
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथ श्रीमद्भागवते पंचमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नमःश्रीमत्परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय ॥ ॥ अथातःपंचमस्कंध
व्याख्याऽनेकविशेषवान् ॥ प्रियव्रतान्वयोयत्रसप्रपंचःप्रपंच्यते ॥१॥ षड्विंशत्याऽधुनाध्यायैःपंचमेस्थानमीर्यते॥लोकद्वीपादिमर्यादापाल
नाख्यमनेकधा ॥२ ॥ पृथिव्युपर्यधोलोकैर्मर्यादात्रिविधामता ॥ पुनश्चैकैकशस्तेषुमर्यादाबहुधामता ॥३॥ भुविद्वीपादिमर्यादाःपाल्यंतेरा
जभिःपृथक् ॥ भूमेरुपरिदेवाद्यैस्ततश्चाधोऽसुरादिभिः ॥४॥ तत्राध्यायैस्तुविंशत्याप्रियव्रतपुरःसरैः॥भुविद्वीपादिमर्यादाःपालिताइतिवर्ण्यते
॥ ५ ॥त्रिभिःसूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिष्वितिकीर्त्यते॥अतलादिषुदैत्याद्यैःपालनंचततस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेज्ञानिनोराज्यनिर्वृ
तिः ॥ पुनश्चज्ञाननिष्ठेतिप्रियव्रतकथाद्भुता ॥ ७ ॥ वंशःप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम॥योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीम्॥भुक्त्वाविभ

राजोवाच प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथंमुने ॥ गृहेरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः ॥ १ ॥ ननूनंमुक्त
संगानांतादृशानांद्विजर्षभ ॥गृहेष्वभिनिवेशोऽयंपुंसांभवितुमर्हति ॥ २ ॥ महतांखलुविप्रर्षेउत्तमश्लोकपा
दयोः॥ छायानिर्वृतचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामतिः ॥ ३ ॥ संशयोऽयंमहान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु॥ सक्तस्य
यत्सिद्धिरभूत्कृष्णेचमतिरच्युता ॥ ४ ॥

ज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदमितिपूर्वस्कंधांते प्रियव्रतस्यप्रथममात्मविद्याततोगृहाश्रमस्ततःसर्वसंगत्यागेनमोक्षइत्युक्तम् तत्रविस्मितःपृच्छति
प्रियव्रतोभागवतोऽतएवाऽऽत्मारामोगृहेकथमरमत ननुरमतांकोदोषइतिचेदतआह कर्मणाबंधःपराभवश्चस्वरूपतिरस्कारोयन्मूलोभवति
यद्गृहंमूलंकारणंयस्य ॥ १ ॥ गृहेषुरतिश्चतत्राभिनिवेशात्स्यात्सचभागवतानामात्मारामाणांनसंभवतीत्याह ननूनमिति ॥ २ ॥ गृहासक्ति
र्हिकुटुंबादिस्पृहयाभवतिसाचतेषांनास्तीत्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोश्छायाकामादिसंतापहारिणीतयानिर्वृतंचित्तंयेषांतेषांस्पृ
हायुक्तामतिर्नास्ति ॥ ३ ॥ दाराद्यासक्तस्यतुमोक्षःश्रीकृष्णेऽस्खलितामतिश्चाभूदितियदयंचमहान्संशयइत्याह संशयइति ॥ ४ ॥

---

१ सप्रसंगइतिक्वचित्पाठः

अंगीकृत्यपरिहरति बाढमभिनिवेशादिकंनास्तीतिसत्यमेव तथाऽपिविघ्नवशेनतेषांप्रवृत्तिःपूर्वाभ्यासबलेनपुनर्निवृत्तिश्वसंगच्छतइत्याह भगवतःश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरूपोयोरसस्तस्मिन्नावेशितंचेतोयैस्तेऽपिकेनचिदंतरायेणविघ्नेनविहतामपिस्वांशिवतमांपदवींमार्गंनहिन्वंतिनत्यजंति काम् भागवताएवपरमहंसास्तेषांदयितस्यप्रियस्यश्रीवासुदेवस्यकथाम् ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्यब्रह्माज्ञैवांतरायरूपाबभूवेतिसप्रसंगमाह यर्हीत्यादिनाविमुक्तसंगःप्रकृतिंभजस्वेत्यंतेन यर्हिवावहयदाहि वावेतिप्रसिद्धावौहइतिच सस्वपित्रामनुनाऽवनितलपरिपालनायोपामंत्रितोनियुक्तोनैवाभ्यनंदन्नैच्छत् अथहतदैवभगवानादिदेवोब्रह्मास्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामंत्रणेहेतुः आम्नाताराज्ञांशास्त्रेणोक्ताये

श्रीशुकउवाच बाढमुक्तंभगवतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसआवेशितचेतसोभागवतपरमहंसदयितकथांकिंचिदंतरायविहतांस्वांशिवतमांपदवींनप्रायेणहिन्वंति॥ ५॥ यर्हिवावहराजन्सराजपुत्रःप्रियव्रतःपरमभागवतोनारदस्यचरणोपसेवयांऽजसाऽवगतपरमार्थसतत्त्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाऽऽम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदद्यद्यपितदप्रत्याम्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपिपराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥ अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितःस्वभवनादवततार॥ ७॥

प्रवराःश्रेष्ठागुणास्तेषांगणस्यैकांतभाजनतयानियताश्रयत्वेन अनिच्छायांहेतुः परमार्थसतत्त्वमात्मयाथात्म्यमवगतंतद्येनसतथा अतोब्रह्मसत्रेणाऽऽत्मध्यानेनकार्येणदीक्षिष्यमाणोनियमंग्रहीष्यन् प्रागपिवासुदेवएवनिरंतरसमाधियोगेनचित्तैकाग्र्येणसमावेशितःसमर्पितःसकलकारकाणामिंद्रियाणांयाःक्रियास्तासांकलापोयेनसः यद्यपितत्पित्रोक्तंनप्रत्याख्येयंतथाऽपितदधिकरणेराज्याधिकारेऽसतोऽपिमिथ्याभूतादपिराज्यप्रपंचादात्मनःपराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत् ॥६॥ गुणविसर्गस्यगुणसृष्टेःपरिबृंहणंसमृद्धिस्तदनुचिंतयाव्यवसितःसकलजगतामभिप्रायोयेनसः यथाराज्ञाचारैर्मंडलेश्वराणामभिप्रायोनिश्चीयतेतद्वत् अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्वमरीच्यादिभिःपरिवृतःसत्यलोकादवतीर्णः ॥ ७ ॥

सचब्रह्मातत्रतत्रोडुपतिश्चंद्रइवप्रकाशमानोगंधमादनस्यद्रोणींदरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैर्देवेंद्रादिभिः ॥ ८ ॥ हंसयाने नोपलक्षणेनैनंपितरमुपलभमानोमत्पिताऽयमितिलक्षयन्पितापुत्राभ्यांमनुप्रियव्रताभ्यांसहनारदःकृतांजलिःसन्सहसैवाभ्युत्थायार्हणेनपू जयासहोपतस्थेतुष्टाव प्रियव्रतंतदामंदरद्रोण्यांनारदउपदिशतिमनुश्चतंनेतुमागतोऽस्तीतिज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥ हेभारतभगवानादिपुरुषोब्रह्माऽ पितंप्रियव्रतमितिहोवाचेत्यन्वयः तेननारदेनोपनीतमर्हणंयस्यसः सूक्तवाकेनयथोचितवाक्येन अतिशयेनोदितावर्णितागुणगणाअवतारा:

सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानःपथिपथिचवरूथशःसि द्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ॥ ८ ॥ तत्रहवाएनंदेव र्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहिरण्यगर्भमुपलभमानःसहसैवोत्थायार्हणेनसहपितापुत्राभ्यामवहितांजलि रुपतस्थे ॥ ९ ॥ भगवानपिभारततदुपनीतार्हणःसूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारसुजयःप्रियव्रत मादिपुरुषस्तंसदयहासावलोकइतिहोवाच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच निबोधतातेदमृतंब्रवीमिमाऽसूयि तुंदेवमर्हस्यप्रमेयम् ॥ वयंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदिष्टम् ॥ ११ ॥ नतस्यकश्चित्तपसा विद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा ॥ नैवार्थधर्मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्विभूयात् ॥ १२ ॥

सुजयाःसर्वोत्कर्षाश्चयस्य ॥ १० ॥ प्रवृत्तिनिष्ठंमद्वाक्यंप्रतिकूलंमत्वामय्यसूयांकरिष्यतीतिशंकमानोनाहमेवंवदामिकिंतुमन्मुखेनहरिरेव त्वामाज्ञापयतीतिवदन्प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेतिनवभिः ऋतंसत्यम् अप्रमेयंदेवमसूयितुंदोषारोपेणद्रष्टुंनार्हसि तेतवततस्तातएष त्वद्गुरुश्चमहर्षिः दिष्टमादिष्टमाज्ञांविवशाअस्वतंत्राःसंतोवहामः ॥ ११ ॥ विवशत्वमेवाऽऽहचतुर्भिः नेति तस्यकृतंतेननिर्मितंतनुभृज्जीवस्तप आदिभिर्विहंतुमन्यथाकर्तुंनविभूयात्प्रभुर्नभवेत् मनीषयासामादिबुद्धिबलेन परतोबलवदाश्रयात् ॥ १२ ॥

---

१ विमानानामावलयोयेषांतैरमरपरिवृढैरिंद्रादिभिः २ मुनिकिंनरगणैरित्यंकितांभ्रपु०पा० ३ क०सूक्तवाक्येनेतिमूलेटीकायांचपा० ४ ब्रह्मा क्वचिद्ब्रह्मोवाचेतिपा० ५ अर्थैर्धनैः धर्मैर्यागादिभिः

तत्रदेहयोगेतावत्पारतंत्र्यंप्रसिद्धमित्याह भवायेति भवोजन्म भवाद्यर्थमव्यक्तेनेश्वरेणदिष्टंदत्तंदेहयोगंजनताजीवसमूहःसदाधत्तेनत्वन्यथा कर्तुंशक्नोति अंगहेप्रियव्रत ॥ १३ ॥ कर्मकरणेऽपिपारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्यवाचिवेदलक्षणायांतंत्यांदामन्यांगुणाःसत्वादयस्तत्पूर्वकाणिचयानिकर्माणितन्निबंधनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैःसुदुस्तरैःसुदृढैर्हेवत्सवयंसर्वेसुयोजितानिबद्धाःसंतस्तस्मैईश्वरायबलिंवहामस्तदिच्छया कर्मकुर्मःनसिनासिकायांप्रोताबद्धाःसंतश्चतुष्पदोबलीवर्दायथाद्विपदेपुरुषाय ॥ १४ ॥ भोगेषुपारतंत्र्यमाह ईशाईश्वरेणाभिसृष्टंदत्तमेवांगहेप्रियव्रतावरुंध्महेस्वीकुर्मः यथास्वामिनादत्तमेवकर्णिशादिबलीवर्दाभक्षयंतिनस्वेच्छयातद्वत् नचैवंवैषम्यमीश्वरस्य यतोगुणकर्मसंगान्नाथोयद्देवतिर्यगादिलक्षणंदेहमयुंक्तयोजितवांस्तत्तदास्थायस्वीकृत्य यथांऽधाश्चक्षुष्मताछायामातपंवानीयमानाःसंतस्तत्रैवगच्छंतितद्वत् ॥ १५ ॥ नन्वेतत्सर्वमविदुषएवनत्वात्मविदइत्याशंक्याह मुक्तोऽपीति यावत्प्रारब्धंकर्मतावत् यथास्वप्नेऽनुभूतंप्रतियातनिद्रोगतनिद्रोऽभिमानशून्यएवानुस्मरति तर्हिभोगवासनयापुनर्जन्मभवेत्तत्राह किंतुदेहांतरारंभकान्गुणान्कर्माणिवासनाश्चनव्रंक्तेनसंभजते ॥ १६ ॥ ननुगृहेवर्तमानस्यभोगान्भुंजानस्यकुतोऽभिमानाभावोमोक्षोवा अतस्तत्त्यागेनवनवासएवयुक्तस्तत्राह भयंसंसारःस्यादेव प्रमत्तस्याजितेंद्रियस्य वनेष्वितिसंगभियावनाद्वनांतरंगच्छतोऽपीत्यर्थः सहैवषट्सपत्नाःशत्रवोमनोबुद्धींद्रियाणिचयस्यसतथाभूतएववनेष्वपियतआस्ते बुधत्वेनजितेंद्रियत्वादात्मरतेरात्मारामस्यावद्यंरागादिदोषंकिंनुकरोतिनकरोत्येव ॥ १७ ॥

भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोकायमोहायसदाभयाय ॥ सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांऽगधत्ते ॥ १३ ॥ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मदामभिःसुदुस्तरैर्वत्सवयंसुयोजिताः ॥ सर्वेवहामोबलिमीश्वरायप्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः ॥ १४ ॥ ईशाभिसृष्टंह्यवरुंध्महेंऽगदुःखंसुखंवागुणकर्मसंगात् ॥ आस्थायतत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांऽधाइवनीयमानाः ॥ १५ ॥ मुक्तोऽपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः ॥ यथानुभूतंप्रतियातनिद्रःकिंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते ॥ १६ ॥ भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतःसआस्तेसहषट्सपत्नः ॥ जितेंद्रियस्याऽऽत्मरतेर्बुधस्यगृहाश्रमःकिंनुकरोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥

ननुगृहेवसतःपुरुषस्यरागादयःसंभवंतिनतुवनइत्याशंक्याऽऽह यइति यःषट्वैरिणःषडिंद्रियाणिविजिगीषमाणःसपूर्वंगृहेषुस्थित्वातेषामत्यंतं निरोधमकुर्वन्जेतुंयतेत क्षीणेष्वरिषुकामंगृहेऽन्यत्रवाविचरेत् यतोलोकेऊर्जितारीन्दुर्गाश्रितएवात्येतिजयति पश्चाद्दुर्गेवाऽन्यत्रवावर्तेत युंध्येतेतिपाठेप्रहरेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ इदंचगृहदुर्गाश्रयणंप्राकृतानांत्वंत्वब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोशएवदुर्गंतदाश्रितोऽतएवनिर्जितषट्सपत्नश्च तथाऽपिपुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तान्भोगांस्तावद्भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगःसम्प्रकृतिंस्वरूपंभजस्व आत्मनिष्ठोभवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मनस्तोलघुतयाऽल्पतयातच्छासनमंगीचकार यद्वा आत्मनोयदनुशासनंतदलघुतयागौरवेणबाढंतथाकरिष्यामीत्यवनतकंधरःसन्जयाह॥२०॥

यःषट्सपत्नान्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वम् ॥ अत्येति[1]दुर्गाश्रितऊर्जितारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्विपश्चित् ॥ १८ ॥ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगःप्रकृतिंभजस्व॥ १९ ॥ श्रीशुकउवाच इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयाऽवनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवाह ॥ २० ॥ भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसंक्षयमव्यवहृतंप्रवर्तयन्नगमत्॥२१॥ मनुरपिपरेणैवंप्रतिसंधितमनोरथःसुरर्षिवरानुमतेनाऽऽत्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयआस्थाप्यस्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशायाउपरराम॥ २२॥

मनुनासंतुष्टेनोपकल्पितापूजायस्य प्रियव्रतस्ययोगभ्रंशान्नारदस्यचशिष्यनाशात्कुटिलमीक्षणंसंभवतितत्तुनास्तीत्याह अविषमंयथातथा तयोरभिसमीक्षमाणयोःसतोरात्मनःसम्यगवस्थानमवाङ्मनसंवाङ्मनसयोरविषयंक्षयंनिवासंजगाम पाठांतरेअवाग्वाचामगोचरंकथंचिन्मनसःक्षयंविषयमतोऽव्यवहृतंव्यवहारशून्यंब्रह्मनिर्वृत्तंप्रवर्तयन् व्यवहाराद्विषण्णःसन्व्यवहारातीतंस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुत्रंराज्येऽभिषिच्यवनंयास्यामीत्येवंयोमनोरथःसपरेणब्रह्मणैवप्रतिसंधितःसंपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनराज्येस्थापयित्वाऽतिविषमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्याऽऽशादिक्प्रवृत्तिवासनाभोगेच्छावातस्याउपरतोऽभूत् ॥ २२ ॥

---

१ अत्येतीत्यत्र २ अवाङ्मनसःक्षयमित्येवंरूपे

यत्पृष्टंगृहेकथमरमततत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इतिहवावइत्थमेवहि अधिनिवेशितःप्रापितःकर्माधिकारोयस्य अखिलस्यजगतोबंधध्वंसनःप रोऽनुभावोयस्यतस्ययदंघ्रियुगलंतस्यानवरतंध्यानंतदनुभावेनपरिरंधितकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्य अतोऽवदातःशुद्धोऽपिमहतां ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेनमानवर्धनः ॥ २३ ॥ उइतिविस्मये हइतिप्रसिद्धौ वावेतिनिश्चये आत्मनःसमानैःशीलादिभिरुदारान्महतोदशपुत्रा नजनयामास ॥ २४ ॥ तानाह आग्नीइध्रइध्मजिह्वोयज्ञबाहुर्महावीरोहिरण्यरेताघृतपृष्ठःसवनोमेधातिथिर्वीतिहोत्रःकविश्चेत्यग्नीनांना

इतिहवावसंजगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनापरानुभावस्यभगव तआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेनपरिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपिमानवर्धनोमहतांमही तलमनुशशास॥ २३॥ अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयेमेबर्हिष्मतींनामतस्यामुहवावआत्मजा नात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दशभावयांबभूवकन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतींनाम॥ २४॥ आग्नी ध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवयइतिसर्वएवाग्निनामानः२५ एतेषांकविर्महावीरःसवनइतित्रयआसन्नूर्ध्वरेतसस्तआत्मविद्यायामर्भभावादारभ्यकृतपरिचयाःपारम हंस्यमेवाश्रममभजन्॥ २६॥ तास्मिन्नुहवाउपशमशीलाःपरमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतो वासुदेवस्यभीतानांशरणभूतस्यश्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरि भावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेप्रत्यगात्मन्येवाऽऽत्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमी युः॥ २७॥ अन्यस्यामपिजायायांत्रयःपुत्राआसन्नुत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः ॥ २८॥

मानियेषांते ॥ २५ ॥ अर्भभावाद्बाल्यादारभ्य ॥ २६ ॥ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमेश्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितोऽखंडितोयः परमोभक्तियोगस्तस्यानुभावेनविशोधितांतःकरणेप्रतीतोयोभगवांस्तस्मिन्नात्मनस्त्वंपदार्थस्यतादात्म्यमविशेषेणविशेषोदेहाद्युपाधिस्तदपो हेनप्रापुः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१ प्रियव्रतः

उपशमाश्रयेषुसत्सु दशकोटिभिरेकमर्बुदम् एतादृशानिवर्षाणामेकादशार्बुदानिजगतींबुभुजइत्यन्वयः राज्ञोधर्मपालनविषयभोगप्रभावै
र्भाव्यम् तत्रानायासेनैवधर्मपालनमाह अव्याहताअखिलाःपुरुषकाराःपौरुषाणियस्मात्तेनसारेणबलेनसंभृतौपूर्णौदोर्दंडौतयोर्युगलंतेना
पीडितआकृष्टोमौर्वीगुणस्तस्यस्तनितंटंकारस्तेनैवयुद्धंविनाविरमितानिरस्ताधर्मप्रतिपक्षायेन भोगातिशयमाह बर्हिष्मत्याःस्वभार्यायाअ
नुदिनमेधमानैःप्रमोदादिभिःपराभूयमानविवेकइवातएवविषयासक्त्याऽऽत्मानमनवबुध्यमानइवबुभुजे[1] तत्रप्रमोदआयांतंपतिंदृष्ट्वाहर्षस्त
तःप्रसरणमभ्युत्थानादिलीलाततोयौषिण्यंयोषित्स्वभावकृतशृंगारानुभावप्रकाशनंततोव्रीडयाप्रमुषिताःसंकुचिताहासावलोकास्ततोरुचिर

एवमुपशमायनेषुस्वतनयेष्वथजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकार
सारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षोबर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमो
दप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिःपराभूयमानविवेकइवानवबुध्यमानइव
महामनाबुभुजे ॥ २९ ॥ यावदवभासयतिसुरगिरिमनुपरिक्रमन्भगवानादित्योवसुधातलमर्धेनैवप्र
तपत्यर्धेनावच्छादयतितदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनाभनंदन्समजवेनरथेनज्योतिर्म
येनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीयइवपतंगः॥ ३०॥येवाउहतद्रथचरणने
मिकृतपरिखातास्तेसप्तसिंधवआसन्यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः॥ ३१॥ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाक
पुष्करसंज्ञास्तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोयथासंख्यंद्विगुणमानेनबहिःसमंततउपकॢप्ताः॥३२॥

क्ष्वेल्यादयःपरिहासवाक्यादीनितैः ॥ २९ ॥ प्रभावातिशयमाह यावद्वसुधातलंलोकालोकपर्यंतमवभासयतिमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यस्त
स्मिन्नर्धेनैवोपलक्षितंप्रतपतिप्रकाशयत्यर्धेनचावच्छादयतितमसाऽऽवृणोतितदाद्वितीयःपतंगःसूर्यइवपर्यक्रामत् नचेदमसंभावितम् यतो
भगवदुपासनेनोपचितोऽतिपुरुषःपुरुषानतिक्रांतःप्रभावोयस्य ॥ ३० ॥ येवैउहअतिप्रसिद्धास्तस्यरथचक्रायकृताःपरिखातागर्ताः यतोयैरे
वकृताः ॥ ३१ ॥ तानाह जंब्विति तेषांपरिमाणंशृण्वितिशेषः पूर्वस्ययद्विस्तारमानंउत्तरस्ततोद्विगुणेनविस्तारमानेनेत्येवंसिंधुभ्योबहिः
समंततउपकॢप्तारचिताः ॥ ३२ ॥

---

१ उभयत्रेवशब्दाभ्यांवस्तुतस्तस्यभगवदनुग्रहेणविवेकराहित्यमात्माज्ञानंचनास्तीतिसूचितम्

यथासिंधुभ्योबहिरेकैकशोद्वीपाएवंद्वीपानामपिबहिःसिंधवइत्याह क्षारोदेति दधिमंडोमथितंदधि एतेसप्तजलधयःसप्तद्वीपानांपरिखाइ वाभ्यंतरैतैःसंवेष्टितायेद्वीपास्तैःसमानाविस्तारतः बहिर्नांतः पृथगसंकीर्णतया ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अहोआश्चर्यंराज्ञःसामर्थ्यमितिपरीक्षिदभि प्रायज्ञोभगवान्बादरायणिराह नैवमिति जिताःषड्गुणाइंद्रियाणिषडूर्मयोवायैस्तेषामेवंविधःपुरुषकारइतिनचित्रंनासंभावितम् यतोविदूर

क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाःसप्तजलधयःसप्तद्वीपपरिखाइवाभ्यंतरद्वीपसमाना एकैकश्येनयथानुपूर्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्परितउपकल्पितास्तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्म जानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधि पतिंविदधे ॥ ३३ ॥ दुहितरंचोर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता ॥ ३४ ॥ नैवंविधःपुरुषकारउरुक्रमस्यपुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानाम् ॥ चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नाम धेयमधुनासजहातिबंधम् ॥ ३५ ॥ सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतित गुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवाऽऽत्मानंमन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ॥ ३६ ॥ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभि निवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगि तिगर्हयांचकार ॥ ३७ ॥

विगतोंऽत्यजोपियस्योरुक्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यःसोऽधुनांतत्क्षणमेवबंधंसंसारम् तन्वमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः पाठांतरेतत्त्वंचांडालत्वम् जहाति शुद्धोभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्यपराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह सएवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिस्तदनुपतितोयोगुणवि सर्गोराज्यादिप्रपंचस्तत्संसर्गेण आत्मनिमनसिनिर्वेदोयस्य ॥ ३६ ॥ तमाह मयाऽसाध्वनुष्ठितम् यद्यतोऽभिनिवेशितः तत्ततः अलमलं विषयैः विनोदमृगंमर्कटम् ॥ ३७ ॥

१ एतज्जन्मनोंतेइत्यर्थः २ देहोपलक्षितंसंसारमित्येवेत्यर्थः ३ आत्मानमितिशेषः

परदेवतायाहरेःप्रसादेनाधिगतःप्राप्तोयआत्मप्रत्यवमर्शोविवेकस्तेननारदस्यपदवींतदुपदिष्टमार्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वा अनुगते भ्यःपुत्रेभ्यइमांपृथ्वींविभज्य भुक्तोभोगोयस्यास्तांभार्यांमहाविभूतिःसाम्राज्यसंपत्तत्सहितांमहिषींमृतशरीरमिवपरित्यज्य तत्रहेतुः हृदि निहितोनिर्वेदोयेन हृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः हृदिगृहीतोनिश्चितोहरिविहारस्तेनानुभावस्त्यागसामर्थ्यंयस्य ॥३८॥ तस्यमहिमोपनिबंधन श्लोकाःपूर्वसिद्धाःकथ्यंते यथावेदेतदप्येषश्लोकोभवतीति कोनुकोनामकुर्यात् छायांघ्नन्तमोनिरस्यन् ॥३९॥भूसंस्थानंद्वीपैःकृतम् सरिद्भि

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःपुत्रेभ्यइमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार॥३८॥तस्यहवाएतेश्लोकाः ॥ प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम् ॥ योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन्॥ ३९ ॥ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः॥ सीमाचभूतनिर्वृत्त्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ॥४०॥भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्मयोगजम् ॥यश्चक्रेनिरयौपम्यंपुरुषानुजनप्रियः॥ ४१ ॥ ॥इति श्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेप्रियव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥५॥ ॥ श्रीशुक उवाच एवंपितरिसंप्रवृत्तेतदनुशासनेवर्तमानआग्नीध्रोजंबूद्वीपौकसःप्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणःपर्यगोपायत्॥ १ ॥

रिवनादिभिःसीमाचयेनकृता भूतानांनिर्वृत्त्यैसुखायाविवादाय ॥ ४० ॥ भौमंपातालजंदिव्यंस्वर्गजंमानुषंमर्त्यलोकजंमहित्वंवैभवंयो निरयतुल्यंमेने पुरुषानुजनाविष्णुभक्तास्तएवप्रियायस्येति ॥ ४१ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥५॥ ॥ द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रंस्त्रैणसंमतम् ॥ पत्न्यांहिपूर्वचित्त्यांयोनाभिमुख्यानजीजनत् ॥ १ ॥ अस्मिन्वंशेप्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रःस्त्रैणपुंगवः ॥ विहसन्निवतस्येदंचरितंमुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥ जंबूद्वीपमोकोयासांताःप्रजाःपुत्रवत्पालयामास धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाणोधर्मेणेत्यर्थः ॥१॥

---

१ चिंतितइत्यपिपाठः २ रजनींविलोपयन्नित्यर्थः ३ रथचक्राग्रकृतैर्गर्तैः ४ सम्यङ्नारदोपदिष्टप्रकारेणभगवद्भजनेप्रवृत्तेसति

पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणांवनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरस्तस्यद्रोण्याम् आभृतानिसंपादितानिपरिचर्योपकरणानिपुष्पादीनिये न॥२॥तदुपलभ्यज्ञात्वाब्रह्माऽभियापयामाससंभोगार्थंप्रस्थापयामास॥३॥साचतदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाऽऽह विविधाश्चनिबिडाश्चयेविटपिनस्तेषांविटपाःशाखास्तेषांनिकरास्तैःसंश्लिष्टाःपुरटलताःस्वर्णवल्लयस्तास्वारूढाःस्थलविहंगमामयूरादयस्तेषांमि

सचकदाचित्पितृलोककामःसुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्व्याराधयांबभूव ॥ २ ॥ तदुपलभ्यभगवानादिपुरुषःसदसिगायंतींपूर्वचित्तिंनामाप्सरसमभियापयामास॥ ३ ॥साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयंविविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगममिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिःप्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ॥ ४ ॥ तस्याःसुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदंखणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्यनरदेवकुमारःसमाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्यव्यचष्ट॥५॥

थुनैःप्रोच्यमानाभिःश्रुतिभिरुच्चार्यमाणैःषड्जादिस्वरैःप्रतिबोध्यमानायेसलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रंयथातथोपकूजितानादिताअमलाजलाशयास्तेषुकमलानितेषामाकरमुपवनम् ॥ ४ ॥ सुललितेगमनेयेपदविन्यासास्तैर्गतौविलासोयस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय अनुपदंप्रतिपदम् खणखणेतिध्वनिंकुर्वतोरुचिरस्यचरणाभरणस्यस्वनम् आमीलितेनयनेएवनलिनमुकुलेतयोर्युगलमीषद्विकचय्यकिंचिदुन्मील्यव्यचष्टददर्श ॥ ५ ॥

---

१ तपसेत्यपिक्वचित्पाठः २ निकरनिकटितपुरटेत्यादिपाठःप्राचीनपुस्तकद्वये टीकायांचनिकटिताःसंश्लिष्टाइतिपाठः

तामेवदेवींमकरध्वजस्यवशमुपनीतःसन्जडवदितिहवक्ष्यमाणान्दशश्लोकानुवाच जाड्यानुकरणंचवैदग्ध्येनतद्वशीकारार्थम् दिविजानांदे
वानांमनुजानांचयानिमनांसिनयनानिचतेषामाह्लाददुघैर्गत्यादिभिर्नृणांमनसिकामस्यविवरंप्रवेशद्वारंविदधतीम् गतिश्वविहारश्वव्रीडाविन
ययुक्तोऽवलोकश्वसुस्वराण्यक्षराणिचावयवाश्वनेत्रादयस्तैः निजमुखाद्विगलितममृतमिवस्वादुआसवइवमादकंचयत्सहासंभाषणंतस्मि
न्नामोदोनिःश्वासगंधस्तेनमदांधायेमधुकरनिकरास्तैरुपरोधआमरणंतेनभयाद्द्रुतःशीघ्रोयःपदविन्यासस्तेनवल्गुस्पंदनंकिंचिच्चलनंस्तनकल
शयोःकबरभारेरशनायांचयस्यास्ताम् तस्याअवलोकनेनविवृतावसरस्यदत्तावकाशस्य ॥ ६ ॥ कात्वंशैलेगिरावस्मिन्किंचिकीर्षसि मुनि

तामेवाविदूरेमधुकरीमिवसुमनसउपजिघ्रंतींदिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारव्रीडाविनयाव
लोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसिनृणांकुसुमायुधस्यविदधतींविवरंनिजमुखविगलितामृतासवसहासभाष
णामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासेनवल्गुस्पंदनस्तनकलशकबरभाररशनांदेवींतदवलो
कनेनविवृतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुपनीतोजडवदितिहोवाच ॥ ६॥ कात्वंचिकीर्षसिचकिं
मुनिवर्यशैलेमायाऽसिकाऽपिभगवत्परदेवतायाः ॥ विज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोऽर्थेकिंवामृगान्मृगय
सेविपिनेप्रमत्तान् ॥ ७ ॥ बाणाविमौभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ ॥ कस्मैयुयुं
क्षसिवनेविचरन्नविद्मःक्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोऽस्तु॥ ८॥

वर्यैत्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनादिजाड्यानुकरणार्थम् हेमुनिवर्य नूनंभगवतः परदेवताभूतस्यमायाऽसि भुवावालक्ष्याऽऽह हेसुहृत्सखेविज्येनिर्गु
णेधनुषीबिभर्षिकिमात्मनोऽर्थेतवैवाभ्यांकिंकार्यमस्ति किंवाप्रमत्तानजितेंद्रियान्मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसे तान्वशीकर्तुंधनुषीधारयसी
त्यर्थः ॥ ७॥ कटाक्षावालक्ष्याऽऽह बाणाविमौशतपत्रेनेत्रकमलेतेएवपत्राणिपिच्छानिययोः शांतौविभ्रमेणमंथरौ पुंखाभ्यांविनाऽपिरुचि
रौ पत्रतयाकल्पितनेत्राभ्यांपरभागस्यपुंखस्थानीयस्याभावात् अतितिग्मौतीक्ष्णौदंतावग्रभागौययोस्तौकस्मैप्रयोक्तुमिच्छीसीतिनविद्मः
अतोभयादेतावत्प्रार्थयामहेतवायंविक्रमोऽस्माकंक्षेमायास्तु ॥ ८ ॥

१ भगवतइतिपुंस्त्वनिर्देशःपूर्ववदेव

तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतोभ्रमरानालक्ष्याऽऽह शिष्याइति अजस्रंसंततंयुष्मच्छिखातोविलुलिताविगलिताःसुमनसामभितोवृष्टीर्गलितानिकुसुमानिभजंतीत्यर्थः शुद्धत्वेनोपमावेदशाखाइवेति ॥ ९॥ नूपुरस्वनमाकर्ण्याऽऽह वाचमिति तुभ्यंतवचरणगतपंजरयोर्नूपुरयोस्तित्तिरीणामंतर्गतरत्नानांपरंकेवलंवाचंश्रृणुमः कथंभूताम् अरूपाअदृष्टवक्तृकामुखराअतिप्रकटाचतांचतांच पीतंपरिधानवस्त्रंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्याऽऽह कदंबकुसुमस्यरुचिर्दीप्तिरंकविटंकबिंबेनितंबस्यसुंदरमंडलेकलब्धा पाठांतरेअंगेतिसंबोधनम् मेखलामालक्ष्याऽऽह यस्यामलातपरिधिर्वर्तते वस्त्रंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्यवस्त्रमदृष्ट्वैवपृच्छति क्वचतेवल्कलमिति ॥ १० ॥ स्तनावालक्ष्याऽऽह शृंगयोःस्तनयोःकिंसंभृतंकिंपू

शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीशम् ॥ युष्मच्छिखाविलुलिताःसुमनोभिवृष्टीःसर्वेभजंत्यृषिगणाइववेदशाखाः ॥ ९ ॥ वाचंपरंचरणपंजरतित्तिरीणांब्रह्मन्नरूपमुखरांश्रृणवामतुभ्यम् ॥ लब्धाकदंबरुचिरंकविटंकबिंबेयस्यामलातपरिधिःक्वचवल्कलंते ॥ १० ॥ किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशिःश्रितामे ॥ पंकोरुणःसुरभिरात्मविषाणईदृग्येनाश्रमंसुभगमेसुरभीकरोषि ॥ ११ ॥ लोकंप्रदर्शयसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्थमुरसाऽवयवावपूर्वौ ॥ अस्मद्विधस्यमनउन्नयनौबिभर्तिबह्वद्भुतंसरसरासुधादिवक्त्रे ॥ १२ ॥

र्णमस्ति मनोहरंकिंचिदस्तीत्येतावत्तुजानामि यतोमध्येकृशोऽपित्वंकृच्छ्रेणवहसिधारयसि यत्रचमेदृशिर्दृष्टिःश्रितासंलग्नाऽस्ति अन्यथेदंद्वयंनघटतइतिभावः स्तनगतंकुंकुममालक्ष्याह पंकोऽरुणआत्मनस्तवविषाणेशृंगेईदृगत्यपूर्वःकुतइत्यतआह येनपंकेनाऽऽश्रमंसुरभीकरोषिसुगंधयुक्तंकरोषीति ॥ ११ ॥ लोकंस्थानम् यत्रत्योजनउरसाइत्थमपूर्वावयवौबिभर्ति मनसउन्नयनौक्षोभकौ पाठांतरेइत्थंभूतलक्षणे तृतीया वक्त्रेचबह्वद्भुतंबिभर्ति किंतदाह रसोमधुरालापोरासोविलासस्ताभ्यांसहितासुधाअधरामृतमादिशब्दात्स्मितनर्मादि ॥ १२ ॥

---

१ रुचिरंगविटंकेत्येवंरूपे २ ईशमीश्वरप्रतिपादकंबृहद्रथंतरादिसामेतिप्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेटीकायाम् क्वचिदीशेतिसंबुद्ध्यंतपाठोपि ३ वृष्टीरितइतिक्वचित्पाठः ४ मनसोन्नयनावित्येवंरूपे क्षुब्धास्मन्मनोज्ञाप्यक्षोभकत्ववंतावित्यर्थः मनउन्नयनैरितिवापाठांतरम् तत्रअस्मन्मनःक्षोभज्ञाप्यापूर्वत्ववंतावित्यर्थः

कावातवलोकेआत्मनोदेहस्यवृत्तिराहारः अंगहेसखेअदनाच्चर्वणाद्बहिरितितत्संबंधीगंधोवात्याऽऽगच्छति इतितांबूलाभिप्रायम् अदनाद्ब
हिरंगभातीतिपाठेममतावद्भोजनाद्बहिर्भूतैववृत्तिर्भातीत्यर्थः यतस्त्वंविष्णोःकलाऽसि विष्णुश्चनाश्नाति अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिश्रु
तेः विष्णोःकलाऽसीत्यत्रहेतुः तवचकर्णौविष्णोरिवानिमिषोन्मकरौ अनिमिषौरत्ननेत्रत्वेननिमेषशून्यावुल्लसंतौमकरौतदाकारेकुंडलेययो
स्तौ किंचतवमुखंसरइत्सरइव तदेवाह उद्विग्नंचंचलंमीनयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजादंतास्तेषांपंक्त्याशोचिःशोभायस्मिन् सरसितुद्वि
जाराजहंसाः आसन्नोभृंगनिकरइवकेशस्तोमःपरिमललुब्धभृंगस्तोमोवायस्मिन् ॥ १२ ॥ पतंगःकंदुकोभ्रमतोभ्रमच्चित्तस्यमेऽक्षिणीएज

कावाऽऽत्मवृत्तिरदनाद्बहिरंगवातिविष्णोःकलास्यनिमिषोन्मकरौचकर्णौ॥उद्विग्नमीनयुगलंद्विजपंक्तिशो
चिरासन्नभृंगनिकरंसरइन्मुखंते ॥ १३ ॥ योऽसौत्वयाकरसरोजहतःपतंगोदिक्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽक्षि
णीमे ॥ मुक्तंनतेस्मरसिवक्रजटावरूथंकष्टोऽनिलोहरतिलंपटएषनीवीम् ॥ १४ ॥ रूपंतपोधनतपश्चरतांत
पोघ्नंह्येतत्तुकेनतपसाभवतोपलब्धम् ॥ चर्तुंतपोऽर्हसिमयासहमित्रमत्स्यंकिंवाप्रसीदतिसवैभवभावनोमे
॥ १५ ॥ नत्वांत्यजामिदयितंद्विजदेवदत्तंयस्मिन्मनोदृगपिनोनवियातिलग्नम् ॥ मांचारुशृंग्यर्हसिनेतुमनु
व्रतंतेचित्तंयतःप्रतिसरंतुशिवाःसचिव्यः ॥ १६ ॥ श्रीशुकउवाच इतिललनाऽनुनयातिविशारदोग्राम्यवै
दग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवधूंविबुधमतिरधिसभाजयामास ॥ १७ ॥

यतेचंचलतांनयति वक्रकेशसमूहंमुक्तबंधनंनस्मरसिनसंभावयसिकिम् कष्टोधूर्तोऽनिलोनीवींहरत्येतन्नस्मरसिकिम् ॥ १४ ॥ उपलब्धंप्राप्तम्
मह्यंमम हेममभित्रमयासहतपश्चर्तुमर्हसि किंच सवैभवभावनःसंसृतिविस्तारकोब्रह्मामेप्रसीदति त्वांभार्यांकल्पयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ द्विज
देवेनब्रह्मणादत्तम् दृकूमनश्चलग्नंसन्नापयाति हेचारुशृंगियतस्तेचित्तंतत्रमांत्वदधीनंनेतुमर्हसि सचिव्यस्तवसख्योऽपिशिवाअनुकूलाःस
त्योमांप्रतिसरंत्वनुवर्ततांम् यद्वा एतावत्पर्यंतंमेयाःसचिव्यःसख्यःशिवाःफेरवस्ताःप्रतिसरंतुनिर्यांतु यद्वा वनवासेसहचर्योहरिण्यःशिवाःप्र
तिसरंतुप्रदक्षिणंगच्छंतु[3] ॥ १६ ॥ ग्राम्येषुवैदग्ध्यंयस्यास्तयापरिभाषयावाचा सभाजयामासपूजयामाससंमुखीचकारेत्यर्थः ॥ १७ ॥

---

१ जटाकलापमित्येकस्मिन्पा॰पु॰पा॰ २ एतदग्रे सरण्यइतिपाठेसरंतीतिसरण्योरात्रयःशिवामंगलरूपाःसरंतुगच्छंत्वित्यधिकमंकितांधपु॰ ३ इयंटीकाऽधिकाप्राची
नपुस्तकचतुष्टये अंकितांधपुस्तकेच

बुद्ध्यादीनांद्वंद्वैक्यम् ॥१८॥१९॥ सूत्वाप्रसूय उपतस्थेऽभजत् ॥ २० ॥ औत्पत्तिकेनैवस्वभावेन संहननंदृढांगत्वम् ॥ २१ ॥ कामानांभोगैः अध्यधिकंमन्यमानः श्रुतिभिर्वेदोक्तैःकर्मभिः अवारुंधप्राप मादयंतेमोदंते ॥ २२ ॥ इत्येवंभूताःसंज्ञायासांताःपरिणीतवंतः ॥ २३ ॥ इति पंचमस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥७॥ ॥ तृतीयेचरितंनाभेःपरमंगलमीर्यते ॥ यस्ययज्ञेप्रतीतःसन्पुत्रोऽभूदृषभोहरिः ॥ १ ॥

साचततस्तस्यवीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येणपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालंजंबूद्वीपपतिनाभौमस्वर्गभोगान्बुभुजे॥१८॥तस्यामुहवाआत्मजान्सराजवरआग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रानजनयत्॥१९॥सासूत्वाऽथसुतान्नवानुवत्सरंगृहएवापहायपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमुपतस्थे॥ २०॥ आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताःपित्राविभक्ताआत्मतुल्यनामानियथाभागंजंबूद्वीपवर्षाणिबुभुजुः॥ २१॥ आग्नीध्रोराजाऽतृप्तःकामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याःसलोकतांश्रुतिभिरवारुंधयत्रपितरोमादयंते॥२२॥ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदेवींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींलतांरम्यांश्यामांनारींभद्रांदेववीतिमितिसंज्ञानवोदवहन्॥२३॥ ॥इ०भा०पं० आग्नीध्रवर्णनंनामद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥७॥ ॥श्रीशुकउवाच नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत॥१॥ तस्यहवावश्रद्धयाविशुद्धभावेनयजतःप्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोऽपिभगवान्भागवतवात्सल्यतयासुप्रतीकआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रेतार्थविधित्सयागृहीतहृदयोहृदयंगमंमनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार॥२॥

नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रयामेरुदेव्याभार्ययासह ॥ १ ॥ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषुकर्मसुक्रियमाणेषुद्रव्यादयःसप्तयेयोगाउपायास्तेषामुपपत्त्यासंपत्त्यादुरधिगमोदुष्प्रापोऽपिभागवतेषुकृपालुतयासुप्रतीकःशोभनावयवःसन्नात्मानमाविश्चकार अपराजितंस्वतंत्रम् निजभक्तानांयेऽभिप्रेतार्थास्तेषांविधित्सयागृहीतमाकृष्टंहृदयंचित्तंयस्य हृदयंगमंसुखकरम् यतोमनोनयनान्यानंदयंतियेऽवयवास्तैरभिरामंसुंदरम् ॥ २ ॥

१ पुन्नाम्नानरकात्त्रायंतइतिव्युत्पत्त्याऽऽत्मजविशेषणत्वान्नपौनरुक्त्यम्. २ अनेनाप्सरोलोकएवपितृलोकइतिध्वनितमितिविजयध्वज्याम्.

अथहेत्यादिनिपातबाहुल्यंवाक्यालंकाराय आविष्कृतंभुजानांयुगलद्वयंचतुष्टयंयेन हिरण्मयंतेजोमयम् पुरुषेषुविशिष्यतइतितथापुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणेनार्घ्येणसहोपतस्थुरभजन्नित्यन्वयः विलसन्श्रीवत्सएवललामंचिह्नंयस्य दरवरःशंखश्रेष्ठः वनरुहंपद्मम् अच्छूरिचक्रम् अमृतमणिःकौस्तुभः एवमादिभिरुपलक्षितम् स्फुटकिरणायेप्रवरामणयस्तन्मयानियानिमुकुटादीन्यंगानांभूषणानितैर्विभूषितम् बहुमानेदृष्टांतः अधनाइवोत्तमधनंनिधिम्॥ ३॥ अर्हसीत्यादिनानिगदेनस्तुवंति हेअर्हत्तमपरिपूर्णोऽपित्वमनुपथानांभृत्यानामस्माकमर्हणम् मुहुः स्वयमेवस्वीकर्तुमर्हसि नतुवयंस्तोतुंशक्ताइत्याहुः नमोनमइत्येतावद्देवास्माकंसद्भिरुपशिक्षितम् त्वद्रूपस्यदुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाऽऽहुः कोऽर्हतीति

अथहतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुहवनमालाच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितंस्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमधनमुपलभ्यसबहुमानमर्हणेनावनतेशीर्षाणउपतस्थुः॥ ३॥ ऋत्विजऊचुः॥ अर्हसिमुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोऽर्हतिपुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशईश्वरस्यपरस्यप्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभीरूपनिरूपणम्॥ ४॥ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते॥ ५॥ परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्यया किलपरमपरितुष्यसि॥ ६॥

प्रकृतिगुणानांव्यतिकरःप्रपंचस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्यातएवानीशः प्रकृतिपुरुषयोःपरस्यातएवेश्वरस्यार्वाक्तनाभिस्त्वामस्पृशंतीभिःप्रपंचांतर्गताभिर्नामचरूपंचाकृतिश्चाकारस्ताभिस्तवरूपनिरूपणंकर्तुंकोनामपुमानर्हति॥ ४॥ सद्येतन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहुः सकलजननिकायस्यवृजिनंनिरस्यंतीतितथाशिवतमाःप्रवराश्चयेगुणगणास्तेषामेकदेशस्तस्यकथनाद्विनाऽधिकंनार्हति॥ ५॥ वाङ्मनसाऽगोचरोऽपित्वंभक्तानांसुखाराध्यएवेत्याहुः हेपरमपरिजनैरनुरागेणविरजितायेशबलसंशब्दागद्गदाक्षरस्तुतयःसलिलंचसितकिसलयाश्चशुद्धपल्लवाः शिलेतिपाठेशिलंकुशादिमंजरी एवमादिभिःसंभृतयासंपादितयापूजयापरितुष्यसि॥ ६॥

---

१ कनककपिशेत्यंकितांश्रपु०पा० २ जीवनिकायेत्यंकितांश्रपु०पाठः ३ संशब्दस्तबकलाजाक्षतसलिलेतिमूलपाठःप्राचीनपुस्तकद्वये टीकायांचस्तुतयइत्यनंतरंस्तबकाःपुष्पसमहालाजाअक्षताश्चेत्येवंपाठः

अथेतिप्रकारांतरे अन्यथात्वनयेज्ययायागेनाप्युरुभारभरयाऽनेकांगसमृद्ध्याऽपिभवतःसमुचितमपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः ॥ ७ ॥ अ
त्रहेतुः आत्मनःस्वतएवानुसवनंसर्वदाऽजसासाक्षादव्यतिरेकेणसमन्वयेनबोभूयमानाअतिशयेनभवंतोऽशेषाःपुरुषार्थास्तेस्वरूपंयस्यपर
मानंदस्य नचैवंसत्यपियागानर्थक्यमित्याहुः किंत्विति सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यतेनतवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वोपयोगमेवप्रदर्शयंति तद्य
थेति परमेभ्योऽपिहेपरमपुरुष प्रकर्षयुक्तयाकरुणया उपकल्पयिष्यन्संपादयिष्यन् चकारात्कामितंच नापचितोनपचितोपूजितएवपू
जाऽनपेक्षत्वात्स्वयमेवोपलक्षितोदृष्टोऽसि इतरवत्सापेक्षवत् ॥ ९ ॥ यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसितथाऽपिहेअर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञे

अथानयापिनभवतइज्ययोरुभारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ७ ॥ आत्मनएवानुसवनमंजसा
ऽव्यतिरेकेणबोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशासानानामेतदभिसंराधनमात्रंभवि
तुमर्हति ॥ ८ ॥ तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहि
मानंचापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः॥९॥ अथायमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिब
र्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ॥ १० ॥ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषम
लानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथनो
ऽसि ॥ ११ ॥ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशाया
मपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु ॥ १२ ॥

निजपुरुषाणांत्वद्भक्तानामस्माकमीक्षणविषयोभवान्यर्हियदाआसीत्तदाह्ययमेववरःसंजातः ॥ १० ॥ दर्शनस्यदुर्लभतामाहुः असंगेनवै
राग्येणनिशितंयज्ज्ञानंसएवानलस्तेनविधूताअशेषामलायेषाम् अतोभवतइवस्वभावोयेषाम् तानेवाऽऽहुः आत्मारामाणामेवंभूतानांमुनी
नामपिपरममंगलायनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्य अतस्तैरनवरतंपरिगुणिताअभ्यस्तागुणगणायस्येतिसंबोधनम् ॥११॥ दर्शनेनैवकृता
र्थाअपिवरमेकंप्रार्थयंते अथेति स्मरणार्यविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः ॥ १२ ॥

---

१ केषुचित्पु० मूलेटीकायांचउरुसंभारभरयेतिपाठः २ आराधनमेवेत्यर्थः

अन्यच्चप्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति आशिषामैहिकानांस्वर्गापवर्गयोरपीश्वरंत्वामुपधावति प्रजायामेवपुरुषार्थइतिप्रत्ययोयस्य अधनो यथाफलीकरणंतुषकणादिकमाशासानोधनदमुपधावति ॥ १३ ॥ इदंचनातिचित्रमित्याहुः इहसंसारेतेऽपराजितयामाययाऽनवसितपदव्याऽलक्षितमार्गयाऽपराजितः कोवैनकोऽपि अतस्तयाऽनावृतमतिःकः अतएवविषयएवविषंतस्यरयावेगास्तैरनावृताप्रकृतिर्यस्यसकः यद्यनुपासितमहच्चरणः अतस्त्वन्माययामोहितस्यैवमाशंसाघटतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अदभ्रकर्तःहेबहुकार्यकारिन्अल्पीयसेकार्यायत्वंयद्यस्म

किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभवंतमुपधावतिप्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणम् ॥ १३ ॥ कोवाइहतेऽपराजितोऽपराजितयामाययाऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥ १४ ॥ यदुहवावतवपुनरदभ्रकर्तरिहसमाहूतस्तत्रार्थधियांमंदानांनस्तद्यद्देवहेलनंदेवदेवार्हसिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुमविदुषाम् ॥ १५ ॥ शुक उवाच इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणःसदयमिदमाह ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच अहोबताहमृषयोभवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यात्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् ॥ १७ ॥ ततआग्नीध्रीयेंऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥ १८ ॥ श्रीशुकउवाच इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिमभिधायांतर्दधेभगवान् ॥ १९ ॥

दिहसमाहूतोसि तत्रप्रजायामर्थेधीर्येषांमंदानांतेषांनोयद्देवहेलनमवज्ञानंतत्सर्वान्प्रतितवसाम्येनहेतुनाप्रतिवोढुंसोढुमर्हसि ॥ १५ ॥ इतिनिगदेनगद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरोभारतवर्षपतिर्नाभिस्तेनाभिवादितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितौचरणौयस्य ॥ १६ ॥ असुलभत्वेहेतुः ममाहमेवाभिरूपःसदृशः कैवल्याद्द्वितीयत्वात् द्विजेषुदेवाइवयेब्राह्मणास्तेषांकुलम् ॥ १७ ॥ आग्नीध्रीयेनाभौ ॥ १८ ॥ पतिंनाभिम् ॥ १९ ॥

१ भगवंतमितिपाठोऽपिकेषु०पु० तत्रत्वामित्यस्याध्याहारः

हेविष्णुदत्ततस्यावरोधायनेंऽतःपुरेमेरुदेव्यांशुक्लयाशुद्धसत्त्वरूपयामूर्त्याऽवततार केषांधर्मान् वातरशनानांदिग्वाससाम् पार्षंडिव्यावृत्त्य र्थमाह श्रमणानांतपस्विनाम् ऋषीणांज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमंथिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थादित्रिभिःप्रोक्तमृषभस्येहितंमहत् ॥ लोकार्थंयेनसत्कर्मनैष्कर्म्यंचनिदर्शितम् ॥ १ ॥ चतुर्थेशतपुत्रस्यराज्यंतस्योपवर्ण्यते ॥ यस्यराज्ये जनःसर्वःसंतोषामृतनिर्वृतः ॥ २ ॥ अभिव्यज्यमानानिभगवल्लक्षणानिपादतलादिषुवज्रांकुशादीनियस्य महाविभूतिःसर्वसंपत्तिः साम्यादि

बर्हिषितस्मिन्नेवविष्णुदत्तभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितोनाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यांधर्मा न्दर्शयितुकामोवातरशनानांश्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनांशुक्लयातनुवाऽवततार ॥ २० ॥ ॥ इतिश्री भा०म०पंचमस्कंधेनाभिचरित्रेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच अथहतमुत्पत्त्यैवाभि व्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्म णादेवताश्चावनितलसमवनायातितरांजगृधुः ॥ १ ॥ तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणावरीयसाबृहच्छ्लोकेनचौजसाब लेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतीदंनामचकार ॥ २ ॥ तस्यहींद्रःस्पर्धमानोभगवान्वर्षेनव वर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्याऽऽत्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत् ॥ ३ ॥ नाभि स्तुयथाऽभिलषितंसुप्रजास्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मंभ गवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सतातेतिसानुरागमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतः ॥ ४ ॥

भिःसहवर्धमानप्रभावम् प्रकृतयोऽमात्यादयः जगृधुरभिकांक्षंतिस्म ॥ १ ॥ वर्ष्मणादेहेन तस्यविशेषणद्वयम् वरीयसाश्रेष्ठतमेन बृहंतःश्लो काःपद्यानिकवीनांयस्मिंस्तेनच ओजस्तेजः वीर्यप्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वादृषभश्रेष्ठइतिनामचकार ॥ २ ॥ तस्यवर्षेमंडले ॥ ३ ॥ अवरुध्यप्राप्य स्वैरमिच्छयागृहीतोनरलोकसमानधर्मोमनुष्याकारोयेनतम् अतएवमाययास्वपुत्रइतिविलसितामतिर्यस्य ॥ ४ ॥

---

१ बाह्यांतरिंद्रियनिग्रहः २ भरतवर्षस्यैवप्राचीनंनामाजनाभमिति ३ सुप्रजास्त्वमंगिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसइति रायस्पोषायसुप्रजास्त्वायसुवीर्यायेतिचश्रुतौप्रसिद्धोऽयंप्रयोगः

आपौरप्रकृतिपौरान्प्रकृतींश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागोयस्मिन् कथंभूतोनाभिः जनपदःजनाःपौरादयःपदंप्रमाणंयस्यसः आत्मजंधर्मम र्यादारक्षणार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्संगेनिधाय विशालायांबदरिकाश्रमे प्रसन्नंपरानुद्वेजकंनिपुणंचतीव्रंतेन उपासीनःसेवमानःकालेन तन्महिमानंजीवन्मुक्तिमवाप ॥ ५ ॥ नाभेस्तत्प्रसिद्धंकर्म अनुतदनंतरंकोनुपुमानाचरेत् नकोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मंगलैर्दक्षिणाभिःपूजिताः

विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसह मेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःका लेनतन्महिमानमवाप॥५॥ यस्यहपांडवेयश्लोकावुदाहरंति ॥ कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्योऽन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिताः॥ यस्यबर्हिषिय ज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा॥७॥ अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाम्नाया म्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास॥८॥ येषांखलुमहायोगीभरतोज्येष्ठःश्रेष्ठगुण आसीद्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ॥ ९ ॥ तमनुकुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तोमलयःकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृ ग्विदर्भःकीकटइतिनवनवतिप्रधानाः ॥ १० ॥ कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः॥ आविर्होत्रोथद्रुमि लश्चमसःकरभाजनः॥ ११ ॥ इतिभागवतधर्मदर्शनानवमहाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहि तंवसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः॥ १२ ॥

संतः ओजसामंत्रबलेन ॥ ७ ॥ अन्येषांग्रहणायप्रदर्शितोगुरुकुलवासोयेन अनुशिक्षमाणोऽनुशिक्षयन् उभयविधंश्रुतिस्मृतिलक्षणंकर्म विधिमभियुंजन्ननुतिष्ठन् जयंत्यांभार्यायामात्मजानांशतंजनयामास ॥ ८ ॥ ९ ॥ तंभरतमनुकुशावर्तादयोनवपुत्रानवतेःप्रधानाज्येष्ठाः ॥ १० ॥ ११ ॥ तदनंतरंकविप्रमुखानवभागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोःसंवादोयस्मिन् उपरिष्टादेकादशस्कंधे ॥ १२ ॥

---

१ यस्यनाभेःसंबंधिनौ यत्रहेत्यपिपा०तत्रयत्रनाभियशोवर्णनविषये २ बहुषुपुस्तकेष्वयंपाठः केषुचित्पु०कुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तआर्यावर्तोमलयकेतुर्भद्रसेनइंद्र स्पृदितिपाठः अत्रमलयकेतुरेकः पूर्वत्रतुमलयःकेतुरितिद्वौ

महाशालीनाअतिविनीताः ॥ १३ ॥ केवलःशुद्धःविपरीतवदनीश्वरवत्कर्माणिकुर्वन् नियमयत्नियमितवान् पाठांतरेनितरामरमयत् कर्मकरणेहेतुः अनुगतमुत्सन्नंधर्मस्वयमाचरणेनातद्विदामुपशिक्षयन् कथम् धर्मादीनामवरोधेनसंग्रहेण आनंदोभोगः अमृतंमोक्षः ॥ १४॥ शीर्षण्यःश्रेष्ठस्तेनाचरितम् तत्तदनुवर्ततेयतः ॥ १५ ॥ सकलोधर्मोयस्मिंस्तद्ब्राह्मंगुह्यंवेदरहस्यंयद्यपिस्वेनैवविदितंतथाऽपिब्राह्मणानृस्पष्टेव करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ द्रव्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्रवयोयौवनम् युवैवधर्ममन्विच्छेदितिवचनात् विविधोद्देशानानादेवतोद्देशाः

यवीयांसएकाशीतिर्जायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणा बभूवुः॥ १३॥ भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत्॥ १४॥ यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनुवर्ततेलोकः॥ १५॥ यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मंब्राह्मंगुह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास॥ १६॥ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज॥ १७॥ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवाऽऽत्मनोऽन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण॥ १८॥सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तंगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच॥ १९॥ ॥इ० भा० म० पं० ऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥

यथोपदेशंयथाविधि ॥ १७ ॥ अन्यस्मात्सकाशादात्मनःकश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछति इच्छाऽनुदयेदृष्टांतः अविद्यमानंखपुष्पादिकमिव नचान्यदीयमवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्तरिऋषभदेवेप्रतिक्षणमुल्लसितस्नेहोद्रेकंविनाऽन्यन्नवांछति ॥ १८ ॥ अवहितात्मनःसंयतचित्तानपिप्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्नितिहवक्ष्यमाणमुवाच ॥ १९ ॥ ॥इ० पं० टी० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

---

१ न्यरमयदित्येवंरूपे क्व०न्ययमयदितिपाठोमूलेटीकायांच २ शतवारान्

पंचमेमोक्षधर्मोपदेशैःपुत्रानुशासनम् ॥ उक्तंपारमहंस्यंचतस्यद्वंद्वतितिक्षया ॥ १ ॥ विड्भुजामपियेसंतितान्कष्टान्दुःखदान्कामान्विषया न्नार्हतितद्योग्योऽयंमनुष्यदेहोनभवति दिव्यमुत्कृष्टम् येनतपसा यस्माच्छुद्धात्सत्त्वादनंतंब्रह्मसुखंभवति ॥ १ ॥ मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवामिति तमसःसंसारस्यद्वारंयोषितांयेसंगिनस्तेषांसंगम् महतांलक्षणमाहसार्धेन महांतइति साधवःसदाचाराः ॥ २ ॥ मयिईशेकृतं सौहृदमेवार्थःपुरुषार्थोयेषाम् वाशब्देनान्यनिरपेक्षस्यैवास्यलक्षणत्वंदर्शयति देहंबिभर्तीतिदेहंभराविषयवार्तैवनधर्मविषयायेषुतेषुजने षुजायादियुक्तेषुगृहेषुच रातिर्मित्रंधनंवा पाठांतरेजायादिप्रदेषु यावदर्थाश्चयावदर्थमेवार्थोयेषामितिमध्यमपदलोपीसमासः देहनिर्वाहा

ऋषभउवाच नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये ॥ तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्त्वंशुद्ध्येद्य स्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतम् ॥ १ ॥ महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगम् ॥ महांतस्तेसमचि त्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवोये ॥ २॥ येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्तिकेषु ॥ गृहेषुजा यात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके॥ ३॥ नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिंद्रियप्रीतयआपृणोति॥ नसाधुमन्येयतआत्मनोऽयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः ॥ ४ ॥ पराभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञासत आत्मतत्त्वम्॥ यावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः॥५॥ एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्य यात्मन्युपधीयमाने॥ प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत्॥ ६॥

धिकस्पृहाशून्याइत्यर्थः ॥ ३ ॥ कामान्नार्हतीतियदुक्तंतदुपपादयति नूनमिति यद्यदाइंद्रियप्रीतयेआपृणोतिव्याप्रियतेतदाप्रमत्तःसन्विक र्मपापंनूनंकुरुते यतोविकर्मणःप्राचीनादयंक्लेशदोदेहोजातस्तस्यैवपुनःकरणंसाधुनमन्ये ॥४॥ देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थइत्याशंक्याऽऽ ह पराभवोदेहादिनास्वरूपाभिभवोऽज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्रहेतुः यावत्क्रियाःस्युस्तावदिदंमनोहिकर्मस्वभावमेवस्यात् येनकर्मात्मकेनम नसा ॥ ५ ॥ उक्तमुपसंहरति एवंपूर्वकृतंकर्मकर्तृभूतंमनःकर्मभूतंवशंप्रयुंक्तेपुनःकर्मनिष्ठंकरोतीति जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थमाह अविद्य येति अविद्ययाआत्मनिउपधीयमानेआच्छाद्यमानेसति एवंमनःकर्तृपुरुषंकर्मवशंप्रयुंक्तइतिवा॥ ६ ॥

---

१ तस्यऋषभस्यद्वंद्वतितिक्षयापारमहंस्यमुक्तम् २ रातिर्देष्वित्येवंरूपे ३ असन्नपिमिथ्याभूतोऽपि

नकेवलंदेहयोगमात्रमनर्थांतरंचेत्याह यदागुणानामिंद्रियाणामीहांचेष्टामयथामिथ्याआत्मीयानभवतीतिविपश्चिद्विवेकीसन्नपश्यति नुप
श्यतीतिपाठेअयथाआत्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्रतदासहसागतस्मृतिःस्वरूपस्मृतिशून्यःसन्नज्ञोमूढोमैथुनसुखप्रधानंगृहंप्राप्यतापान्विंदति ॥ ७ ॥
ननुयथोपयोगंस्त्रियामिथुनीभूयसुखमात्रमनुभवतःकुतस्तापाःस्युस्तत्राह पुंसइति प्रत्येकंतयोरेकैकोहृदयग्रंथिरस्त्येव एतंमिथःपरस्परंस्थू
लमन्यंहृदययोर्ग्रंथिंदुर्भेदंवदंति कुतइत्यतआह अतोऽस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकंहृदयग्रंथिनातुदेहेंद्रियमात्रेऽहंममेतिमोहोऽस्मात्तुगृहा
दिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहोभवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ कदातर्हितस्यनिवृत्तिरतआह यदाऽस्यजनस्यकर्मभिरनुबद्धोदृढोमनोरूपोहृदयग्रंथिः

यदानपश्यत्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित्॥ गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापानासाद्यमैथुन्यमगारम
ज्ञः॥ ७॥ पुंसःस्त्रियामिथुनीभावमेतंतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः॥ अतोगृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोऽ
यमहंममेति॥ ८॥ यदामनोहृदयग्रंथिरस्यकर्मानुबद्धोदृढआश्लथेत॥ तदाजनःसंपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तःप
रंयात्यतिहायहेतुम्॥ ९॥ हंसेगुरौमयिभक्त्यानुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच॥ सर्वत्रजंतोर्व्यसनावग
त्याजिज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या॥ १०॥ मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे॥ निर्वैरसा
म्योपशमेनपुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः॥ ११॥ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजये
नसध्र्यक्॥ सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचाम्॥ १२॥ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेन
विज्ञानविराजितेन॥ योगेनधृत्युद्यमसत्त्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम्॥ १३॥

शिथिलोभवेत्तदाऽस्मान्मिथुनीभावान्निवर्तते ततश्चहेतुमहंकारंत्यक्त्वामुक्तःसन्परंपदंयाति ॥ ९ ॥ हेतुमतिहायेत्युक्तंतत्रपंचविंशतिसाधना
न्याह चतुर्भिः हंसेमयिगुरौभक्तिःसेवा अनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णया सर्वत्रलोकांतरेऽपिव्यसनावगत्यादुःखानुसंधानेन ईहानिवृत्त्या
काम्यकर्मत्यागेन ॥ १० ॥ मदर्थैःकर्मभिः अहमेवदेवोयेषांतैःसंगात् हेपुत्राः देहगेहयोरात्मबुद्धेरहंममेतिबुद्धेः ॥ ११ ॥ अध्यात्मयोगेना
ध्यात्मशास्त्राभ्यासेन सध्र्यक्सम्यगितिसर्वत्रसंबंधः असंप्रमादेनकर्तव्यस्यापरित्यागेन ॥ १२ ॥ सर्वत्रमद्भावोमद्भावनातत्रविचक्षणेननि
पुणेनविज्ञानविराजितेनानुभवपर्यंतेनज्ञानेनयोगेनसमाधिनाधृत्युद्यमसत्त्वयुक्तोधैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तःसन्नहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोहेन्निर
स्येत् ॥ १३ ॥

ततःसाधनादुपरमेदित्याह कर्माण्याशेरतेयस्मिन् योगेनोपायेन यद्यपिफलेसिद्धेसाधनोपरमःसिद्धएवतथाऽपियावद्देहपातंतदभ्यासशंका
वारणायोक्तम् ॥ १४ ॥ किंचपुत्रान्पिताशिष्यान्वागुरुर्नृपश्चप्रजाएवमनुशिक्षयेत् ममलोकंयःकामयते यद्वा मदनुग्रहएवार्थोयस्य वि
मन्युःशिक्षितस्याकरणेऽपिकोपशून्यः अतज्ज्ञांस्तत्त्वमविदुषः श्रेयोबुद्ध्याकर्मसुमूढान् अन्यथोपदेशेप्रत्यवायमाह मनुजःकाम्यकर्मसुपुरुषं
योजयन्गर्तेसंसारकूपेतंपातयतिसमनुजःकमर्थंपुरुषार्थंलभेत नकमपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ नयोजयेदित्येतदुपपादयति लोकइतित्रिभिः नष्टदृ
ष्टित्वेहेतुः यइति निकाममतिशयेनकामोयस्य ॥ १६ ॥ तमीदृशंकुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकस्तंप्रवर्तयेन्नकोऽपि उत्पथेनगच्छंतमंधंयथातेनैवगच्छे

कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययाऽऽसादितमप्रमत्तः॥अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपोह्योपरमेतयोगा
त्॥१४॥पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः॥इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्क
र्मसुकर्ममूढान्॥कंयोजयन्मनुजोऽर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते॥१५॥लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योऽर्था
न्समीहेतनिकामकामः॥अन्योऽन्यवैरःसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः॥१६॥कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविप
श्चिदविद्यायामंतरेवर्तमानम्॥दृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथांधम्॥१७॥गुरुर्नसस्यात्स्व
जनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसास्यात्॥दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम्॥१८
इदंशरीरंममदुर्विभाव्यंसत्त्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः॥पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआरादतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः॥१९॥

तिकोब्रूयात्॥१७॥ समुपेतःसंप्राप्तोमृत्युःसंसारोयेनतम् ततोभक्तिमार्गोपदेशेनयोनमोचयेत्सगुर्वादिर्नभवतीत्यर्थः यद्वा यस्तंमोचयितुंनशक्नु
यात्सतस्यगुर्वादिर्नस्यादितिनिषेधः ततश्चपितानस्यादिति पुत्रोत्पत्तौयत्नोनकार्यइत्यर्थः दैवंदेवतानस्यादितिपूजानप्राप्नेत्यर्थः एवमन्यदपि
द्रष्टव्यम् ॥१८॥ एवंमोक्षधर्मानुपदिश्यभ्रातृशुश्रूषणलक्षणंधर्मंस्पर्धादिनिवृत्तयेतेषांजन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्याम् इदंमनुष्याकारंशरीरंम
मदुर्विभाव्यमवितर्क्यंमदिच्छाविलसितम् नत्वहंप्राकृतोमनुष्यइत्यर्थः मेहृदयंतुसत्त्वम् किंतद्धृदयम् यत्रधर्मस्तत् शुद्धंसत्त्वमित्यर्थः कुतः
यद्यस्मान्मयाऽधर्मोदूरादेवपृष्ठेकृतउत्सारितः अतएवमामृषभंश्रेष्ठंप्राहुः ॥ १९ ॥

---

१ अथवा मल्लोककामनयामदनुग्रहःयोजनेनवेत्यर्थः

भवंतश्चत्हृदयेनशुद्धसत्त्वमयेनजातास्तस्मान्मत्सरं हित्वामहत्तमंसनाभंसोदरंभजध्वम् ननुत्वत्पुत्रत्वात्त्वांवयंभजेमराजपुत्रत्वात्प्रजाश्चपाल यामेतिचेदतआह तदेवमेशुश्रूषणंप्रजानांचपालनम् भरतानुवृत्त्यैवसर्वंकृतंस्यादितिभावः ॥ २० ॥ इदानींब्राह्मणाश्चसेव्याइत्याशयेनतेषां सर्वेभ्यःश्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषुचेतनाचेतनेषु विरोहंतीतिवीरुधःस्थावराउद्धुचैरतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपियेसरीसृपाःसर्पंतीतिजंगमास्तेउ दुत्तमाइतिसर्वत्रानुषंगः तेष्वपिसबोधानिष्ठास्थितिर्येषांपश्वादीनांतेकीटकादिभ्यः ततस्तेष्वपिमनुष्याः ततोऽपिप्रमथाभूतप्रेतादयः ततोऽपि गंधर्वाः ततःसिद्धाः ततोऽन्येविबुधानुगाःकिन्नरादयः ॥ २१ ॥ तेभ्योऽसुराः देवाअसुरेभ्यः संधिरार्षः देवाश्चमघवत्प्रधानाः देवेभ्यइंद्रःश्रेष्ठ

तस्माद्भवंतोह्वदयेनजाताःसर्वेमहीयांसममुंसनाभम्॥ अक्लिष्टबुद्ध्याभरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजाना म्॥ २०॥भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमायेसरीसृपास्तेषुसबोधनिष्ठाः॥ततोमनुष्याःप्रमथास्ततोऽपिगंधर्वसिद्धाविबु धानुगाये॥ २१॥देवासुरेभ्योमघवत्प्रधानादक्षादयोब्रह्मसुतास्तुतेषाम्॥ भवःपरःसोऽथविरिंचवीर्यःसमत्प रोऽहंद्विजदेवदेवः॥ २२ ॥ नब्राह्मणैस्तुलयेभूतमन्यत्पश्यामिविप्राःकिमतःपरंतु॥ यस्मिन्नृभिःप्रहुतंश्रद्धया ऽहमश्नामिकामंनतथाऽग्निहोत्रे॥ २३ ॥ धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रम्॥ शमोदमःसत्यम नुग्रहश्चतपस्तितिक्षाऽनुभवश्चयत्र॥ २४ ॥

इत्यर्थः ततोऽपिब्रह्मसुतादक्षादयः तेषांमध्येभवःपरःश्रेष्ठः सभवोविरिंचवीर्योविरिंचोवीर्यंशक्तिःकारणंयस्यसविरिंचवीर्यः अतस्तज्जनक त्वाद्विरिंचस्ततःपरइत्यर्थः सविरिंचोमत्परःअहंपरोयस्य द्विजदेवाद्ब्राह्मणाएवदेवाःपूज्यायस्यसोऽहम् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणैरन्यद्भूतंनतुलयेसमंन पश्यामि अतोब्राह्मणात्परंतुभूतंकिंपश्यामिनकिंचित् विप्राइतितत्रत्यानांब्राह्मणानांसंबोधनम् समस्यैवाभावादधिकंकुतस्त्यमित्यर्थः तत्रहे तूनाह सार्धाभ्याम् यस्मिन्ब्राह्मणेश्रद्धयाप्रकर्षेणहुतमन्नादिकामंयथेच्छमहमश्नामि ॥ २३ ॥ मेतनूर्मूर्तिर्वेदाख्यायेनब्राह्मणेनेहलोकेधृ तायत्रचब्राह्मणेसत्त्वादयोऽष्टौगुणाःसंतिततःपरंकिंपश्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

१ परंचेत्यपिपाठः तत्पक्षेचस्त्वर्थे

निःस्पृहत्वमाह मत्तोऽपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषामितरेणराज्यादिनाकिमुस्यान्नकिमपि ॥ २५ ॥ तदेवंब्राह्मणसंमानंविधायेदानीं सर्वभूतसंमानंविधत्ते हेसुताःसर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूतानिमदधिष्ठानतयावोयुष्माभिःसंमाननीयानि पदेपदेक्षणेक्षणे विविक्तापूतामत्सरादिरहितादृष्टिर्येषांतैः तदेवममार्हणम् ॥ २६ ॥ सर्वकर्मणामीश्वरार्पणंविधत्ते मनोवचोदृशामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणमाराधनमेवसाक्षात्कृतंफलम् येनपरिबर्हणेनविनाकालपाशाद्विमोक्तुंनईशेन्नसमर्थोभवेत् ॥ २७ ॥ स्वतएवसुशिक्षितान

मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् ॥ येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजाम् ॥ २५ ॥ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणिभूतानिसुताध्रुवाणि ॥ संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे ॥ २६ ॥ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि ॥ विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशेत् ॥ २७॥ श्रीशुकउवाच एवमनुशास्याऽऽत्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावःपरमसुहृद्भगवानृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतनयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज ॥ २८॥ जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव ॥ २९ ॥

पिलोकानुशासनार्थमनुशास्यमुनीनांपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्यऋषभइत्यपदेशोनामयस्यसभगवान्ब्रह्मावर्तात्स्वदेशात्प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्वरितोऽवशिष्टःशरीरमात्रपरिग्रहोयस्य ॥ २८ ॥ अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमध्येजडादिवद्वर्तमानस्तूष्णींबभूव अवधूतस्येववेषोयस्य ॥ २९ ॥

---

१ उद्गतउदितोमादोयस्यसउन्मादउन्मत्तःसएवोन्मादकइतिस्वार्थेकः

तत्रतत्रपुरादिष्वनुपथंमार्गेमार्गेऽवनिचरापसदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिःपरिभूयमानोऽपितदविगणयन्नेवैकचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रामेत्यन्वयः तत्रपुरंपत्तनम् ग्रामोहट्टहीनाः आकरःखनिः खेटःकृषीवलग्रामः वाटःपुष्पादिवाटिका खर्वटःपर्वतप्रांतग्रामः शिबिरंसेनायावासस्थानम् व्रजोगवांस्थानम् घोषोगोपानांस्थानम् सार्थोयात्रिकजनसंघातः आश्रमाऋषीणाम् तर्जनंभयजननम् ताडनंप्रहारः अवमेहनमुपरिमूत्रणम् ष्ठीवनंफूत्कृत्यश्लेष्मप्रक्षेपः ग्राव्णांशकृतोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः दुरुक्तंशापः एतैः अगणनेदृष्टांतः मक्षिकाभिरिवेति तत्रहेतुः असतीमिथ्याभूतेसंस्थानेसंनिवेशे देहइत्युपलक्षणमाकारोयस्य सदित्यपदेशमात्रंयस्यतस्मिन्निरभिमानत्वात् केनहेतुना उभयोःसदसतोर्यो

तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखंडितमनाःपृथिवीमेकचरःपरिबभ्राम ॥ ३० ॥ अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरताराऽरुणायतनयनरुचिरःसदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरासनमुपदधानःपरागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ॥ ३१ ॥

ऽनुभवस्तत्स्वरूपेणयत्स्वमहिम्न्यवस्थानंतेन अतएवाखंडितमनोयस्यसपरिबभ्राम ॥ ३० ॥ सचतदाग्रहगृहीतइवादृश्यत तत्रहेतुः पराक्पुरतोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशास्तेषांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमनादृतमतएवमलिनंनिजशरीरंतेन कथंभूतोऽप्येवमदृश्यतअतिसुकुमाराणिकरचरणोरःस्थलानितथाविपुलावाह्वादयस्तएवावयवास्तेषांविशिष्टोन्यासःसन्निवेशोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुंदरःस्वभावसिद्धोहासस्तेनशोभनंमुखंयस्य तथानवनलिनदलवदाचरतीयेशिशिरतारेतापहारिकनीनिकेअरुणेआयतेनयनेताभ्यांरुचिरः तथासदृशाअन्यूनाधिकाःसुभगाश्चकपोलकर्णकंठनासिकायस्य तथा विगूढस्मितंयद्वदनंतस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकाममुद्दीपयन् एवंभूतोऽपितथाऽदृश्यतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

१ क्वचिद्ग्रामाहट्टवंतइतिपाठः २ अंसयुगलवदनादीतिकेषु० पु० पाठः

यर्हि यदालोकं जनं योगस्य प्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन्बभूव तस्यं प्रतिक्रियाकरणं कर्म च निंदितमित्याचक्षाणस्तदाऽऽजगरं व्रतमास्थितः सन् शया
नएवाश्नातिस्मेत्यन्वयः आजगरं व्रतं नाम ऐकत्रैवस्थित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदति पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो
विलुठन् तेनैवाऽऽदिग्धा आलिप्ता उद्देशा देहप्रदेशा यस्य सः ॥ ३२ ॥ बीभत्समिवाशंक्याऽऽह तस्येति पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंधेन सौगंध्यं यस्य
सवायुः ॥ ३३ ॥ एवं गवादिचर्यया पानादि करोतिस्म तदेवाऽऽह व्रजन्नित्यादिना काकमृगगवामिवान्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य ॥ ३४ ॥ नानायो

यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाऽऽचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमा
जगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः ॥ ३२ ॥ त
स्यह्यःपुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशंदशयोजनंसमंतात्सुरभिंचकार ॥ ३३ ॥ एवंगोमृगकाकचर्ययाव्रजं
स्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकमृगगोचरितःपिबतिखादत्यवमेहतिस्म ॥ ३४ ॥ इतिनानायोगचर्याचरणोभग
वान्कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरतपरममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवआत्म
नोऽव्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवे
शदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसानृपहृदयेनाभ्यनंदत् ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
पंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गचर्या आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेवं वर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथाकृतवान् वस्तुतस्तु भगवान्यतोऽविरतः परममहानुत्त
रोत्तरशतगुणत्वेनोक्तोय आनंदस्तदनुभवस्वरूपः किंच वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेनाभेदेन न विद्यते ऽन्येषामिवांतरा मध्ये उदरस्य देहोपाधे
र्भावस्तेन नित्यनिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थः स्वतएव सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् वैहायसं खेचरत्वम् मनोजवं मन
सइव देहस्य वेगम् दूरग्रहणं दूरदर्शनम् हे नृप हृदयेन मनसा ॥ ३५ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ अत्रव्याख्यानेइवशब्दस्यानुल्लेखादिवशब्दरहितएवपाठःस्वामिसंमतइतिभातिदृश्यतेतुसर्वत्रैवशब्दः सचस्वरूपावस्थितस्यान्यकर्तृकप्रतिकूलाचरणंवस्तुतोनसंभव
तीतिसूचनार्थः २ अन्यकर्तृकप्रतिकूलाचरणस्य ३ विक्षेपजनकत्वादितिभावः ४ आत्मनिसर्वव्यापके ५ अंजसासाक्षादुप ।तानि

षष्ठेलीनाभिमानस्यदेहत्यागक्रमाभिधा ॥ प्रदहंतंदवाग्निंयःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ १ ॥ योगेश्वर्याणिनाभ्यनंददित्युक्तंतत्रपृच्छति नेति भ गवःहेभगवन् योगेनसमीरितमुद्दीपितंयज्ज्ञानंतेनावभर्जितानिदग्धानिकर्मबीजानिरागादीनियैस्तेषांयदृच्छयाप्राप्तानियोगैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुंनार्हंति अतःकिमितिनाभ्यनंददित्यर्थः ॥ १ ॥ अंगीकृत्यपरिहरति सत्यमिति एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्यचंचलस्यमनसोविश्वासंनसंगच्छंतेनसम्यक्प्राप्नुवंति शठःकिरातोयथाधृतेष्वपिमृगेषु शठेकिरातेयथामृगाइतिसम्यंतंवा पाठांतरेशठोवंचकःकिराटोवणिग्व्यवहर्तरियथा तस्मिन्व्याव्यवहर्ताविश्वासंनयातीत्यर्थः पाक्षिकोपिदोषोवर्जनीयइत्युपदेष्टुंनाभ्यनंददितिभावः ॥ २ ॥ यद्विश्रंभाद्यस्यमन

राजोवाच ननूनंभगवआत्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानि भवितुमर्हंतियदृच्छयोपगतानि ॥ १ ॥ ऋषिरुवाच[1] सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेनमनसोऽद्धाविश्रंभमनवस्थानस्यशठकिरातइवसंगच्छंते ॥ २ ॥ तथाचोक्तम् नकुर्यात्कर्हिचित्सख्यंमनसित्यनवस्थिते ॥ यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णंचस्कंदतपऐश्वरम्[2] ॥ ३ ॥ नित्यंददातिकामस्यच्छिद्रंतमनुयेऽरयः ॥ योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेवपुंश्चली ॥ ४ ॥ कामोमन्युर्मदोलोभःशोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्कोनुतद्बुधः ॥ ५ ॥

सोविश्वासाच्चिराच्चीर्णंबहुकालसंचितंतपश्चस्कंदसुस्राव ऐश्वरंविष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणांसमर्थानामपिसौभरि[3]प्रभृतीनांतपः ॥ ३ ॥ तत्रहेतुः नित्यमिति कृतविश्वासोयोयोगीतदीयंमनःकामस्यतमनुयेऽरयस्तेषांचच्छिद्रमवकाशंददाति यथाकृतविश्वासस्यपत्युःपुंश्चलीजायाजाराणामवकाशंदत्त्वापतिंघातयतितथामनोऽपिकामादिभिर्योगिनंभ्रंशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अरीन्कथयन्नुपसंहरति कामइति यन्मूलोयन्निमित्तोभवतितन्मनःकोनुबुधःस्वीकुर्यात्स्वाधीनमितिमन्येत ॥ ५ ॥

---

१ ऋषिःशुकः क्वचिच्छुकउवाचेत्यपिपा० २ ऐश्वरंशांभवम् ३ सौभरेरपिमीनविहारदर्शनेनमोहदर्शनात्

प्रासंगिकंसमाप्यप्रस्तुतमाह अथेति अखिलानांलोकपालानांललामोमंडनभूतोऽप्युपरताबाधिताऽनुवृत्तिर्यस्मात्सउपररामदेहाभिमानंज हौ विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादिभिर्नविलक्षितोभगवत्प्रभावोयस्मिन् सांपरायविधिंदेहत्यागप्रकारम् आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थ माह अनर्थांतरभावेनाभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह असंव्यवहितम् ॥ ६ ॥ मनसास्वयंत्यक्तेऽप्यभिमानेकेनापिसंस्कारेणदेहःप्रचलति यथाकुलालचक्रंसोऽयमभिमानाभासस्तेन सचजीवन्मुक्तानामविद्यावासनयाभवतीतिततोविशेषमाह योगमायावासनयेति कोंकादीन्दे

अथैवमखिललोकपालललामोऽपिविलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावोयो गिनांसांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरंजिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमा णउपरताऽनुवृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥ तस्यहवाएवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावासनयादेहइमां जगतीमभिमानाभासेनसंक्रममाणःकोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतःकुटकाच लोपवनआस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्धजोऽसंवीतएवविचचार ॥ ७ ॥ अथसमीरवेगविधूतवे णुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानःसहतेनददाह ॥ ८ ॥ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंकवें ककुटकानांराजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्यकलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितःस्वधर्मपथमकुतोभयमप हायकुपथपाषंडमसमंजसंनिजमनीषयामंदःसंप्रवर्तयिष्यते ॥ ९ ॥

शान्गतःसन्कयाऽपिवासनयास्येकृतोऽश्मकवलोयेन असंवीतोनग्नः ॥ ७ ॥ समीरवेगेनविधूतानांकंपितानांवेणूनांसंघर्षणेनजातउग्रो दावानलः आलेलिहानःसर्वतोग्रसन् ॥ ८ ॥ अवधूतवेषेणऋषभदेवस्तत्रगतइत्येतस्यसूचकमाह यस्यकिलाश्रमातीतमनुचरितंतद्देशवा सिभ्यउपाकर्ण्यअर्हन्नितिनामयस्यसराजास्वयंतदुपशिक्ष्यशिक्षित्वाकुपथश्चासौपाषंडश्चतंनिजमनीषयासंप्रवर्तयिष्यतइत्यन्वयः तत्रहेतुः कलावित्यादि भवितव्येनप्राणिपूर्वसंचितपापफलेन ॥ ९ ॥

---

१ विषयानुवृत्तिः २ व्यवधानरहितंध्यातृध्येयभावरहितमित्यर्थः ३ क०वंगेतिपा० ४ उन्मादउन्मत्तइव ५ कोंकवंगकलिंगयवनानामितिपा०प्रा०पुस्तकद्वये

येनप्रवर्तकेनमनुजेष्वपसदानिकृष्टाःस्वविधिनानियोगोयस्मिन्शौचचारित्रेतद्विहीनादेवावज्ञारूपाण्यस्नानादीनिकुव्रतानिगृह्णानावेदादी
नांविदूषकाभविष्यंति ॥ १० ॥ तत्फलंचांधंतमःप्राप्स्यंतीत्याह तेचेति अर्वाक्तनयाअवेदमूलया निजलोकयात्रयास्वेच्छाकृतप्रवृत्त्या
आश्वस्ताःकृतविश्वासाः ॥ ११ ॥ ननुतर्ह्यनर्थकारीकिमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानांजनानांमोक्षमार्गोपशिक्षणा
र्थः तस्यकैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् ॥ १२ ॥ अधिअधिकंपुण्यंयस्मिन् एतद्भारतंवर्षम् ऋषभाद्यवतारयुक्तानिकर्माणि ॥ १३ ॥ प्रिय

येनहवावकलौमनुजापसदादेवमायामोहिताःस्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीनादेवहेलनान्यपव्रतानि
निजनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनिकलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्रा
ह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्रायेणभविष्यंति ॥ १० ॥ तेचह्यर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांऽधपरंपरयाऽऽ
श्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति॥ ११॥ अयमवतारोरजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थःतस्यानुगुणान्
श्लोकान्गायंति॥ १२॥ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत्॥गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्मा
णिभद्राण्यवतारवंति॥ १३॥ अहोनुवंशोयशसाऽवदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः॥कृतावतारःपुरुषःसआ
द्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुम्॥ १४॥ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी॥योयोगमायाः
स्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृतप्रयत्नाः॥ १५॥इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगवतऋ
षभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितंपुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणम्॥परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचि
तयाऽनुशृणोत्याश्रावयतिवाऽवहितोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्तते ॥ १६॥

व्रतस्यवंशः अवदातःशुद्धः यत्रवंशे यद्यस्मात् अकर्ममोक्षस्तस्यहेतुंधर्मंचचार ॥ १४ ॥ अपरःकोनुयोगीअस्यकाष्ठांदिशमप्यनुगच्छेत्
योयोगीयेनऋषभेणऽसत्तयाऽवस्तुत्वेनोदस्तानिरस्तायोगमायाःसिद्धीर्वांछति कथंभूताः कृतःप्रयत्नोयासु तदर्थंप्रयत्नंचकरोतीत्यर्थः यद्वा
कथंभूताउदस्ताः कृतप्रयत्नाःसेवितुमुद्यताअपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ विशुद्धाचरितंयदीरितंकथितंतत्समस्तंदुश्चरितमभितोहरतीतितथा परमम
हामंगलानामयनंच अवहितःसन् अनयोरपिश्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेणभक्तिःसम्यगनुवृत्ताभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यांभक्तावेवनतुयोगादिषु अनुसवनमविरतमात्मानंस्नापयंतः स्वयमासादितमप्रार्थितंभगवतास्वयमेवदीयमा नमपि अनादरेहेतुः भगवदीयत्वेनैवपरितःसमाप्ताःसम्यक्प्राप्ताःसर्वेपुरुषार्थायैस्ते ॥ १७॥ ननुभगवतोऽतिसुलभत्वदर्शनान्मोक्षस्यचातिदुर्ल भत्वादियमतिस्तुतिरेवेत्याशंक्याऽऽह हेराजन्भवतांपांडवानांयदूनांचपतिःपालकः गुरुरुपदेष्टा दैवमुपास्यः प्रियःसुहृत् कुलस्यपतिर्नियं ता किंबहुना क्वचकदाचिद्दौत्यादिषुवःपांडवानांकिंकरोऽप्याज्ञानुवर्ती अस्तुनामैवंतथाऽप्यन्येषांनित्यंभजतामपिमुक्तिंददातिनतुकदाचिद पिसप्रेमभक्तियोगम् ॥ १८ ॥ वर्णितमृषभावतारंनमस्करोति नित्यमनुभूतंयन्निजंरूपंसएवलाभस्तेननिवृत्तातृष्णायस्यसः अतद्रचनया

यस्यामेवकवयआत्मानमविरतंविविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैवपरया निर्वृत्याह्यपवर्गमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्वयमासादितंनोएवाद्रियंतेभगवदीयत्वेनैवपरिसमाप्तस र्वार्थाः ॥ १७ ॥ राजन्पतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः॥ अस्त्वेवमंगभगवान्भ जतांमुकुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगम् ॥ १८ ॥ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णःश्रेयस्यतद्र चनयाचिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्ययःकरुणयाऽभयमात्मलोकमाख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै ॥ १९ ॥ ॥इतिश्रीभागवतमहापुराणेपंच० ऋषभदेवानुचरितेषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥६॥ श्रीशुकउवाच भरत स्तुमहाभागवतोयदाभगवताऽवनितलपरिपालनायसंचिंतितस्तदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितर मुपयेमे॥ १ ॥तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरिवभूतसूक्ष्माणि॥२

देहाद्यर्थमनोरथेनश्रेयसिविषयेचिरंसुप्ताबुद्धिर्यस्यतस्यजनस्यकरुणयानिर्भयमात्मस्वरूपंयआख्यातवांस्तस्मैनमः ॥ १९ ॥ ॥ इतिपंचम स्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अध्यायानांत्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितम् ॥ अष्टभिर्भरताख्यानमतःप्रस्तूयतेऽमृतम्॥ १॥ सप्तमेभरतोराज्येचिरंयज्ञैर्हरिंयजन् ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणेहरिक्षेत्रेऽभजद्धरिम् ॥ २ ॥ संचिंतितःसंकल्पेनैवराज्यादौनियुक्तः ॥ १ ॥ आत्म नोऽनुरूपान् भूतादिरहंकारइवभूतसूक्ष्माणीतिसंततिवृद्धौदृष्टांतः ॥ २ ॥

---

१ गुरुरयमितिकेषुचित्पुस्तकेषुपा० २ भगवतःसिद्धसंकल्पत्वाद्दास्यनियोगादिकंनास्तीत्यर्थः

भारतमितिस्वनाम्नाख्यापकत्वेनधर्माद्यतिशयःसूचितः ॥ ३ ॥ बहुवित्सर्वज्ञः ॥ ४ ॥ यज्ञाअयूपाःक्रतवःसयूपास्तद्रूपम् उच्चावचैर्महद्भिर
ल्पैश्चक्रतुभिःकर्मभिःश्रद्धयाईजेच तानेवाह आहृताःस्वाधिकारेणाऽऽत्मसात्कृतायेऽग्निहोत्रादयस्तेषांप्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयो
द्विविधाः सकलांगयुक्ताःप्रकृतयः विकलांगाविकृतयइति तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः अनुसवनमित्यंतंवाचातुर्होत्रविधिनेत्यंतंवागद्यम्॥५॥
किंच संप्रचरत्सुप्रवर्तमानेषुनानायागेषुविरचिताऽनुष्ठितांऽगक्रियायेषांतेषुयदपूर्वंतद्वासुदेवएवभावयमानश्चिंतयन्सयजमानोयज्ञभाजोयेदे
वाःसूर्यादयस्तान्पुरुषस्यवासुदेवस्यावयवेषुचक्षुरादिष्वभ्यध्यायन्नतुपृथक्त्वेनेत्यन्वयः अपूर्वेपक्षद्वयंमीमांसकानाम् तदानीमेवसूक्ष्मत्वेनो
त्पन्नंफलमेवापूर्वंकालांतरफलोत्पादिकाकर्मशक्तिर्वेति तदुक्तम् यागादेवफलंतद्धिशक्तिद्वारेणसिध्यति सूक्ष्मंशक्त्यात्मकंवाऽपिफलमेवो

सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमिति अजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति॥३
सबहुविन्महीपतिःपितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाःप्रजाःस्वधर्ममनुवर्तमानःपर्यपाल
यत् ॥ ४ ॥ ईजेचभगवंतंयज्ञक्रतुरूपंक्रतुभिरुच्चावचैःश्रद्धयाऽऽहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशु
सोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ॥ ५ ॥ संप्रचरत्सुनानायागेषुविरचितांगक्रियेष्वपूर्वं
यत्तत्क्रियाफलंधर्माख्यंपरेब्रह्मणियज्ञपुरुषेसर्वदेवतालिंगानांमंत्राणामर्थनियामकतयासाक्षात्कर्तरिपर
देवतायांभगवतिवासुदेवएवभावयमानआत्मनैपुण्यमृदितकषायोहविष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषुसयजमा
नोयज्ञभाजोदेवांस्तान्पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत्॥ ६ ॥

पजायतइति तदेवाह क्रियाफलंधर्माख्यमितिच ननुयद्यंगंदेवताःकर्मप्रधानमितिमतंतर्हिकर्तृनिष्ठमपूर्वंस्यात् तदुक्तम् कर्मभ्यःप्रागयोग्य
स्यकर्मणःपुरुषस्यवा योग्यताशास्त्रगम्यायापरासाऽपूर्वमिष्यतइति अथदेवताप्रधानंकर्मतुदेवताराधनार्थंतदादेवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्यदे
वताश्रयत्वमेवयुक्तम् प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येवव्रीह्याद्याश्रयत्वम् कुतोवावासुदेवाश्रयमपूर्वंभावयति उच्यते यदिकर्तृनिष्ठमपूर्वंतर्हिवासुदेवस्यांत
र्यामिणःप्रवर्तकत्वेनमुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वंनतुतत्प्रयोज्ययजमानाश्रयम् शास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिन्यायात् अन्यथाऋत्विजामप्यपूर्वा
श्रयत्वप्रसंगात् तदेवाऽऽह साक्षात्कर्तरीति देवताश्रयत्वेऽपिवासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वेहेतुः सर्वदेवतालिंगानांतत्त

१ क०यज्ञक्रतुमितिरूपशब्दरहितःपा० २ सूक्ष्मरूपेणोत्पन्नंफलमित्यर्थः ३ कालांतरेफलजनकशक्त्यात्मकमदृष्टशब्दवाच्यमित्यर्थः

देवताप्रकाशकानांमंत्राणांयेऽर्थाइंद्रादिदेवतास्तेषांनियामकतयातस्यैवप्रसादनीयत्वात्फलदातृत्वाच्चयुक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवंभा वनमेवाऽऽत्मनोनैपुण्यंकौशलंतेनमृदिताःक्षीणाःकषायारागादयोयस्य अध्वर्युभिरितिबहुवचनंनानाकर्माभिप्रायेण ॥ ६ ॥ एवंभूतयाकर्म विशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यभक्तिरजायतेत्यन्वयः क्व अंतर्हृदयेयआकाशःसएवशरीरमभिव्यक्तिस्थानंयस्यतस्मिन्ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुष रूपस्योपलक्षणमाकारोयस्यतस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणांनारदादीनांहृदिलिखितवन्निश्चलतयास्थितेनोक्तेनपुरु षरूपेणाऽऽत्मनिस्वमनसिविरोचमाने कीदृशीभक्तिः अत्यंतातिशयेनैधमानोरयोवेगःप्रकर्षोयस्याः ॥ ७ ॥ एवमनुवृत्त्यावर्षाणामयुतानिते

एवंकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषरूपोपलक्षणेश्रीव त्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषहृल्लिखितेनाऽऽत्मनिपुरुषरूपेणविरोचमानउच्चै स्तरांभक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत॥७॥एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमा नंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज ॥८॥यत्रहवावभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानांनिजजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतइच्छारूपेण ॥ ९ ॥ यत्रा श्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ॥ १० ॥ तस्मिन्वावकि लसएकलःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिसलयतुलसिकांऽबुभिःकंदमूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभ गवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउपभृतोपशमःपरांनिर्वृतिमवाप ॥ ११ ॥

षांसहस्रंतत्पर्यंतकालेऽवसितोनिश्चितःकर्मनिर्वाणावसरोराज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयोयेनसः अधिकृत्यभुज्यमानंरिक्थंधनंयथाविभागंवि भज्यसकलसंपदांनिकेतादाश्रयात्स्वगृहात्पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रंप्रवव्राज ॥ ८ ॥ यत्रक्षेत्रेविद्याधरकुंडे वात्सल्यंकर्तृ तेनसन्निहितःक्रियते भ क्तानामपेक्षितेनरूपेणसन्निहितोभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आश्रमस्थानान्युभयतउपर्यधश्चनाभिर्येषांतैर्दृषच्चक्रैःशिलामध्यगतैश्चक्रैश्चक्रनदी गंडकीसरितांश्रेष्ठापवित्रीकरोति ॥ १० ॥ एकलएकः आराधनंसमीहमानःकुर्वाणः विविक्तःशुद्धः अतएवोपरतोविषयाभिलाषोयस्य उपभृतःसंवृद्धउपशमोयस्य ॥ ११ ॥

प्रवर्धमानानुरागस्यभरेणयद्द्रुतंद्रवीभूतंहृदयंतस्मिन्शैथिल्यमनुद्यमोयस्य आत्मनिदेहेउद्भिद्यमानंरोमपुलककुलंरोमांचवृंदंयस्य ककारः समासांतः औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेनप्रणयबाष्पेणनिरुद्धोऽवलोकोययोस्तेनयनेयस्यसः एवंवर्तमानस्तामपिभगवत्सपर्यांनसस्मारेत्यन्वयः तत्रहेतुः निजरमणस्यस्वप्रीतिदातुर्येअरुणेचरणारविंदेतयोरनुध्यानेनपरिचितःसमृद्धोभक्तियोगस्तेनपरिप्लुतःसर्वतोव्याप्तःपरमआह्लादःपरमानंदोयस्मिन्गंभीरंहृदयंह्रदस्तस्मिन्नवगाढानिमग्नाधिषणायस्य ॥ १२ ॥ धृतानिभगवद्व्रतानियेनसभगवंतंसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः कीदृशः एण्याहरिण्याअजिनमैणेयंतदेववासस्तेनानुसवनाभिषेकेणार्द्राःकपिशाश्चयाःकुटिलाजटास्तासांकलापेनचविरोचमानःसूर्यप्रका

तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनाऽऽत्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपिक्रियमाणांभगवत्सपर्यांनसस्मार ॥ १२ ॥ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानःसूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच ॥ १३ ॥ परोरजःसवितुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजान ॥ सुरेतसादःपुनराविश्यचष्टेहंसंगृध्राणंनृषद्रिंगिरामिमः ॥ १४ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतचरित्रेभगवत्परिचर्यायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

शिकयाऋचाहिरण्मयंध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तम् उज्जिहानेउद्गच्छतिसति सकारांतपाठेसन्नंतात्पचाद्यच् अर्थस्तुसएव ॥ १३ ॥ परोरजःरजसःप्रकृतेःपरंशुद्धसत्त्वात्मकंसवितुर्देवस्यसूर्यस्यभर्गःस्वरूपभूतंतेजः जातवेदोधनंकर्मफलंयस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्रहेतुः यन्मनसैवेदंविश्वंजजानससर्ज पुनश्चअदःसृष्टंविश्वमंतर्यामिरूपेणप्रविश्यगृध्राणंकांक्षंतंहंसंजीवंसुरेतसाचिच्छक्त्याविचष्टेपश्यति पालयतीत्यर्थः नृषुसीदत्युपाधितयातिष्ठतीतिनृषद्बुद्धिस्तस्यांरिरिंगिंरगणंगतिंराति ददातीतिनृषद्रिंगिराम् वाछंदसीत्यमिपूर्वरूपत्वाभावः तद्भर्गः इमःशरणंव्रजामः ॥ १४ ॥ ॥ इतिपंचमस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥७॥ ॥७॥

१ उज्जिहासेइत्येवंरूपे

अष्टमेभजतोविष्णुंतस्यकर्मांतरायतः ॥ एणरक्षाप्रसक्तस्यजातमेणत्वमीर्यते ॥१॥ कृपयापिकृतःसंगःपतनायैवयोगिनः ॥ इतिप्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणम् ॥ २ ॥ नैयमिकंनित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तम् आवश्यकमर्थप्राप्तंमूत्रोत्सर्गादि कृतमभिषेकादिकंयेन ब्रह्माक्षरंप्रणवंजपन् उदकांतेनद्यास्तीरे ॥१॥ जलाशयाभ्यासंनद्याःसमीपे ॥२॥ पेपीयमानेअत्यासक्त्यापीयमानेसति तावदेवतत्क्षणमेव अविदूरेणसन्निधौ मृगपतेःसिंहस्य उन्नादोमहान्नादउद्गतः ॥३ ॥ प्रकृत्यास्वभावतएवविक्लवाव्याकुलासुतरांतुहरिभयस्याभिनिवेशेनव्यग्रंव्याकुलंहृदयंयस्याः पारिप्लवदृष्टिःपरिभ्रांतनेत्रा नगतातृषातृट्यस्याः उच्चक्रामनदीमुल्लंघितवती ॥४॥ अंतर्वत्न्यागर्भिण्याः उरुभयेनस्थानाद्विचलितोयोनेर्निर्ग

श्रीशुकउवाच एकदातुमहानद्यांकृताभिषेकनैयमिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउप विवेश॥१॥तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम॥२॥तयापेपीयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत्॥ ३॥ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगततृषाभयात्सहसैवोच्चक्राम॥ ४॥ तस्याउत्पतंत्याअंतर्वत्न्याउरुभयावगलितोयोनिनिर्गतोगर्भःस्रोतसिनिपपात॥ ५॥ तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्यमानाकस्यांचिद्दर्यांकृष्णसारसतीनिपपाताथचममार॥६॥ तंत्वेणकुणकंकृपणंस्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातरमित्याश्रमपदमनयत्॥७॥तस्यहवाएणकुणकउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनाऽऽत्मनियमाःसहयमाःपुरुषपरिचर्यादयएकैकशःकतिपयेनाहर्गणेनवियुज्यमानाःकिलसर्वएवोदवसन्॥८॥

तःसन्स्रोतसिप्रवाहेनिपतितः ॥५॥ तत्प्रसवोगर्भपातःउत्सर्पणमुल्लंघनंभयंचएतैःखेदेनातुरापीडिता दर्यांगिरिगुहायाम् हरिणवधूर्निपपात अथानंतरंमृताच ॥६॥ एणकुणकंहरिणबालकम् अपविद्धंबंधुभिस्त्यक्तम् इत्येतैःकृपणत्वादिहेतुभिर्याऽनुकंपातयाअनयत्॥७॥कृतोनिजःस्वीयइत्यभिमानोयेन पोषणंतृणादिना पालनंवृकादिभ्योरक्षणम् लालनंचुंबनादिना प्रीणनंकंडूयनादिना एतैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेनात्मनोनियमाःस्नानादयोयमाअहिंसादयस्तत्सहिताईश्वरपरिचर्यादयश्चप्रत्यहमेकैकशोवियुज्यमानाःसंतःकतिपयेनाहर्गणेनसर्वेउत्सन्नाबभूवुः ॥८

१ मूलोक्तापिशब्दस्त्वर्थे

आसक्तिंप्रपंचयति अहोइत्यादिनाइतिकृतानुषंगइत्येतत्पर्यंतेन ईश्वररथचरणःकालचक्रंतस्यपरिभ्रमणवेगेनस्वगणादिभ्योविभ्रंशितः माइतिमांचशरणंप्रापितः मामेवमातापित्रादिबुद्ध्योपेयायप्राप्तः यौथिकान्यूथसंघातिनः अनसूयुनाएतन्निमित्तंममस्वार्थोभ्रश्यतीतिदोषदृष्टिमकुर्वता ॥ ९ ॥ तदेवाऽऽह नूनंहीति ॥ १० ॥ इत्येवंकृतोऽनुषंगआसक्तिर्येन मृगजह्रुनामृगापत्येनसहस्नेहेनानुबद्धंहृदयंयेन ॥ ११ ॥

अहोबतायंहरिणकुणकःकृपणईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेणस्वगणसुहृद्बंधुभ्यःपरिवर्जितःशरणंचमोपसादितोमामेवमातापितरौभ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयायनान्यंकंचनवेदमय्यतिविस्रब्धश्चातएवमयामत्परायणस्यपोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयंशरण्योपेक्षादोषविदुषा॥ ९ ॥ नूनंह्यार्याःसाधवउपशमशीलाःकृपणसुहृदएवंविधार्थेस्वार्थानपिगुरुतरानुपेक्षंते ॥ १० ॥ इतिकृतानुषंगआसनशयनाटनस्थानाशनादिषुसहमृगजह्रुनास्नेहानुबद्धहृदयआसीत्॥ ११ ॥ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणोवृकसालावृकादिभ्योभयमाशंसमानोयदासहहरिणकुणकेनवनंसमाविशति॥ १२॥ पथिषुचमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयःकार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहति एवमुत्संगउरसिचाधायोपलालयन्मुदंपरमामवाप॥ १३॥क्रियायांनिर्वर्त्यमानायामंतरालेप्युत्थायोत्थाययदैनमभिचक्षीततर्हिवावसवर्षपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआशास्तेस्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति ॥ १४ ॥ अन्यदाभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरुणमतितर्षेणहरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभितइतिहोवाच॥ १५॥

स्नेहानुबंधमेवप्रपंचयति कुशकुसुमेत्यादिनास्वधयतीत्यंतेन सालावृकाःश्वानः यदाभयंशंकमानोभवतितदातेनसहवनंसमाविशति ॥१२॥ अतिशयितःप्रणयभरोयस्यतद्धृदयंयस्यसः ॥ १३ ॥ क्रियायांदेवपूजादिलक्षणायाम् वर्षपतिर्भरतः प्रकृतिस्थेनस्वस्थेन स्तात्भूयात् ॥ १४ ॥ अन्यदाऽदर्शनेसकरुणंयथाभवत्येवमनुशोचन्नितिहोवाचेत्यन्वयः अतितर्षेणात्यौत्सुक्येन हरिणकुणकबिरहेणविह्वलेहृदये संतापोयस्य कश्मलंमोहंप्रापितःसन् ॥ १५ ॥

१ स्नानाशनादिष्वितिक०पा० २ बहुषुपु०यदेतिनास्ति

अपीतिसंभावनायाम् बतेत्यनुकंपायाम् अहोइतिखेदे शठकिरातयोरिववंचनपराक्रूराचमतिर्यस्याकृतसुकृतस्यनिर्भाग्यस्यममतच्छा
त्र्यादिकमगणयन्नचिंतयन्नागमिष्यतिकिम् अपराधाचिंतनेहेतुः आत्मप्रत्ययेनस्वचित्तशुद्ध्याकृतविश्वासःसन्सुजनोनयथागणयतितद्वत्
॥१६॥ शष्पाणिकोमलतृणानि ॥ १७ ॥ नैकचरोयूथचरःसूकरादिः यद्वा एकएवचरतियःक्रूरस्वभावोव्याघ्रादिर्नभक्षयतिकिम् ॥ १८ ॥
सकललोकस्यक्षेमोयस्मात्सउदयोयस्य वेदत्रयीआत्मास्वरूपंयस्यससूर्योनिम्लोचत्यस्तंयाति मृगवध्वान्यासोनिक्षेपभूतः ॥ १९ ॥ हरि

अपिबतसर्वैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतोऽहोममानार्यस्यशठकिरातमतेरकृतसुकृतस्यकृतविस्रंभआ
त्मप्रत्ययेनतदविगणयन्सुजनइवाऽऽगमिष्यति ॥ १६ ॥ अपिक्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतं
देवगुप्तंद्रक्ष्यामि॥ १७॥ अपिचनवृकःसालावृकोऽन्यतमोवानैकचरएकचरोवाभक्षयति ॥ १८ ॥ निम्लो
चतिहभगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापिममनमृगवधून्यासआगच्छति॥ १९ ॥ अपिस्विदकृत
सुकृतमागत्यमांसुखयिष्यतिहरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वाना
मपनुदन्॥२०॥क्ष्वेलिकायांमांमृषासमाधिनाऽऽमीलितदृशंप्रेमसंरंभेणचकितचकितआगत्यपृषदपरुष
विषाणाग्रेणलुठति ॥ २१ ॥ आसादितहविषिबर्हिषिदूषितेमयोपालब्धोभीतभीतःसपद्युपरतरासक्रषिकु
मारवदवहितकरणकलापआस्ते॥ २२॥

णएवराजकुमारआगत्यमामपिस्वित्सुखयिष्यतीत्यन्वयः किंकुर्वन् विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैर्निजैर्मृगदारकविनोदैःस्वीयानांखेदमपनुदन्
॥ २० ॥ संभवतिचैतदित्याह क्ष्वेलिकायांक्रीडायांमृषायःसमाधिस्तेनामीलितेदृशौयेनतंमांप्रेमसंरंभेणप्रणयकोपेनपृषज्जलबिंदुस्तद्वदप
रुषेणमृदुनाविषाणाग्रेणलुठतिसंघट्टयति ॥ २१ ॥ आसादितंहविर्यस्मिन्बर्हिषिदर्भैर्दंताकर्षणादिनाचापलेनदूषितेसति दूषित्वेतिपाठेबर्हि
षिविषयेदूषणंकृत्वेत्यर्थः मयाऽधिक्षिप्तःसंस्तत्क्षणमेवोपरतक्रीडोनिश्चलआस्ते ॥ २२ ॥

१ अत्रक० भरतउवाचेत्यस्ति

इतिबहुधाप्रलप्योत्थायबहिर्निर्गत्यतत्खुरखातभूभागोपलंभसंभ्रांतहृदयआह किंवेति अरेअहाअनयाक्षित्याकिंवातपआचरितम् तपस्विन्यासभाग्यया यद्यस्मादियंसविनयस्यकृष्णसारतनयस्यतनुतराःसुभगाश्चशिवतमाश्चाखराश्चखुरायेषुतेषांपदानांतत्रतत्रांकितानांपंक्तिभिर्द्रविणंमृगस्तेनरहितस्यातएवाऽऽतुरस्यदुःखितस्यममद्रविणमार्गंसूचयंतीसतीस्वात्मानंचताभिःकृतमंडनंद्विजानांदेवयजनंयज्ञभूमिंकरोति यस्मिन्देशेमृगःकृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधतेतिस्मृतेः ॥२३॥ तावदुदितेचंद्रेमृगंदृष्ट्वास्वमृगत्वंसंभावयन्नाह अपिस्विदिति ॥ २४ ॥ चंद्ररश्मि

किंवाअरेआचरितंतपस्तपस्विन्याऽनयायदियमवनिःसविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्यकृपणस्यममद्रविणपदवींसूचयंत्यात्मानंचसर्वतःकृतकौतुकंद्विजानां स्वर्गापवर्गकामानांदेवयजनंकरोति॥ २३॥ अपिस्विदसौभगवानुडुपतिरेनंमृगपतिभयान्मृतमातरंमृगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपाति॥२४॥ किंवाऽऽत्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकंमामुपसृतमृगीतनयंशिशिरशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वधयतीतिच॥ २५॥

स्पर्शसुखंप्राप्याऽऽह किंवेतिसंभावनायाम् आत्मजविश्लेषेणज्वरस्तापःसएवदवदहनस्तस्यज्वालाभिरुपतप्यमानाहृदयरूपास्थलनलिनी यस्य जलस्थंपद्मंतापंसोढुंक्षममितिस्थलग्रहणम् उपसृतोऽनुगतोमृगीतनयोयेनतंमांचंद्रःस्वधयतिशांतिंगमयति कैः शिशिरंचतच्छांतंचमय्यनुरागेणगुणितंचाऽऽवर्तितंपुनःपुनःस्रवद्यद्वदनसलिलंतदेवामृतमयागभस्तयस्तैः लोकेहिमंत्रवादिनोवदनसलिलैस्तापंशमयंतीतिप्रसिद्धम् उप[2]सृत्यमृगीतनयइतिपाठेमनोरथांतरमेतत् उपसृत्यमृगीतनयःकिंवामांस्वधयिष्यतीति शेषंसमानम् ॥ २५ ॥

---

१ केषुचित्पुस्तकेषु इतिचेतिनास्ति २ केषुचित्पुस्तकेषुउपसृतोमृगीतनयइतिपाठइतिपाठः अग्रेउपसृतःप्राप्तोमृगीतनयइतिचपाठः

मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्चविभ्रंशितः प्रारब्धकर्मत्वेहेतुः कथमितरथेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगःस्यात्पूर्वंपरित्यक्तादुस्त्यजाऔरसायेन अंतरायेणविहतंयोगारंभणंयस्य • आत्मानमविगणयतआत्मचिंतामकुर्वतः तावद्देवतीव्रवेगःकालोमृत्युसमयश्चापद्यत ॥ २६ ॥ लोकंदेहंमृगेणसहितंविसृज्यप्राकृतइवमृगशरीरमवाप कथंभूतः कलेवरंमृतमनुमृतानविनष्टापूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणतोविभ्रंशितःसयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणाच्चकथमितरथाजात्यंतरएणकुणकआसंगःसाक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्यराजर्षेर्भरतस्यतावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयतआत्मानमहिरिवाखुबिलंदुरतिक्रमःकालःकरालरभसआपद्यत ॥ २६॥ तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणोमृगएवाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमृगेणकलेवरंमृतमनुनमृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप॥ २७॥ तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह॥२८॥ अहोकष्टंभ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्याऽऽत्मवतआत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवेतदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेनकालेनसमावेशितंसमाहितंकात्स्र्न्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्याऽऽरान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव॥ २९॥

॥ २७ ॥ आहस्वचित्ते ॥ २८ ॥ अहोकष्टंधीराणांमार्गाद्भ्रष्टोऽहम् भ्रंशमेवाह यद्यतोविमुक्ताःसमस्ताःसंगायेनविविक्तंपुण्यारण्यंशरणंयस्य आत्मवतोधीरस्यममनःसर्वेषांभूतानामात्मनिवासुदेवेसमावेशितंसमाहितंचनिश्चलंसदाराद्दूरादेवसुस्रावगलितंनिःसृतम् केनसमावेशितम् तस्यानुश्रवणादिष्वभियोगेनाभिनिवेशेनाशून्याःसकलायामायस्मिंस्तेनकालेन ॥ २९ ॥

१ शुकवाक्यमेतत् क०पु०शुकउवाचेत्यस्ति

निगूढोऽनाविष्कृतोनिर्वेदोयेन शालवृक्षोपलक्षितंग्रामम् कालंजराद्यत्रहरिणोजातस्तस्मात्पर्वतात् ॥ ३० ॥ आत्मवसहचरोयस्यएकाकी प्रतीक्षणस्यैवप्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोदकेनक्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्थमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नवमेजडविप्रत्वेतस्यरागाद्यभावतः ॥ भद्रकालीपशुत्वेऽपिनिर्विकारत्वमीर्यते ॥ १ ॥ पितुःप्राप्तात्मविज्ञानोभरतोमृगतांगतः ॥ प्रारब्धकर्मवेगेनतदंतेजडविप्रताम् ॥ २ ॥ आंगिरसगोत्रजानांप्रवरस्य श्रेष्ठस्यशमादियुक्तस्य त्यागोऽत्रातिथ्यादिभ्योऽन्नदानादि विद्याकर्म

इत्येवंनिगूढनिर्वेदोविसृज्यमृगींमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितंशालग्रामंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम ॥ ३० ॥ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच अथ कस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयाऽऽत्मज्ञानानंदयुक्तस्याऽऽत्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्याअंगजाबभूवुर्मिथुनंचयवीयस्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः ॥ २ ॥ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनःप्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलोकस्य ॥ ३ ॥

विद्या आत्मज्ञानंदेहादिव्यतिरिक्तभोक्त्रात्मज्ञानम् आनंदोधर्मसंपत्तिजः आत्मनासदृशाःश्रुतादयोगुणायेषांतेसमानोदरानवपुत्राबभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मम् ॥ १ ॥ उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनतम् शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतइतिस्मृतेः ॥ २ ॥ तत्रापिचान्यसंगादात्मनोभ्रंशमाशंकमानश्चात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन् कर्मबंधविध्वंसनंश्रवणंस्मरणंगुणानांविवरणंकथनंचयस्यतद्भगवतश्चरणारविंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन् प्रतिघातशंकायांहेतुः अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावलिःपरंपरायेनसः ॥३ ॥

१ चकारेणान्यसंगाच्च

पुत्रस्नेहेऽनुबद्धंमनोयस्य   जडस्यगार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्तनांतान्संस्कारान्विदधानस्तमुपनीयोपनीतस्यपुनःशौचादींस्तस्यानभिप्रतान पिशिक्षितवान् तत्रहेतुः अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति ॥ ४ ॥ सोऽपिचपितुःशिक्षानिर्बंधनिवृत्तयेअसध्रीचीनमसमीचीनमिव करोतिस्मउपाकरणवेदव्रताद्यनंतरंश्रावणादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन्नादौताबद्व्याहृतिभिःसहप्रणवशिरःसहितांत्रिपदींचैत्रादिचतुरोमासा नधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामास तावताऽपिकालेनस्वरानुपूर्व्यादियुक्तंव्याहृत्यादितस्यनागतमित्यर्थः ॥५॥ आत्मभूतेस्व

तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यच पुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत् अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेति॥ ४॥ स चापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोतिछंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिप दींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ॥ ५ ॥ एवंस्वतनुजआत्मन्यनुरा गावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टे नभाव्यमित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशास्यस्वयंतावदनधिगतमनोरथःकालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउपसंहृ तः॥६॥ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंसपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात्॥७॥ पितर्युपरतेभ्रातरएनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपरविद्यायांजडमतिरितिभ्रातुर नुशासननिर्बंधान्न्यवृत्संत॥८॥

तनुजेऽनुरागेणावेशितंचित्तंयेन   शौचादीनियान्यौपकुर्वाणकस्यसावधिब्रह्मचर्यव्रतःकर्माणितैनानभियुक्तान्यनादृतान्यपितंपुत्रंप्रत्यनुशा स्याप्यप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथःस्वयंकालेनोपसंहृतोमृतइत्यर्थः अनुशासननिर्बंधेपुनस्तमेवहेतुमाह अनुशिष्टेनभाव्यमित्यसन्नयोग्यआग्र होयस्य ॥ ६ ॥ सपत्न्यैसमर्प्य अनुसंस्थयाऽनुमरणेन सप्तम्यंतपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥ न्यवृत्संतनिर्वर्तितुमैच्छन् निवृत्ताइत्यर्थः ॥ ८ ॥

यदाऽभिभाष्यमाणस्तदातदनुरूपाणिप्रभाषते मूल्यमंतरेणबलाद्यत्कर्मकार्यतेसाविष्टिः वेतनंमूल्यम् विष्ट्यादिभिरुपसादितमन्नमभ्यव हरतिपरंभुंक्तेकेवलंनत्विंद्रियप्रीतये अत्रहेतुद्वयमाह नित्यंसदानिवृत्तंनिमित्तंयस्मात्सउत्पादकशून्यःस्वसिद्धोऽभिव्यंजकशून्योविशुद्धःके वलोयोऽनुभवःसएवाऽऽनंदरूपःस्वात्मातस्यलाभएवंभूतोऽहमितिज्ञानंतस्याधिगमःप्राप्तिरस्तियस्य द्वंद्वानिसन्मानावमानादीनितद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अतएवशीतोष्णादिष्वनावृतांगोविचचारेत्यन्वयः की दृशः पीनःपुष्टः संहननांगःसंहन्यंतेनिबिडीभवंतिस्मांगानियस्य कठिनावयवइत्यर्थः स्थंडिलसंवेशनंभूमिशयनम् अनुन्मर्दनंमर्दनाभावः अ

सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषते कर्माणिचसकार्यमाणःपरेच्छयाकरोति विष्टितोवेतनतोवायाञ्चयायदृच्छयावोपसादितमल्पंबहुमिष्टंकदन्नंवाऽभ्यवहरति परंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तम् नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमःसुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः॥९॥ शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानावृतांगःपीनःसंहननांगःस्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसःकुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतोविचचार॥ १० ॥ यदातुपरतआहारंकर्मवेतनतईहमानःस्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोतिकिंतुनसमंविषमन्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति॥ ११॥

मज्जनंस्नानाभावः तैर्यद्रजस्तेनाप्र कटंब्रह्मवर्चसंब्राह्मंतेजोयस्य यथामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति कुत्सितेनपटेनावृताकटिर्यस्य उरुमषिणाऽतिमलिनेन तत्त्वतस्तंनजानं तियेतैर्जनैरवमतःसन् ॥ १० ॥ यदातुपरेभ्यःकर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवतितदाकेदारकर्मणिशालिक्षेत्रेकर्दमविलोडनादावाहारप्रलो भनेननियुक्तःसन्करोति किंत्वत्रकर्दमस्यप्रक्षेपेक्षेत्रंसमंभवेदितउद्धरणेविषमंस्यादित्यादिनवेद भ्रातृभिर्दत्तान्कणादीनप्यमृतवद्भुंक्ते कणाश्चूर्णतंडुलाः पिण्याकंतैलयंत्रोद्धृतंतिलकिट्टम् फलीकरणंतुषाः कुल्माषाःकीटदष्टामाषाः स्थालीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नम् ॥ ११ ॥

---

१ तदनुरूपाणिउन्मत्तादिवचनानुकूलानि क्वचिन्मूलेटीकायांचप्रतिभाषतइतिपाठः तदाप्रतिध्वनिवत्तदुक्तानेवशब्दान्वदतीत्यर्थः २ समविषमंन्यूनमधिकमितिपाठोपेक्षितइतिभाति अथवासमाहारद्वंद्वः

तस्यरागादिराहित्यमलौल्यंचैवमीरितम् ॥ अथान्यच्चरितंप्राहचित्रंमृत्यावसंभ्रमम् ॥ १ ॥ वृषलपतिःशूद्रसामंतश्चोरराजः आलभतऽऽलब्धुंप्रवृत्तः ॥ १२ ॥ दैवाद्बंधनविमुक्तस्यपशोः तमसाव्याप्तायांनिशितत्रापिनिशीथसमयेऽर्धरात्रावसरे आकस्मिकोदैवनिर्मितोविधिः प्रकारस्तेन वीरासनेनोर्ध्वावस्थानेन ॥ १३ ॥ अवमृश्यज्ञात्वा ॥ १४ ॥ पणयश्चोराः अहतेननूतनेन उपस्कृतमलंकृतम् वैशससंस्थया

अथकदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः॥ १२॥ तस्यहदैवमुक्तस्यपशोःपदवीं तदनुचराःपरिधावंतोनिशिनिशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवआकस्मिकेनविधिनाकेदारान् वीरासनेनमृगवराहादिभ्यःसंरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन्॥ १३॥ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबद्ध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः ॥ १४ ॥ अथपणयस्तं स्वविधिनाऽभिषिच्याहतेनवाससाऽऽच्छाद्यभूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याः पुरतउपवेशयामासुः॥ १५॥ अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे ॥ १६ ॥ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदःसूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली॥ १७॥

हिंसाविधानेन गीतादिघोषेणसह ॥ १५ ॥ वृषलराजस्यपणिःपुरोहितत्वेनवर्तमानश्चोरः तदभिमंत्रितंभद्रकालीमंत्राभिमंत्रितम् ॥ १६ ॥ धनमदएवरजस्त्वेनोत्सिक्तंत्यक्तमर्यादंमनोयेषाम् भगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतुच्छीकृत्ययथेच्छंवर्तमानानांयत्कर्मतदुपलभ्यदेवी उच्चचाटप्रतिमांत्यक्त्वाबहिर्निर्गता कथंभूतमालंभनम् सूनायामप्यापत्कालेऽनुज्ञातायामपिहिंसायामननुज्ञातम् भद्रकालीत्यंतंगद्यम्॥ १७॥

अमर्षोऽपराधासहनंरोषश्चवपुषोदाहनंतयोरावेशस्तस्यरभसेनवेगेनविलसितउत्तंभितोभ्रुकुटिलक्षणोविटपःशाखाकुटिलादंष्ट्राश्चारुणानीक्षणानिचतेषामाटोपःसंभ्रमस्तेनातिभयानकंवदनंयस्याः इदंजगद्धंतुमुद्यतेव महांतमट्टहासंसनादंहासम् ततःस्थानादुत्पत्यविट्कणानिच्छिन्नानिशीर्षाणियेषाम् गणेनपरिवारेणसह शिरांस्येवकंदुकानितेषांलीलयाचिक्रीडच ॥१८॥ ननुकथंदेव्याराधकानामेवंविपरीतंफलंतत्राऽऽह एवमेवेति महत्स्वभिचाररूपोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ १९ ॥ नन्वसंभावितमिदमेवंयन्मरणेऽप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादितत्राऽऽह

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचंतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविट्कणशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया॥ १८॥ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनाऽऽत्मनेफलति ॥१९॥ नवाएतद्विष्णुदत्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्त्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभागवतपरमहंसानाम् ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेजडभरतचरितंनाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

नवाइति विमुक्तोदेहाद्यात्मभावलक्षणःसुदृढोहृदयग्रंथिर्यैःसर्वसत्त्वानांसुहृदआत्मानश्चयेतेषाम् नचतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावेऽपिमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताऽभितोरक्ष्यमाणानाम् केन अनिमिषःकालःसएवाऽरिचक्रंतनवरायुधेनतैस्तैर्भावैश्चांतर्यामितयाप्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः नकुतश्चिदपिभयंयस्मिन् भागवतानांभगवदुपासकानांपरमहंसानाम्॥२०॥इतिपंचमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ मूलस्थपरीत्यस्यार्थोऽभितइतिअथवामूलएवअभिरक्ष्यमाणानामितिपाठइति

दशमेक्षिपताराज्ञाशिबिकांस्त्वांवहन्मुनिः ॥ त्वद्दुर्वादानुवादेनविज्ञायाऽऽशुप्रसादितः ॥१॥ एवंभूताविकारित्वमज्ञसर्वज्ञयोःसमम् ॥ इतिसर्वज्ञतासिद्धैरहूगणकथेरणम् ॥ २ ॥ रहूगणोनामसिंधुसौवीरदेशयोराजातत्त्वजिज्ञासुःकपिलाश्रमंयदागच्छतिस्मतदायद्वृत्तंतदाह अथेति इक्षुमत्यानद्यास्तीरे तेषांशिबिकावाहानांकुलस्यनाथेनएषगौरिवखरइवचभारंवोढुंसमर्थइतिधियापूर्वैयेकेचनविष्ट्याबलाद्गृहीतास्तैःसहप्रसभंबलाद्गृहीतःसन्नतदर्होऽपिसमहानुभावःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः ॥ १ ॥ हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चाद्यागतिस्तस्या

श्रीशुकउवाच अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोगोखरवद्धुरंवोढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसमहानुभावः॥ १ ॥ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगतिस्तदाविषमगतांस्वशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारःसाध्वतिक्रमतकिमितिविषममुद्यतेयानमिति ॥ २ ॥ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ॥ ३ ॥ नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाःसाध्वेववहामःअयमधुनैवनियुक्तोऽपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमुहवयंपारयामइति ॥ ४ ॥ सांसर्गिकोदोषएवनूनमेकस्यापिसर्वेषांसांसर्गिकाणांभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यनिशम्यकृपणवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोऽपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसावृतमतिराह ॥ ५ ॥

हेतुभूतायाःपुरुषाणांगतिर्नसम्यगाहिताएकरूपानाभूत् ॥ २ ॥ सोपालंभंसाक्षेपम् सामदानभेददंडेषूपायेषुचतुर्थाच्छंकितचित्ताः ॥ ३ ॥ भवन्नियमानुपथास्त्वदाज्ञानुवर्तिनः नपारयामोनशक्नुमः ॥ ४ ॥ कृपणानांवचोनिशम्य सांसर्गिकःसंसर्गनिमित्तएकस्यापिदोषःसर्वेषामेवभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यरहूगणआहेत्यन्वयः कथंभूतः उपासितावृद्धायेनसोऽपिस्वभावेनबलात्परवशःकृतःसन् कथंभूतंप्रत्याह नविस्पष्टंब्रह्मतेजोयस्मिन् भस्मनाच्छन्नमग्निमिवस्थितम् ॥ ५ ॥

---

१ उपसादितःप्रापितः २ आसीदितिशेषः एवंसतिवाक्यभेदादग्रिमसइत्यस्यनपौनरुक्त्यम् ३ शुकवाक्यमेतत् क०पु०शुकउवाचेतिवर्तते

भ्रातरितिसंबोधनमाक्षेपाभिप्रायम् व्यक्तंनिश्चितमुरुअधिकंपरिश्रांतोऽसीत्यादीनिविपरीतार्थानिषड्वाक्यानि ऊहिवान्प्रापितवान् तत्रापि सुचिरम् जरसाचवृद्धत्वेन संघट्टिनःसहचराः बहुयथाभवत्येवंविप्रलब्धोऽपिवक्रोक्त्योपहसितोऽपितूष्णीमुवाहेत्यन्वयः तूर्ष्णीभावेहेतुः अविद्ययारचिताद्रव्याद्योयस्मिंस्तस्मिन्स्वचरमकलेवरेनाध्यारोपितोमिथ्याप्रत्ययोयेन तत्रद्रव्याणिमहाभूतानि गुणाइंद्रियाणि कर्माणि पुण्यपापानि आशयोंऽतःकरणम् यतोब्रह्मभूतः ॥ ६ ॥ मामनादृत्यभर्तुःस्वामिनोममशासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सांशास्तिम् दंडपा

अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहिवान्सुचिरंनातिपीवानसंहननांगोजरसाचोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसंघट्टिनइतिबहुविप्रलब्धोऽप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनिसंस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूर्ष्णींशिबिकांपूर्ववदुवाह॥ ६ ॥ अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणःकिमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसिप्रमत्तस्यचतेकरोमिचिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायायथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसइति॥ ७॥ एवंबहुबद्धमपिभाषमाणंनरदेवाभिमानंरजसातमसाऽनुविद्धेनमदेनतिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राह्मणोब्रह्मभूतःसर्वभूतसुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायांनातिव्युत्पन्नमतिंस्मयमानइवविगतस्मयइदमाह॥ ८ ॥

णिर्यमोयथाजनसमूहस्यशास्तिंकरोतितथा स्वांप्रकृतिमप्रमत्तताम् ॥ ७ ॥ अबद्धमनन्वितम् नरदेवोऽहमित्यभिमानोयस्यतम् अनुविद्धेनसंगुणितेन[3] तिरस्कृतोऽशेषःसंपूर्णोभगवतःप्रियोनिकेतआश्रयोयेनतम्[4] यद्वाऽशेषाणांभगवत्प्रियाणांनिकेतः सर्वेषांभूतानांसुहृच्चआत्माच योगेश्वराणांचर्याजडादिवदाचरणंतस्यांनात्यंतंव्युत्पन्नापरिचितामतिर्यस्यसतम् स्मयमानोहसन्निवेतिमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते विगतस्मयोगतगर्वः ॥ ८ ॥

---

१ अवयवविन्यासविशेषरूपे २ शुकवाक्यमेतत् ३ विवृद्धेनेत्यर्थः ४ आश्रयभूतोभरतइत्यर्थः

तत्रवक्रोक्त्यायदुक्तंत्वंनश्रांतोनचदीर्घमध्वानमागतइतितत्रोत्तरमाह त्वयायदुदितमुक्तंश्रमादिनास्तीतितद्व्यक्तंस्फुटंतत्तथैव अविप्रलब्धंवि
प्रलंभोनभवति तदेवाह हेवीरयदिभारोनामकश्चित्स्यात्सचभर्तुर्वोढुर्देहस्ययदिस्यात्सचमेयदिप्रसक्तःस्यात्तर्हीदानींभाराभावाद्विप्रलंभःस्या
न्नत्वेतदस्ति भारस्यवोढुश्चानिरूप्यत्वान्ममचतत्संबंधाभावात् तथागंतुरधिगम्यंप्राप्यमध्वावायदिस्यात् अद्धेतिपाठेसाक्षात्परमार्थतः तच्च
मेयदिस्यादित्यादियोज्यम् यत्त्वयोक्तंनातिपीवेतितत्राह चेतनमुद्दिश्यत्वंपीवेतिप्रवादोविदांविदुषांनभवतिकिंतुमूर्खाणाम् यतोऽयंप्रवादो
राशौभूतसंघेदेहेएवनत्वात्मनि देहएवपीनोनाहमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतत्प्रपंचयति स्थौल्यमिति कलिःकलहः अहंकारेणमदश्च देहेनसहतद
भिमानेनजातस्यहिभवंतिममतुनिरभिमानस्यनसंति यद्वा देहेजातेयोजातस्तस्यैवतानिममतुतत्रनजातस्यनसंति ॥ १० ॥ यच्चोक्तंजीव

ब्राह्मण[1]उवाच त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः॥ गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेति
राशौनविदांप्रवादः॥ ९ ॥ स्थौल्यंकार्श्यंव्याधयआधयश्चक्षुत्तृड्भयंकलिरिच्छाजराच ॥ निद्रारतिर्मन्युरहं
मदःशुचोदेहेनजातस्यहिमेनसंति॥ १०॥जीवन्मृतत्वंनियमेन[2]राजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्यदृष्टम् ॥ स्वस्वाम्य
भावोध्रुवईड्ययत्रतर्ह्युच्यतेऽसौविधिकृत्ययोगः॥ ११ ॥ विशेषबुद्धेर्विवरंमनाक्चपश्यामयन्नव्यवहारतो
ऽन्यत्॥कईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यंतथापिराजन्करवामकिंते॥ १२॥

न्मृतोऽसीतितत्राप्याह जीवन्मृतत्वंनकेवलंममकिंतुविकृतस्यसर्वस्यापिपरिणामिनोदृष्टम् यद्यस्माद्विकृतंप्रतिक्षणमाद्यंतवत् यदुक्तंभर्तृशा
सनमतिचरसीतितत्राऽऽह स्वंचस्वाम्यंचतयोर्भावःसत्ताहेईड्ययत्र[3]पक्षेध्रुवोयदिव्यवस्थितःस्यादित्यर्थः तर्हिविधिर्नियोगःकृत्यंकर्मतयोर्यो
गोध्रुवउच्यतेउचितोभवति उचसमवायेइतिधातुः यदितुतवराज्यभ्रंशोममचराज्यंस्यात्तदासर्वमेतद्विपरीतंस्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ननुयाव
द्राजाऽहंतावत्तवस्वामीभवाम्येवेतिचेत्तत्राह विशेषोराजभृत्यादिभेदस्तद्बुद्धेर्विवरमवकाशंव्यवहारादन्यन्नपश्याम मनाक्चईषदपि अथा
पितवायमभिमानश्चेत्तर्हिब्रूहिकिंतेकरवामेति ॥ १२ ॥

---

१ ब्राह्मणोभरतः २ नियमेनदृष्टमित्यन्वयः केषुचित्पु०जीवन्मृतत्वंनममैवराजन्निितिपाठः ३ इदानींतवराजत्वपक्षेइत्यर्थः

यत्तूक्तंप्रमत्तस्यतेचिकित्सांकरोमियथास्वांप्रकृतिंभजिष्यसइतितत्राऽऽह उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्यवस्तुतःस्वसंस्थांब्रह्मभावंगतस्यभवताकृतेन चिकित्सितेनदंडेनशिक्षितेनवाकियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात् यदिपुनरहंनमुक्तःकिंतुप्रमत्तःस्तब्धएवतथाऽपिममशिक्षादिकंपिष्टपेषणवद्व्यर्थमित्यर्थः नहिजडस्वभावःशिक्षयाऽपिपटूकर्तुंशक्यतइति ॥१३॥ अनुवादरूपयापरिभाषयाभाषणेनतंप्रत्युत्तरंदत्त्वा उपरतमनात्म्येदेहात्मत्वेनिमित्तमविद्यायस्य आरब्धफलंकर्मक्षपयन् ॥१४॥ हेपांडवेयसम्यग्याश्रद्धातयैवतत्त्वजिज्ञासायांप्राप्तोऽधिकारोयेन यथाद

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थांगतस्यमेवीरचिकित्सितेन॥ अर्थःकियान्भवताशिक्षितेनस्तब्धप्रमत्तस्यचपिष्टपेषः॥ १३॥ श्रीशुकउवाच एतावदनुवाद[1]परिभाषयाप्रत्युदीर्यमुनिवरउपशमशीलउपरतानात्म्यनिमित्तउपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्राजयानमपि[1]तंथोवाह॥१४॥ सचापिपांडवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायांसम्यक्श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिमोचनंद्विजवचआश्रुत्यबहुयोगग्रंथसंमतंत्वरयाऽवरुह्यशिरसापादमूलमुपसृतःक्षमापयन्विगतनृपदेवस्मयउवाच॥ १५॥ कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानांबिभर्षिसूत्रंकतमोऽवधूतः॥कस्यासिकुत्रत्यइहापिकस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशुक्लः॥ १६॥ नाहंविशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात्॥ नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंकेभृशंब्रह्मकुलावमानात्॥ १७॥

र्शपूर्णमासाधिकृतस्यैवगोदोहनेनपशुकामस्यापःप्रणयेदितिगुणफलसंबंधेऽप्यधिकारः एवंसात्विकश्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकारइत्यर्थः बहुयोगग्रंथसंमतंद्विजस्यतद्वचःश्रुत्वाविगतोनृपदेवोऽधिराजइतिगर्वोयस्य ॥ १५ ॥ द्विजानां[3]मध्येकतमः यतःसूत्रमुपवीतंबिभर्षि यद्वा[4] दत्तात्रेयादीनांमध्येकतमोऽवधूतः इहापिकस्माद्धेतोःप्राप्तः नोऽस्माकंक्षेमायचेत्प्राप्तस्तर्हिशुक्लःकपिलोमुनिर्नभवसिकिम् उतेतिवितर्के ॥ १६ ॥ किमनयाचिंतयाशिबिकांतावद्वहामीतिचेदतआह नाहमिति वित्तपःकुबेरः ॥ १७ ॥

१ तथैवोवाहेतिक्वचित्पाठः २ अत्ररहूगणउवाचेतिक्व०पु० ३ मरीच्यादीनाम् ४ यद्वाअथवेतिराज्ञएवतर्कांतरम्

यस्माद्दृशंशंकेतत्तस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरंब्रूहि निगूढंपिहितंविज्ञानरूपंवीर्यंप्रभावोयेन अपारोऽनंतमहिमा तत्रहेतुः नोमनसाऽ
पिभेत्तुंनक्षमंनशक्यम् किंभेत्तुमित्यपेक्षायामाह तेवचांसीति यद्वा मनसायुक्ताःसूक्ष्मदृष्टयोऽपिभेत्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वस्यज्ञाना
र्थितांदर्शयति अहंचेति इहसंसारेयदरणंशरणंतत्किमितिप्रष्टुंप्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्याऽवतीर्णंकपिलम् ॥ १९ ॥ सएवभवान्किंस्विदेवंविचर
ति गृहाविष्टःकथंविचक्षीतपश्येत् ॥ २० ॥ एवंतत्स्वरूपंपृष्ट्वातदुक्तोत्तराण्याक्षिपति तत्रयदुक्तंममश्रमोनास्तीतितत्राऽऽह दृष्टइति आत्म
नोमे अनुमन्येअनुमिमे अनुमानंचैवम् भवान्भारवाहनादिनाश्रांतः कर्तृत्वात् यःकर्तासश्राम्यति यथाऽहंयुद्धादिकर्तेति नन्विदंव्यवहा
रमात्रंनतुसत्यम् यदुक्तंव्यवहारतोऽन्यन्नपश्यामीतितत्राऽऽह यथेति व्यवहारमार्गःप्रपंचःसमूलःसप्रमाणकएवइष्टः यथायथावत् असताघ

तद्भूत्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः ॥ वचांसियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसाऽपि
भेत्तुम् ॥ १८ ॥ अहंचयोगेश्वरमात्मतत्त्वविदांमुनीनांपरमंगुरुंवै ॥ प्रष्टुंप्रवृत्तःकिमिहारणंतत्साक्षाद्धरिंज्ञान
कलावतीर्णम् ॥ १९ ॥ सवैभवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगोविचरत्यपिस्वित् ॥ योगेश्वराणांगतिमंधबु
द्धिःकथंविचक्षीतगृहानुबंधः ॥ २० ॥ दृष्टःश्रमःकर्मतआत्मनोवैभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये ॥ यथाऽसतोदान
यनाद्यभावात्समूलइष्टोव्यवहारमार्गः ॥ २१ ॥ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः ॥
देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिःपुरुषस्यानुरोधात् ॥ २२ ॥

टादिनोदकानयनादेरभावात् एवंप्रयोगः प्रपंचःसत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यःपुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथामिथ्याघटादिरि
ति ॥ २१ ॥ यदुक्तमुपाधिधर्माःस्थौल्यादयोमेनवस्तुतःसंतीतितत्रौपाधिकत्वेऽपिसत्यत्वंकिंनस्यादित्याह स्थाल्याअग्निनातापात्तन्मध्यव
र्तिनःक्षीरस्यतापः तस्यतापात्तंडुलानांबहिर्भागस्यततस्तद्गर्भस्यचरंधिःपाकः नचात्रकिंचिन्मिथ्या एवंदेहादिभिःसन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमि
त्तासंसृतिःपुरुषस्यभवति असवःप्राणाः आशयोमनः अनुरोधादुपाधिधर्मानुवृत्तेः तथाहि निदाघादिनादेहेतप्तेइंद्रियाणांतापस्ततःप्राणस्य
ततोमनसइत्येवंयथायथमूह्यम् ॥ २२ ॥

यदुक्तंस्वस्वाम्यभावोध्रुवइतितत्राऽऽह शास्तेति अध्रुवत्वेऽपियदायोनृपतिःसप्रजानांशास्तागोप्ताच यच्चोक्तंस्तब्धादेःशिक्षापिष्टपेषइतितत्राऽऽह योऽच्युतस्यकिंकरःसपिष्टंनपिनष्टिनिष्फलंनकरोति स्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपिशास्तुरीश्वराज्ञासंपादनेनैवसफलत्वात्तदाह स्वधर्मरूपमच्युतस्याऽऽराधनंकुर्वन्यस्मादघौघंविजहाति॥२३॥यस्मादेवंममत्वदुक्तंविपरीतंप्रतिभातितत्तस्मान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतास्तिरस्कृताःसत्तमाभवादृशायेनतस्यमेमैत्रीदृशंस्नेहयुक्तांदृष्टिंकृषीष्टकरोतु सतामवज्ञारूपंपापंयथातरिष्यामि ॥ २४ ॥ ननुममावज्ञाकृतविकाराभावात्कुतःपापंतत्राऽऽह नेति यद्यपितवविक्रियानास्ति विश्वस्यसुहृच्चासौसखाचतस्य अतःसर्वत्रसाम्येनस्वदेहेविगताभिमानस्य तथाऽपिमहता

शास्ताऽभिगोप्तानृपतिःप्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टम्॥स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोविजहात्यघौघम् ॥ २३ ॥ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्तमस्य॥कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधोयथातरे[1]सदवध्यानमंहः॥ २४॥ नविक्रियाविश्वसुहृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवा[2]पि॥ महद्विमानात्स्वकृताद्धिमादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः॥ २५ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
ब्राह्मणउवाच अकोविदःकोविदवादवादान्वदस्यथोनातिविदांवरिष्ठः ॥ नसूरयोहिव्यवहारमेनंतत्त्वावमर्शेनसहाऽऽमनंति॥ १॥

मद्वमानान्मादृशोविनंक्ष्यति अदूरात्क्षिप्रम् शूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥इतिपंचमेटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
एकादशेतुसंपृष्टोरहूगणमहीभृता ॥ उपादिशत्परंज्ञानंसयोगीतिनिगद्यते ॥ १ ॥ अकोविदोऽविद्वानपित्वंकोविदानांवादाउद्ग्रहणिकास्तत्तुल्यान्वादानेववदसि अथोअतःअत्यंतंविदुषांमध्येश्रेष्ठोनभवसि कुतः हियस्मात् यंस्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारंत्वंसत्यमात्थ एनंसूरयस्तत्त्वविचारेणसहनवदंति किंत्वविचारसुंदरंवदंति अतोनसत्यः ॥ १ ॥

---

१ यथातरेइतिक्वचित्पाठः २ तवास्तीत्यपिक्वचित्पाठः

वैदिकोऽपिकर्म[1]व्यवहारोनसत्यइत्याह तथैवेति उरवोगार्हाग्रहसंबंधिनोमेधायज्ञास्तेषांवितानोविस्तारस्तद्विषयासुविद्यासुउरुअधिकंविजृंभितेषुविलसितेषुवेदवादेषुतत्त्ववादोनुनिश्चितंनचकास्तिनप्रकाशते तथाचश्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादि शुद्धोहिंसादिशून्यः साधूरागादिशून्यश्च प्रायेणेतीश्वरार्पितकर्मणांपरमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥ ननुश्रुतवेदांतस्यापिपुंसःकर्मसुप्रवृत्तेःकथमसत्यता तत्राह नेति साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानायवरीयस्योऽपिवेदांतवाचस्तस्यनसम्यगासन्बभूवुः स्वप्नेयानिरुक्तिस्तयास्वप्नदृष्टांतेनदृश्यत्वादिहेतुनास्वयमेवहेयत्वेनानुमितंयस्यनस्यात्[2] ॥ ३ ॥ एवंप्रपंचस्यसत्यत्वंतदुक्तंनिराकृत्यसंसारस्यापितदुक्तांसत्यतांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामाह यावदित्यादिना

तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु ॥ नवेदवादेषुहितत्त्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः ॥ २ ॥ नतस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसीरपिवाचःसमासन् ॥ स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात् ॥ ३ ॥ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसावाऽनुरुद्धम् ॥ चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरंकुशंकुशलंचेतरंवा ॥ ४ ॥ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा ॥ विभ्रत्पृथङ्नामभिरूपभेदमंतर्बहिष्ट्वंचपुरैस्तनोति ॥ ५ ॥

यावत्समाप्ति मनोयावद्रजआदिभिर्गुणैरनुरुद्धंवशीकृतंभवतितावत्तन्मनोनिरंकुशंसत्पुरुषस्यकुशलंधर्ममितरमधर्मंवाआतनोति कैः चेतोभिर्ज्ञानेंद्रियैः आकूतिभिःकर्मेंद्रियैश्च ॥ ४ ॥ ततश्चधर्माधर्मवासनायुक्तंतदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह सइति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन तन्मनइत्यर्थः वासनायुक्तआत्मोपाधित्वादात्मा अतोविषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अतोगुणप्रवाहोगुणैरितस्ततश्चाल्यमानः अतएवविकृतःकामादिपरिणामवान् षोडशात्माषोडशकलासुभूतेंद्रियरूपासुमुख्यः पृथङ्नामभिःसहपृथग्रूपभेदंदेवतिर्यगादिरूपंबिभ्रत् अंतर्बहिष्ट्वमुत्कृष्टत्वंनिकृष्टत्वंचपुरैस्तैरेवदेहैर्हेतुभूतैस्तनोति नामभिरित्यत्ररेफलोपेदीर्घाभावआर्षः ॥ ५ ॥

---

१ कर्मफलव्यवहारइतिकेषुचित्पु०पा० २ केवलंश्रुतवेदांतस्यापिस्वप्नदृष्टांतेनप्रपंचमिथ्यात्वानिश्चयात्कर्मसुप्रवृत्तिर्घटते नैतावताप्रपंचस्यसत्यत्वमितिभावः

फलंचतदनुरूपंकरोतीत्याह दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचमोहंतीव्रंदुर्निवारंकालप्राप्तंफलंसर्वतोऽभिव्यनक्तिसृजति ननुजडःकथंसृजतितत्राऽऽह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगनेकारणमाह माययारचितोंऽतरात्माजीवोपाधिः उपाधितामाह संसृतिचक्रेकूटयतिच्छलयतितथा यथामा मकूटकइति॥६॥एवमयंमनोनिबंधनःसंसारोजीवेफलतीत्याह तावानिति आविःप्रकाशमानः सदाक्षेत्रज्ञस्यसाक्ष्योदृश्योभवति स्थूलसूक्ष्मो जाग्रत्स्वमस्वरूपः मनसःसंसारहेतुत्वमुपसंहरन्मोक्षस्यापितदेवकारणमित्याह तस्मादिति अदोमनःलिंगंकारणम् गुणत्वंगुणाभिमानित्वमगु णत्वंतद्राहित्यंतदेवपरमवरंचतस्य ॥ ७ ॥ कथमेकमेवविलक्षणयोःकारणमवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यंनिर्गुणम् अथोइतिकात्स्र्येन

दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति॥ आलिंग्यमायारचितांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटः॥ ६॥ तावानयंव्यवहारःसदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्योभवतिस्थूलसूक्ष्मः॥ तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणत्वस्यपरावरस्य ॥ ७॥ गुणानुरक्तंव्यसनायजंतोःक्षेमायनैर्गुण्यमथोमनःस्यात् ॥ यथाप्रदीपोघृतवर्तिमश्नन्शिखाःसधूमाभजतिह्यन्यदास्वम्॥ पदंतथागुणकर्मानुबद्धंवृत्तीर्मनःश्रयतेऽन्यत्रतत्त्वम्॥ ८॥ एकादशाऽऽसन्मनसोहिवृत्तयआकूतयःपंचधियोऽभिमानः॥ मात्राणिकर्माणिपुरंचतासांवदंतिहैकादशवीरभूमीः॥ ९ ॥ गंधाकृतिःस्पर्शरसश्रवांसिविसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ॥ एकादशंस्वीकरणंममेतिशय्यामहंद्वादशमेकआहुः॥ १० ॥

दृष्टांतेनस्फुटयति यथेति अन्यदातुघृतक्षये स्वंपदंशुक्लभास्वररूपंमहाभूतात्मत्वंवा अन्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥ वृत्तीर्दर्शयति एकादशवृत्तयआसन् आकूतयःक्रियाकाराःपंच धियश्वज्ञानाकाराःपंचअभिमानश्चेति हेवीर भूमीर्विषयान्॥९॥विषयानेवाऽऽह गंधादयःपंचज्ञानेंद्रियद्वाराधीवृत्तीनांविषयाः आकृतिःरूपम् श्रवःशब्दः विसर्गादयःपंचकर्मेंद्रियद्वाराकर्माकारवृत्तीनांविषयाः रतिःसंभोगः अर्तिर्गतिः पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशंपुरम् स्वीक्रियतइतिस्वीकरणम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्यनज्ञेयतयागंधादिवद्विषयः नापिकार्यतयाविसर्गादिवत् किंतुममेतिभोगायतनत्वेनस्वीकार्यतयाविषयइति एकेतुविवेकिनामेवपुरंममत्वाभिमानविषयोनतुमूढानामतोमूढदृष्ट्याअहमहंकारंद्वादशंवृत्त्यंतरमाहुः तस्यचपुरमेवशय्यासंज्ञंद्वादशंविषयमाहुः तत्रहिजीवोऽहंकारेणसहशेते यतःपुरिशयनात्पुरुषइत्युच्यते ॥ १० ॥

१ विरुद्धयोःसंसारमोक्षयोः २ व्यतिमिश्रमित्यपिपाठोमूलेटीकायांचक्र० ३ विषयासक्तम् ४ संसारदुःखाय ५ मोक्षाय ६ गुणेषुविषयेषुकर्मसुतदनुकूलक्रियासुच अनुबद्धम्

तासांवृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह द्रव्याणिविषयाः स्वभावःपरिणामहेतुः आशयःसंस्कारः कर्मअदृष्टम् कालःक्षोभकः तैर्निमित्तभूतैःप्रथमंशतशस्ततःसहस्रशस्ततःकोटिशःस्युर्नतुमिथःस्युर्नचस्वतःकिंतुक्षेत्रज्ञतःपरमेश्वरात् तस्याचानंतशक्तित्वादनंताःस्युरित्यर्थः यद्वा तासांमिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशोभवंत्यतस्ताःक्षेत्रज्ञतएवस्युस्तत्सत्तयैवसत्तांलभेरन्नतुमिथोनचस्वतइति यद्वा क्षेत्रज्ञोजीवस्तस्मान्नस्युः तस्याविकारित्वात् नमिथः इतरेतराश्रयत्वापत्त्येः नस्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतोमिथ्याभूताएव ॥ ११ ॥ तदेवंश्लोकत्रयेणगुणकर्मानुबद्धंमनोवृत्तीःश्रयतइतियदुक्तंतत्प्रपंचितम् अन्यदातत्त्वंश्रयतइतियदुक्तंतदेवतत्त्वमाह क्षेत्रज्ञइति जीवस्यजीबोपाधेःअविशुद्धकर्तुर्मनसःनित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाजाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताःपश्यति क्वापिसुषुप्तौतिरोभूताःपश्यति अवस्थात्रयसाक्षीक्षेत्रज्ञआत्मातत्त्वमित्यर्थः

द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः ॥ सहस्रशःशतशःकोटिशश्चक्षेत्रज्ञतोनमिथोनस्वतःस्युः ॥ ११ ॥ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचितस्यनित्याः ॥ आविर्हिताःक्वापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः ॥ १२ ॥ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः ॥ नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः ॥ १३ ॥ यथाऽनिलःस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेणनिविष्टईशेत् ॥ एवंपरोभगवान्वासुदेवःक्षेत्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ १४ ॥ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन ॥ विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदाऽऽत्मतत्त्वंभ्रमतीहतावत् ॥ १५ ॥

॥ १२ ॥ क्षेत्रज्ञोद्विविधः त्वंपदार्थोजीवः तत्पदार्थईश्वरश्च तत्राऽऽद्योनिरूपितः इदानींतत्प्राप्यमीश्वरंनिरूपयति क्षेत्रज्ञआत्माव्यापी पुराणोजगत्कारणभूतः पुरुषःपूर्णः साक्षादपरोक्षः सचस्वयंज्योतिः नतुज्ञानस्यविषयत्वेनाऽऽश्रयत्वेनवापरोक्षः अजोजन्मादिशून्यः परेषांब्रह्मादीनामपिईशः नारंजीवसमूहःसोऽयनंयस्यनियंतुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवःसर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनयामाययाऽऽत्मनिजीवेऽवधीयमानोऽवस्थाप्यमानः कर्मकर्तरिप्रयोगः तन्नियंतृत्वेनवर्तमानइत्यर्थः ॥ १३ ॥ एतत्सदृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेणप्राणरूपेण ईशेन्नियमयति इदंविश्वम् ॥ १४ ॥ तदेवमात्मनःशुद्धत्वंसंसारस्यचमिथ्यात्वंप्रदर्श्येदानींतन्निवृत्तिमाह तनुभृद्देहीवयुनोदयेनज्ञानोत्पत्त्यायावन्मायांविधूयाऽऽत्मतत्त्वंनवेदतावदिहभ्रमति ॥ १५ ॥

---

१ मिथोनेतिनञउभयत्रसंबंधोऽत्रपक्षे २ अविशुद्धसंसारबंधकारकंकर्मकरोतीतितथातस्य ३ ईशेत्इशितानियंतास्यादित्यपिक्वचित्पाठः

यावच्चविषयानुरक्तंमनएवानर्थहेतुरितिनवेदतावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नेति आत्मनोलिंगमुपाधिभूतंमनःसंसारतापानामावपनं क्षेत्रंयावन्नवेदतावद्भ्रमतीत्यनुषंगः तामावपनत्वेहेतुः यन्मनःशोकाद्यनुबंधंममतांचविधत्ते ॥ १६ ॥ तत्तस्मात् भ्रातृव्यंशत्रुमध्येधितंसंप्रवृद्धंरुयंव्यलीकंमिथ्याभूतंतथाप्यात्मानंमुष्णातीतितथातंगुरुरेवहरिस्तस्यचरणोपासनमेवास्त्रंयस्यतथाभूतःसन्जहिघातय ॥ १७ ॥ ॥ इतिपंचमस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः॥ ११॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ द्वादशेपुनराप्रष्टःसंदेहेनमहीभृता ॥ सयोगीसर्वसंदेहानपानुददितीर्यते ॥ १ ॥ कारणमीश्वरस्तस्यैवलोकसंरक्षणार्थोविग्रहोदेहोयस्य स्वरूपेणपरमानंदप्रकाशेनतुच्छीकृतोविग्रहोयेन हेअवधूतयोगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेनवेषेणनिगूढोनित्यानुभवोयेनतस्मैनमः ॥ १ ॥ विशेषतःप्रष्टुंतद्वाक्यमभिनंदति ज्वरएवामयोरोगस्तेनार्तस्ययथासत्स्वादुग

नयावदेकन्मनआत्मलिंगंसंसारतापावपनंजनस्य ॥ यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधंममतांविधत्ते ॥ १६ ॥ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेक्षयाऽध्येधितमप्रमत्तः ॥ गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोषम् ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेरहूगणसंवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रहूगणउवाच नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमोऽवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्यम् ॥ १ ॥ ज्वरामयार्तस्ययथागदंसन्निदाघदग्धस्ययथाहिमांभः ॥ कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधंमे ॥ २ तस्माद्भवंतंममसंशयार्थंप्रक्ष्यामिपश्चादधुनासुबोधम् ॥ आध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे ॥ ३ ॥ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलंसद्व्यवहारमूलम् ॥ नह्यंजसातत्त्वविमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमतेमनोमे ॥ ४ ॥

दमौषधम् यथाचनिदाघेनदग्धस्यसंतप्तस्यहिमांभःशीतलमुदकंगंगोदकंवा तथाहेब्रह्मन्कुत्सितेदेहेयोमानोऽहंकारःसएवाहिस्तेनविशेषेणदष्टादृष्टिर्विवेकलक्षणायस्यतस्यमेतवेदंवचोऽमृततुल्यमौषधम् ॥ २ ॥ ममसंशयविषयमर्थंपश्चात्प्रक्ष्यामि अधुनातावत्त्वदुक्तंवचोऽध्यात्मयोगेनग्रथितंदुर्बोधंसुबोधंयथाभवत्येवंव्याख्याहि कौतूहलयुक्तंचेतोयस्यतस्यमम ॥ ३ ॥ त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिनाभारवहनादिक्रियातत्फलंचश्रमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानंसदबाधितमपिव्यवहारमात्रमूलम् यद्वा सतोऽबाधितव्यवहारस्यमूलंकारणमपिनह्यंजसातत्त्वविमर्शनायक्षममितिभवान्यदाह अमुष्मिन्नर्थेममनोभ्रमति ॥ ४ ॥

अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हेपार्थिव यःपार्थिवोविकारःसएवकस्यहेतोःकस्माच्चित्कारणात्पृथिव्यांचलन्नयंभारवाहकादिर्जनोनामप्रसिद्धः यस्तुनचलतिसपाषाणादिरित्येतावानेवभेदः तस्यचजडत्वान्नभारःश्रमश्च किंच भवेदेवंयदिश्रमस्याऽश्रयोनिरूप्येतनत्वेतदस्ति अवयवव्यतिरेकेणश्रमास्पदस्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाऽऽह तस्यापिपृथ्वीविकारस्यापि अंघ्योरध्युपर्युपरिगुल्फादयः उरसःसलोपआर्षः ॥ ५ ॥ शिबिकायामप्यवयवीनास्तित्वय्यपिनास्तितदाह सौवीरराजेत्यपदेशोनाममात्रंयस्यसपार्थिवोविकारआस्ते राजेतिसंधिरार्षः यस्मिन्भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुपुराजाऽस्मीतिदुर्मदेनांधःसन् ॥ ६ ॥ शोच्यानिमान्विष्टयानिगृह्णन्निष्कृपोवर्तसेऽतोमिथ्यैवगोप्ताऽस्मीतिश्लाघमानोमहतांसभासुनशोभसे यतोधृष्टः ॥ ७ ॥ नचोत्तरोत्तरावयवभारःपूर्वपूर्वावयवानांभवेदितिवाच्यम् तेषामप्यनिरूपणादित्याश

ब्राह्मणउवाच अयंजनोनामचलन्पृथिव्यांयःपार्थिवःपार्थिवकस्यहेतोः॥ तस्यापिचांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः॥५॥ अंसेऽधिदार्वीशिबिकाचयस्यांसौवीरराजेत्यपदेशआस्ते॥ यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानोराजाऽस्मिसिंधुष्वितिदुर्मदांधः॥ ६॥ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्यानिगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि॥ जनस्यगोप्ताऽस्मिविकत्थमानोनशोभसेवृद्धसभासुधृष्टः॥ ७॥ यदाक्षितावेवचराचरस्यविदामनिष्ठांप्रभवंचनित्यम्॥ तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलंनिरूप्यतांसत्क्रिययानुमेयम्॥८॥ एवंनिरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवोये॥ अविद्ययामनसाकल्पितास्तेयेषांसमूहेनकृतोविशेषः॥ ९॥

येनाऽऽह यदेति निष्ठांनाशंप्रभवमुत्पत्तिंविदामविद्मस्तत्तदाक्षितेरन्यस्यविकारस्याभावान्नाममात्रादन्यद्व्यवहारस्यमूलंकारणमर्थक्रियया सदित्यनुमेयंनिरूप्यताम् तथाचश्रुतिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति ॥८॥ तर्हिक्षितेःसत्यतास्यात्तत्राऽऽह एवंक्षितिशब्दस्यापिवृत्तंवर्तनमर्थंविनैवनिरुक्तम् यद्वा क्षितिशब्दस्यवृत्तंयस्मिंस्तदपिमिथ्यात्वेननिरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सुसूक्ष्मेषुपरमाणुषुस्वकारणभूतेषुनिधानाल्लयात् अतःपरमाणुव्यतिरेकेणक्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हिसत्याःस्युस्तत्राऽऽह तेमनसाकार्यानुपपत्त्यावादिभिःकल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषांसमूहेनविशेषःकृतस्तेषांसमूहःपृथ्वीबुद्ध्यालंबनमित्यर्थः अवयविनोनिरस्तत्वात्समूहग्रहणम् तथाऽपिसत्याःस्युःन अविद्ययाप्रपंचस्यभगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेनकल्पिताः ॥ ९ ॥

१ समासांतविधेरनित्यत्वेतुनार्षत्वम्

एवमन्यदपिकृशत्वादिधर्मकंबुद्ध्याप्रतीतंद्वितीयंद्वैतंद्रव्यादिनाम्नोपलक्षितयाऽजयामाययाकृतमवेहि तत्रकृशंकृशस्थूलंतत्प्रतियोगि अणुबृहतोःपृथगुपादानात् असत्कारणम् सत्कार्यम् जीवंचेतनमजीवंजडम् ॥ १० ॥ तर्हिकिंसत्यंतदाह ज्ञानंसत्यम् व्यावहारिकसत्यत्वंव्यावर्तयति परमार्थम् वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थानिषड्विशेषणानि विशुद्धम् तत्त्वाविद्यकम् एकम् तत्तुनानारूपम् अनंतरंत्वबहिर्बाह्याभ्यंतरशून्यम् तत्तुविपरीतम् ब्रह्मपरिपूर्णम् तत्तुपरिच्छिन्नम् प्रत्यक् तत्तुविषयाकारम् प्रशांतंनिर्विकारम् तदेवंस्वरूपज्ञानंसत्यमित्युक्तम् कीदृशं

एवंकृशंस्थूलमणुर्बृहद्यदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाऽजयाऽवेहिकृतंद्वितीयम् ॥ १० ॥ ज्ञानंविशुद्धंपरमार्थमेकमनंतरंत्वबहिर्ब्रह्मसत्यम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दसंज्ञंयद्वासुदेवंकवयोवदंति ॥ ११ ॥ रहूगणैतत्तपसानयातिनचेज्ययानिर्वपणाद्गृहाद्वा ॥ नच्छंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादःप्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघातः ॥ निषेव्यमाणोऽनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे ॥ १३ ॥ अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनंभगवतईहमानोमृगोऽभवंमृगसंगाद्धतार्थः ॥ १४ ॥ सामांस्मृतिर्मृगदेहेऽपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहाति ॥ अथोअहंजनसंगादसंगोविशंकमानोऽविवृतश्चरामि ॥ १५ ॥

तत् ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेनभगवच्छब्दःसंज्ञायस्य यच्चज्ञानंवासुदेवंवदंति ॥ ११ ॥ एतत्प्राप्तिस्तुमहत्सेवांविनानभवतीत्याह हेरहूगण एतज्ज्ञानंतपसापुरुषोनयाति इज्ययावैदिककर्मणा निर्वपणादन्नादिसंविभागेन गृहाद्वातन्निमित्तपरोपकारेण छंदसावेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥ महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रयेषुमहत्सु ग्राम्यकथानांविघातोयस्मात् ॥ १३ ॥ विषयसंगस्तुयोगभ्रंशकइतिवदन्कस्त्वंनिगूढश्चरसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह अहमितिद्वाभ्याम् विमुक्तोदृष्टश्रुताभ्यांसंगनिमित्तोबंधोयेन हतोऽर्थःप्रयोजनंयस्य ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णार्चनंभ्रष्टमप्युद्धरतीत्याह सेति जनसंगाद्विशंकमानः अविवृतोऽप्रकटः ॥ १५ ॥

असंगैर्महद्भिर्यःसुसंगस्तेनजातंज्ञानमेवासिःखड्गस्तेनच्छिन्नमोहःसन् अध्वनःसंसारमार्गस्यातिशयितंश्रेष्ठंपारंहरिंयाति यद्वापारमतिअतिक्रम्यहरिंयाति अतिरतिक्रमणेचेतिकर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया तस्यहरेरीहानांकथनश्रुतिभ्यांलब्धास्मृतिर्येनसः ॥ १६ ॥ इतिश्रीपंचमस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्रयोदशेविरक्तायद्बथातत्त्वनिरूपणम् ॥ इतिवैराग्यदार्ढ्यायभवाटव्युपवर्ण्यते ॥ १ ॥ अध्वनःपारमित्युक्तंतमेवाध्वानंप्रसिद्धमार्गरूपकेणवैराग्यायप्रपंचयति दुरत्ययेदुस्तरेऽध्वनिप्रवृत्तिमार्गे रजस्तमःसत्त्वैर्विभक्तानिकर्माणिकार्यतयापश्यतीतितथा सएषप्रसिद्धःसार्थोजीवसमूहोऽर्थपरःसुखार्थःसन् यथावणिक्सार्थोऽर्थार्जनायगच्छन्नटवींयातितद्वत्

तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैवविवृक्णमोहः ॥ हरिंतदीहाकथनंश्रुतिभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेब्राह्मणरहूगणसंवादेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ब्राह्मणउवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् ॥ सएषसार्थोऽर्थपरःपरिभ्रमन्भवाटवींयातिनशर्मविंदति ॥ १ ॥ यस्यामिमेषण्नरदेवदस्यवःसार्थंविलुंपंतिकुनायकंबलात् ॥ गोमायवोयत्रहरंतिसार्थिकंप्रमत्तमाविश्ययथोरणंवृकाः ॥ २ ॥ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरेकठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ॥ क्वचित्तुगंधर्वपुरंप्रपश्यतिक्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ अस्याध्यायस्यव्याख्यानरूपउत्तराध्यायोऽस्तितथापिसुखप्रतिपत्तयेकिंचित्किंचिद्व्याख्यायते यस्यांभवाटव्यामिमेइंद्रियनामानःषड्दस्यवश्चोराः कुत्सितोनायकःसारथिर्बुद्धिर्यस्यतंसार्थंविलुंपंति तस्यधर्म्यंधनमुपभोगेनमुष्णंतीत्यर्थः गोमायवःसृगालतुल्यादारापत्यादयस्त्वंमेभर्तापितेत्येवंप्रविश्यप्रमत्तंसार्थिकंसार्थेस्थितंहरंतिइतस्ततआकर्षंति उरणंमेषम् ॥२॥ वीरुधोलतास्तृणानिचगुल्माश्चलतादिजालानिप्रभूतानियस्मिन्गह्वरेदुष्प्रवेशेक्षेत्रेकठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्चयथाकश्चिदुपद्रुतोभवत्येवंकामकर्मादिभिर्गह्वरेगृहाश्रमेवर्तमानोदुर्जनैरुपद्रुतोभवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदघटमानमेवदेहादिकंप्रकर्षेणसत्यमेवेदमितिपश्यति क्वचित्क्वचित्कापिक्वाप्याशुरयोऽतिवेगोयउल्मुकाकारोग्रहःपिशाचस्तत्तुल्यंसुवर्णमुपादेयत्वेनप्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ के०पु०कथनस्मृतिभ्यामितिपाठोमूलेटीकायांच

निवासादिष्वात्मास्वभावोयस्याःसाबुद्धिर्यस्यसततस्ततोधावतीत्युभयत्रतावानेवार्थः वात्याचक्रवातस्तस्यामुत्थितःपांसुस्तेनधूम्रादिशारज स्वलेरजोव्याप्तेअक्षिणीयस्यसयथानजानाति तथावात्येवभ्रमयंतीयास्त्रीतस्यामुद्गतैरागादिभिरप्रकाशमानादिक्रूदेवताःकर्मसाक्षिभूतान जानातीत्यर्थः ॥४॥ अदृश्यानांझिल्लीनांभृंगारिकासंज्ञानांकीटविशेषाणांस्वनैःकर्णयोःशूलोव्यथायस्य उलूकाघूकास्तेषांवाग्भिर्व्यथितों ऽतरात्मामनोयस्य अत्रचपरोक्षमप्रियवक्तारोझिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारोघूकतुल्याः येषांछायापिपापहेतुस्तेअपुण्यवृक्षास्तत्तुल्या नधार्मिकान्सेवते मरीचितोयानीतिनिष्फलत्वेनविज्ञातानपिविषयान् ॥ ५ ॥ वितोयासुसरित्सुपतितस्यगात्रभंगात्सद्योदुःखंभवतिनचोदक

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततोधावतिभोअटव्याम् ॥ क्वचिच्चवात्योत्थितपांसुधूम्रादिशोनजानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलउलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा ॥ अपुण्यवृक्षान्श्रयतेक्षुधाऽ र्दितोमरीचितोयान्यभिधावतिक्वचित् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वितोयाःसरितोऽभियातिपरस्परंचालषतेनिरंधः ॥ आ साद्यदावंक्वचिदग्नितप्तोनिर्विद्यतेक्वचयक्षैर्हृतासुः ॥ ६ ॥ शूरैर्हृतस्वःक्वचनिर्विण्णचेताःशोचन्विमुह्यन्नुप यातिकश्मलम् ॥ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टःप्रमोदतेनिर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥ चलन्क्वचित्कंटकशर्करांघ्रिर्नगा रुरुक्षुर्विमनाइवाऽऽस्ते ॥ पदेपदेऽभ्यंतरवह्निनाऽर्दितःकौटुंबिकःक्रुध्यतिवैजनाय ॥ ८ ॥

लाभस्तद्वदिहचपरत्रचदुःखदान्पाखंडानभियाति आलषतेदायादादिभ्योऽन्नादिवांछति उभयथापिसएवार्थः दावंदावाग्नितुल्यंदुःखदंगृ हंप्राप्यशोकाग्निनातप्तोनिर्विद्यतेविषीदति तत्रचयक्षराक्षसतुल्यैराजभिर्हृतमसुवत्प्रेष्ठंधनंयस्यसनिर्विद्यते ॥ ६ ॥ अन्यैश्चशूरैर्हृतंस्वंवित्तंय स्य निर्विण्णंविषण्णंचेतोयस्य कश्मलंमूर्छाम् गंधर्वपुरमिवमनोरथोपगतपितृपुत्रादिसमाजंप्रविष्टःसन् ॥ ७ ॥ कंटकादिविद्धांघ्रिरिवविघ्नै रभिभूतःसन्नगतुल्यंमहत्कर्मारोढुंकर्तुमिच्छुर्विमनाइवआस्ते पदेपदेक्षणेक्षणे अभ्यंतरेणवह्निनाजाठरेण ॥ ८ ॥

१ जीवेनक्रियमाणस्यपुण्यस्यपापस्यवाकर्मणःसाक्षाद्द्रष्टृयआदित्यचंद्रादयोदिक्षुस्थितादेवताइत्यर्थः २ दिवाबिभीतकच्छायारात्रौबोधिद्रुमस्यचेत्यभियुक्तोक्ता ३ केषुचित्पुस्तकेषु क्वचकदाचिदितिपा० अयमेवयुक्तोमूलानुगुणत्वाद्बहुपुस्तकेषुदर्शनाच्च

अजगराहिनानिद्रारूपेणगिलितोनवेत्ति विपिनेत्यक्तःशवइवदंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टःपीडितोंऽधोलुप्तविवेकोंऽधकूपेमोहेपतितस्तमिस्रेदुःखेशे
तेलीयते ॥ ९ ॥ क्षुद्ररसान्परयोषादीन्विचिन्वन्गवेषयंस्तन्मक्षिकाभिर्योषादिस्वामिभिर्विमानोऽवज्ञातस्ताडितःसन्व्यथितोभवति यदिक
थंचित्तत्रातिक्लेशेनप्रतिलब्धमानःप्राप्तयोषादिर्भवतितदाबलादन्येऽपहरंतितान्यदाभियुंक्तेतदाततोऽप्यन्येहरंति ॥ १० ॥ यत्किंचिदल्पल्प
मपिमिथोव्यवहरन्क्रयादिनागृह्णन् वित्तशाठ्याद्धनवंचनात् ॥ ११ ॥ शय्यादिहीनः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनंकंबलादि स्थीयतेऽत्रेतिस्था
नंगृहम् विहरंत्यनेनेतिविहारोयानादि याचमानोऽपियदापरस्मादप्राप्तकामस्तदापरकीयेवस्तुनिदृष्टिरभिलाषोयस्यसोऽवमानंप्राप्नोति

क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिनाजनोनावैतिकिंचिद्विपिनेऽपविद्धः ॥ दष्टःस्मशेतेक्वचदंदशूकैरंधोंऽधकूपेपतित
स्तमिस्रे॥ ९ ॥ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितोविमानः॥ तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमा
नोबलाद्विलुंपंत्यथतंततोऽन्ये॥ १० ॥ क्वचिच्चशीतातपवातवर्षप्रतिक्रियांकर्तुमनीशआस्ते॥ क्वचिन्मिथो
विपणन्यच्चकिंचिद्विद्वेषमृच्छत्युतवित्तशाठ्यात् ॥ ११ ॥ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थान
विहारहीनः॥याचन्परादप्रतिलब्धकामःपारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम्॥१२॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरा
नुबंधोविवहन्मिथश्च॥ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः॥१३॥ तांस्तान्विपन्नान्सहि
तत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः॥ आवर्ततेऽद्यापिनकश्चिदत्रवीराध्वनःपारमुपैतियोगम्॥१४॥ मनस्वि
नोनिर्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः॥मृधेशयीरन्नतुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोऽभियाति॥१५॥

॥ १२ ॥ एवमन्योऽन्यंवित्तव्यतिषंगेणधनविनिमयेनविवृद्धोवैरानुबंधोयस्यतथाविधोपिपरस्परंविवहन्विवाहादिसंबंधंकुर्वन्नुरुभिःकृच्छ्रैः
श्रमैर्वित्तबाधैरुपसर्गैश्चद्वेषादिभिर्विपन्नोमृतप्रायोभवति ॥ १३ ॥ दुरत्ययत्वमध्वनोदर्शयति तांस्तान्विपन्नान्मृतान्विहायजातंजातंपरिगृ
ह्यविहरन्यतःप्रस्थितस्तंप्रतिनावर्तते हेवीरअध्वनःपारंयोयोगस्तंचनोपैति अत्रसार्थे कश्चिदतिसमर्थोऽपि ॥१४॥ तदेवाऽऽह मनस्विनःशूराः
निर्जितादिग्गजेंद्रायैः ममेयंभूर्ममेयमितिभुविनिमित्तभूतायांबद्धंवैरंयैः न्यस्तदंडःसंन्यासीयद्विष्णोःपदमभियातितत्तुनव्रजंति ॥ १५ ॥

---

१ अतिकृच्छ्रमितिक्वचित्पाठः तत्रक्रियाविशेषणम्

सिंहावलोकनेनपुनर्भवाटवीमेवानुवर्णयति प्रसज्जत्यासक्तिंकरोति कीदृशः लतानांभुजाःशाखास्तद्वत्सुकुमारायेस्त्रीणांभुजास्तदाश्रयः संस्तदाश्रयाअव्यक्तपदाअस्फुटाक्षराःकलभाषिणोयेद्विजाःपक्षिणस्तत्तुल्येषुस्त्रीसंगप्रसक्तेष्वपत्येषुस्पृहायस्यतादृशोभूत्वाहरिचक्रंसिंहसमूहस्तत्तुल्यात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेस्त्रसंस्तत्परिहारायकैश्चित्प्रलोभितोबकादिवद्वंचकैःक्षुद्रैःक्रूरैश्चपाखंडैःसहसख्यंकरोतितेषुप्रविशति ॥ १६ ॥ तैर्वंचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलंपुनःप्रविशंस्तेषांशीलंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्नप्रियंपश्यन्वानरतुल्यान्भ्रष्टाचारान्शूद्रप्रायानुपैति तज्जातिरासेनवानरजातिक्रीडयास्त्रियामिथुनीभूयपरस्परमुखोद्वीक्षणेनविस्मृतोजीविता

प्रसज्जतिक्कापिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः॥क्कचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यंविधत्तेबककंकगृध्रैः ॥ १६ ॥ तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्शीलमुपैतिवानरान्॥ तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियःपरस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः॥ १७ ॥ द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशःस्वबंधने॥ क्कचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः॥ १८ ॥ अतःकथंचित्सविमुक्तआपदःपुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमन्जनोऽद्यापिनवेदकश्चन॥ १९ ॥ रहूगणत्वमपित्यध्वनोऽस्यसन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः॥ असज्जितात्माहरिसेवयाशितंज्ञानासिमादायतरातिपारम्॥ २० ॥

वधिर्मरणकालोयेन ॥ १७ ॥ द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषुगृहेषु व्यवायदीनःसुरतेच्छयाकृपणः एवंस्वस्ययद्बंधनंप्राप्तंतस्मिन्विवशःपरिहर्तुमशक्तः पाठांतरेतुवनेसंसारेचरन्नित्यर्थः गिरिकंदरवदतिभयानकेरोगादिदुःखेपतन्कंदरस्थगजतुल्यान्मृत्योर्भीतःसन्वल्लीतुल्यंप्राचीनंकर्मावलंब्यावस्थितोभवति ॥ १८ ॥ सार्थंप्रविशतियथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते नवेदपरमपुरुषार्थम् ॥ १९ ॥ त्वमपि अध्वनिनिवेशितइत्यनुषंगः अतोऽस्याध्वनःपारमतितर असज्जितात्माविषयेष्वनभिनिवेशितचित्तःसन् हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतम् ॥ २० ॥

१ स्वबंधनेइत्यत्रचरन्वनेइत्येवंरूपे

अखिलजन्मसुशोभनंनृजन्मैव नपरंश्रेष्ठंयेभ्योदेवादिजन्मभ्यस्तैरपिकिम् (अमुष्मिन्स्वर्गेऽपिजन्मभिःकिम्) नकिंचित् यद्येषुजन्मसुय त्रस्वर्गेवावोमहात्मनांसमागमःप्रचुरोनभवति हृषीकेशस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायैस्तेषाम् ॥ २१ ॥ संततमुपासितैस्त्वत्पदाब्जरेणुभिर्हत मंहोयस्यतस्याधोक्षजेनिर्मलाभक्तिर्भवतीतिनैवाद्भुतम् यस्यतवमुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रादपिदुस्तर्केणबद्धमूलोऽपिममाऽविवेकोनष्टः ॥ २२ ॥ ब्रह्मविदःकेनरूपेणविचरंतीत्यज्ञानात्सर्वान्नमस्यति नमइति येबटवःक्रीडारतत्वादश्रद्धेयधौरेयास्तानप्यभिव्याप्यसर्वेभ्योनमइ

राजोवाच अहोनृजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ॥ नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनांम हात्मनांवःप्रचुरःसमागमः ॥ २१ ॥नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसोभक्तिरधोक्षजेऽमला ॥ मौहूर्तिकाद्य स्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥नमोमहद्भ्योऽस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआबटु भ्यः ॥ येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञाम् ॥ २३ ॥ श्रीशुकउवाच इत्येवमुत्तरामातः सवैब्रह्मर्षितःसिंधुपतयआत्मसतत्त्वंविगणयतःपरानुभावःपरमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुण मभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणिमिमांविचचार ॥ २४ ॥ सौवीरपतिरपिसुज नसमवगतपरमात्मसतत्त्वआत्मन्यविद्याऽध्यारोपितांचदेहात्ममतिंविससर्ज एवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रि तानुभावः ॥ २५ ॥

त्यर्थः स्वदृष्टांतेनराज्ञांमहदवज्ञांसंभाव्याऽऽह राज्ञांशिवमस्त्विति ॥ २३ ॥ उत्तरामातायस्यहेउत्तरामातः विगणयतोनंगणयतः अवमंतर्यपि परमकरुणाकरत्वेनसिंधुपतयेआत्मतत्त्वमुपदिश्य निभृताःशांताःकरणानामूर्मयोयस्मिन्सआशयोयस्य ॥ २४ ॥ सुजनात्तस्मात्सम्यगवग तंपरमात्मसतत्त्वंयेनतथाभूतःसंस्तदानीमेवदेहेआत्ममतिंचविससर्ज हेनृपभगवदाश्रितोभरतस्तदाश्रितोरहूगणोयस्तस्यानुभावःसद्योदेहाहं कारत्यागः ॥ २५ ॥

---

१ अमुष्मिन्नित्यादिकिमित्यंताटीकाकेषुचित्पु॰षुनदृश्यतेऽनुपयुक्ताच २ आत्मनोऽवमंतुः संबंधसामान्यविवक्षयाषष्ठी तदर्थकथनमवमंतर्यपीति अंकितांपुस्त केतुआत्मतत्त्वमविगणयतोऽविगणितपरानुभावइतिपाठोदृश्यतेसचबहुषुप्राचीनपु॰नदृश्यते

परोक्षेणवणिक्सार्थरूपकेण आर्याणांविवेकिनांमनीषयैवदस्युस्थानीयानींद्रियाणिगोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्यतुलोकस्यजनस्यसम्यगधिगमोनभवति अथअतस्तदेतद्देवभवाध्वरूपंसमवेतानुकल्पेनप्रस्तुतेतत्तदनुरूपार्थोपकल्पनेन ॥ २६ ॥ इतिभा० पंचमस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चतुर्दशेभवारण्यरूपकव्याकृतिःकृता ॥ प्रस्तुतेतस्यगोमायुमशकाद्यर्थकल्पनम् ॥ १ ॥ यःपरीक्षितापृष्टःसश्रीशुकउवाचहेतिसूतोक्तिः दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितइतियदुक्तंतदेवनिवेशनप्रकारकथनेनप्रपंचयति यएषप्रसिद्धोजीवलोकोऽयंविष्णोर्माययाऽसुगमेऽध्वन्यापतितोभवाटवींगतःसन्हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदेयेमधुकराःसेव

राजोवाच योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाऽभिहितःपरोक्षेणवचसाजीवलोकभवाध्वासत्वार्यमनीषयाकल्पितविषयोनांजसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमःअथतदेवैतद्दुरवगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिश्यतामिति॥ २६॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥ ७॥ सहोवाच यएषदेहात्ममानिनांसत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशवर्तिन्यामाययाजीवलोकोऽयंयथावणिक्सार्थोऽर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवःश्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिविफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनींहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानःकर्मणादस्यवएवते ॥ १ ॥

कास्तेषामनुपदवींतैरनुष्ठितंभक्तिमार्गमद्यापिनावरुंधेनसंप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाःस्वकार्यद्वारेणसंसारमार्गेपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनांसत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुशलाकुशलविमिश्रकर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिःसंसारस्तदनुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्संसाररूपेदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितोयथावणिजांसार्थःसमूहोऽर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्य विफलाश्वबहुप्रतियोगाबहुविघ्नाश्चईहाश्चेष्टायस्यसः तस्यांसंसाराटव्यांयेतापास्तेषामुपशमनींनाशनीम् यस्यामित्यादिव्याचष्टे यस्यांभवाटव्याम् ॥ १ ॥

१ एकस्मिन्प्राचीनपु० समवेतानुकूल्येनेतिमूलपाठःटीकायांचसमवेतंयोग्यंयथाभवतितथाआनुकूल्येनपुनःपुनःकथनेनतत्तदनुरूपार्थकल्पनेनवानिर्दिश्यतांकथ्यतामितिपाठः

दस्युतुल्यंतेषांकर्मदर्शयति तद्यथेति धर्मौपयिकंधर्मकारणम् तमेवस्याभिप्रेतंधर्ममाह साक्षादिति संतुसांपरायेपरलोकार्थमुदाहरंति तद्ध
र्म्यंधर्मार्हंधनम् दर्शनाद्याःपंचज्ञानेंद्रियाणांवृत्तय.संकल्पव्यवसायावंतःकरणस्य एतैर्गृहेयोग्राम्यउपभोगस्तेनकुनाथस्यकुबुद्धेरजितात्म
नोविलुंपंति यथाचोराःकुपालकस्यानवहितात्मनःसार्थस्यधनंहरंतितद्वत् ॥ २ ॥ गोमायवोयत्रेत्येतद्व्याचष्टे अथचेत्यर्थांतरोपन्यासे कर्म
णातेतुवृकाःसृगालाश्च कदर्यस्यातिलुब्धस्य ॥ ३ ॥ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरमित्येतद्व्याचष्टे यथाहीति नदग्धानिबीजानियस्मिन् यद्यस्मा

तद्यथापुरुषस्यधनंयत्किंचिद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंसाक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोऽसौधर्मस्तंतु सांपरायउदाहरंति तद्धर्म्यंधनंदर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनोयथासार्थस्यतथाऽजितात्मनोविलुंपंति॥२॥अथचयत्रकौटुंबिकादारापत्यादयोनाम्नाकर्मणावृकस्सृगालाएवानिच्छतोऽपिकदर्यस्यकुटुंबिनउरणकवत्संरक्ष्यमाणंमिषतोऽपिहरंति॥३॥ यथाह्यनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धबीजंक्षेत्रंपुनरेवाऽऽवपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवत्येवमेवगृहाश्रमःकर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंतियदयंकामकरंडएषआवसथः॥४॥ तत्रगतोदंशमशकसमापसदैर्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणःक्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थंनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति॥५॥ तत्रचक्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः॥६॥

द्योऽयमावसथआश्रमएषकामानांकरंडः यथाकर्पूरभाजनेकर्पूरक्षयेऽपिपरिमलोनक्षीयतेएवमत्रवासनानामक्षीणत्वान्नकर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैःशलभादिभिश्चोपरुध्यमानःपीड्यमानोबहिःप्राणोवित्तंयस्यतथाविधोऽप्यस्मिन्नध्वनिपरिभ्रमन्नविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधर्वपुरतुल्यमघटमानंनरलोकंसत्यतयामिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥ प्रपश्यतीतिप्रशब्दसूचितमर्थांतरंदर्शयति तत्रचगंधर्वपुरेक्वचिदातपोदकंमृगतृष्णाजलंतत्तुल्यान्विषयानुपधावतीति ॥ ६ ॥

---

१ वित्तंबहिश्चराःप्राणाइत्यभियुक्तोक्तेः २ त्रयोदशाध्यायस्थतृतीयश्लोकस्थइत्यर्थः

क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकमहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चाशेषाणांदोषाणांनिषदनंस्थानंपुरीषविशेषमग्नेर्विष्ठातस्यपुरीषस्यैवलोहितोवर्णोयस्य रजोगुणस्यतेननिर्मितातद्विषयामतिर्यस्यससुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेनकातरःपरवशउल्मुकसदृशंपिशाचमिव शीतातुरोह्यरण्येऽग्निवज्जाज्वल्यमानंततस्ततोधावंतमुल्मुकंपिशाचमग्निबुद्ध्याऽनुधावतिनतुतंप्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हितेनभक्षितःसन्म्रियते एवंसुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निवासतोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे अथेति निवासादिष्वनेकेष्वात्मनउपजीव्येष्वभिनिवेशोयस्य ॥ ८ ॥ क्वचिच्चवात्योत्थितेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति आरोहमंकम् तस्मिन्कालेयद्रजोरागस्तेनस्वदृष्ट्यावरकेणरजन्यांरात्रौभूताइव इत्यपाठेरजनीभूतस्तमोमय

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनंपुरीषविशेषंतद्वर्णगुणनिर्मितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइवोल्मुकपिशाचम् ॥ ७ ॥ अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामितस्ततःपरिधावति ॥ ८ ॥ क्वचिच्चवात्यौपम्ययाप्रमदयाऽऽरोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूताइवासाधुमर्यादोरजस्वलाक्षोपिदिग्देवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ॥ ९ ॥ क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यःस्वयंपराभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति ॥ १० ॥ क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाऽऽटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥

इवातीवरजसाछन्नमतिरतएवरजोव्याप्तचक्षुरिवदिक्षुस्थितामर्यादाऽतिक्रमसाक्षिभूतादेवतानजानाति ॥ ९ ॥ अनुपादेयमेवोपादेयतयागृह्णातीतिप्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थपादंप्रथमंव्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्रमिथ्याविषयेषुलंपटत्वमुक्तम् निवासतोयेत्यत्रतदर्जनप्रयासउक्तः अत्रतुबाधितेष्वपिपुनःप्रवृत्तिरुच्यतेइत्यपौनरुक्त्यम् स्वयमेवसकृदवगतंविषयाणांवैतथ्यंविफलत्वंयेन पदाभिध्यानेनदेहाभिनिवेशेनविभ्रंशितास्मृतिर्यस्य तयैवविभ्रंशितयास्मृत्यास्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोरभसउत्साहस्तेनाऽऽटोपःसंभ्रमोयथाभवत्येवंरिपूणांराजकुलस्यचनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितंकर्णमूलंहृदयंचयस्य ॥ ११ ॥

१ अत्रउपजीव्याभिनिवेशइतिपाठष्टीकानुरोधादपेक्षितइतिभातिदृष्टश्चायमंकितांध्रपुस्तके २ असाधुमर्यादस्त्यक्तमर्यादइतिबालबो० ३ पूर्वाध्यायस्थपंचमश्लोकस्यमरीचितोयानीतिचतुर्थपादमित्यर्थः

अपुण्यवृक्षानित्येतद्याचष्टे सयदेति दुग्धमुपभुक्तंपूर्वसुकृतंयेन तदाकारस्करोविषतिंदुस्तत्प्रमुखायेऽपुण्यद्रुमास्तथाविधालताश्चविषोदपा नाश्चविषकूपास्तत्तुल्यानृदृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यधनान् ॥ १२ ॥ क्वचिद्वितोयाःसरितइत्येतद्याचष्टे एकदाक्वचिदसतांप्रसंगान्निकृतावंचिताम तिर्यस्यसः निरुदकनदीगर्तपातेयथासद्यःशिरःस्फुटतिपश्चादपितद्वेदनाऽनुवर्ततेएवमिहपरत्रचदुःखदम् ॥ १३ ॥ परस्परंचालषतेनिरंधइत्ये तद्याचष्टे यदात्विति अंधोऽन्नंनोपनमतिनोपतिष्ठति पितृपुत्राणांबर्हिःकुशस्तद्वतः पितुःपुत्राणांवाकुशादितृणमात्रमपियेषुपश्यतितान्भक्ष

सयदादुग्धपूर्वसुकृतस्तदाकारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणाजीवन्मृ तान्स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति ॥ १२ ॥ एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतःस्खलनवदुभयतो ऽपिदुःखदंपाखंडमभियाति ॥ १३ ॥ यदातुपरबाधयांऽधआत्मनेनोपनमतितदाहिपितृपुत्रबर्हिष्मतःपितृ पुत्रान्वासखलुभक्षयति ॥ १४ ॥ क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्यमानोभृ शंनिर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहृतप्रियतमधनासुःप्रमृतकइवविग तजीवलक्षणआस्ते ॥ १६ ॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभव ति ॥ १७ ॥ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्शितमनाःकंटकशर्कराक्षे त्रंप्रविशन्निवसीदति ॥ १८ ॥

यतिबाधतइत्यर्थः पितृपुत्रबर्हिष्मानितितुपाठः सुगमः ॥ १४ ॥ आसाद्यदावमित्येतद्याचष्टे क्वचिदासाद्येति ॥ १५ ॥ क्वचयक्षैर्हृतासुरित्येत द्याचष्टे क्वचित्कालेनविषमितंप्रतिकूलतांनीतंयद्राजकुलंतदेवरक्षस्तेनापहृताःप्रियतमधनरूपाअसवोयस्य विगतानिजीवलक्षणानिहर्षा दीनियस्य शूरैर्हृतस्वइत्यप्यनेनैवव्याख्यातम ॥ १६ ॥ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टइत्येतद्याचष्टे कदाचिन्मनोरथप्राप्तंपित्राद्यसदेवसदितिमत्वा पूर्वंगंधर्वपुरवदघटमानदर्शनमुक्तमिदानींतन्निमित्तसुखासक्तिरुच्यतइतिभेदः ॥ १७ ॥ चलन्क्वचिदित्येतद्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेयाःकर्मचो दनास्तासामतिभरोऽतिविस्तारःसएवगिरिस्तमारुरुक्षंस्तदंतंगंतुमिच्छन् ॥ १८ ॥

---

१ काकतुंडादीतिपाठोयद्यपिबहुषुपुस्तकेषुदृश्यतेतथापिव्याख्यानुरोधाच्छ्रीधरसंमतोनभवतीतिभाति दृष्टश्चेतद्रहितःपाठःकारस्करप्रमुखापुण्येत्येवंरूपःप्राचीनतरए कस्मिन्पुस्तके

पदेपदेऽभ्यंतरवह्निनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चदुःसहेनेति ॥ १९ ॥ क्वचिन्निगीर्णइत्येतद्याचष्टे सएवेति ॥ २० ॥ दष्टःस्मशेतेइतिव्याचष्टे कदाचिदिति मानोगर्वएवदंष्ट्रापरपीडाकरत्वात् भग्नामानदंष्ट्रायस्य अतएवनलब्धोनिद्रायाःक्षणोऽपियेन ॥ २१ ॥ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसानित्येतद्याचष्टे कर्हिस्मचित्काममधुलवानिति यदानिहतोभवतितदासद्यएवनिरयेपतति ॥ २२ ॥ प्रसंगात्प्रवृत्तस्यकर्मणःसंसारहेतुत्वंस्फुटयति अथचेति यस्मादेवंतस्मात् अथअनंतरमेव उभयथाइहचपरत्रच अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्याऽऽवपनंजन्मक्षेत्रंकर्मोदाहरंति ॥ २३ ॥ तत्रापि

क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारःस्वकुटुंबायक्रुध्यति ॥ १९ ॥ सएवपुनर्निद्राऽजगरगृहीतोंऽधेतमसिमग्नःशून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्धः ॥ २० ॥ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोंऽधकूपेंऽधवत्पतति ॥ २१ ॥ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानोराज्ञास्वामिभिर्वानिहतःपतत्यपारेनिरये ॥ २२ ॥ अथचतस्मादुभयथाऽपिहिकर्मास्मिन्नात्मनःसंसारावपनमुदाहरंति ॥ २३ ॥ मुक्तस्ततोयदिबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तितस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थितिः ॥ २४ ॥ क्वचिच्चशीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानांदशानांप्रतिनिवारणेऽकल्पोदुरंतचिंतयाविषण्णआस्ते ॥ २५ ॥ क्वचिन्मिथोव्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्योवाकाकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वाविद्वेषमेतिवित्तशाठ्यात् ॥ २६ ॥

कृच्छ्रंप्रतिलव्यमानइत्येतद्याचष्टे मुक्तइति यदिबंधान्मुक्तोभवतितर्हिततःसकाशादन्योहरतितस्मादप्यन्यः नत्वसौभोक्तुंलभतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ क्वचिच्चशीतातपेत्यतद्याचष्टे क्वचिच्चेति शीतादयोऽनेकाआधिदैविकाद्यायादशादुःखावस्थास्तासाम् ॥ २५ ॥ क्वचिन्मिथइत्येतद्याचष्टे क्वचिन्मिथोयत्किंचिद्धनंव्यवहरन्काकिणिकामात्रंविंशतिकपर्दकमात्रंततोऽपिन्यूनंवायत्किंचिदपहरन्विद्वेषमेति ॥ २६ ॥

१ अत्र क्व०पु०अथचमुक्तइतिमूलपाठष्टीकायामथचमुक्तइतीतिप्रतीकपाठश्च २ निवारणाकल्पइतिक्वचित्पाठः

अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमे उरुकृच्छ्रवित्तबाधादयस्तथासुखदुःखादयश्च॥२७ व्युत्क्रमैःपुनरुक्तैश्चनानापाठैरतःपरम् ॥ दुर्गमोऽपिभवाध्वाऽयंसंप्रदायेनतीर्यते ॥ १ ॥ तत्रप्रसज्जतिक्वापीत्यादिनासिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपकृष्यक्रमेणव्याचष्टे क्वापिदेवमाययेति प्रस्कन्नमपगतंविवेकविज्ञानंयस्य यस्याःस्त्रियाविहारगृहंक्रीडागृहंतदारंभेआकुलंहृदयं यस्य अनेनप्रसज्जतीतिव्याख्यातम् तदाश्रयेत्यादिव्याचष्टे तस्याआश्रयेऽवसक्ताःसंलग्नाःसुतादुहितरश्चकलत्रंचसैवस्त्रीतेषांभाषितादिभिरपहृतंहृदयंयस्य प्रहिणोतिप्रक्षिपति ॥२८॥ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाणुरादिः द्विपरार्धोऽपव

अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गास्तथासुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्याऽवमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः ॥ २७ ॥ क्वापिदेवमाययास्त्रियाभुजलतोपगूढःप्रस्कन्नविवेकविज्ञानोयद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदयआत्मानमजितात्माऽपारेंऽधेतमसिप्रहिणोति ॥ २८ ॥ कदाचिदीश्वरस्यभगवतोविष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेनवयसारंहसाहरतआब्रह्मतृणस्तंबादीनांभूतानामनिमिषतोमिषतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडदेवताःकंकगृध्रबककवटप्रायाआर्यसमयपरिहृताःसांकेत्येनाभिधत्ते ॥ २९ ॥

र्गोऽतः तदेवोपलक्षणंयस्यतस्मात् कालोपलक्षणादितिपृथक्पदत्वेनपाठेकालस्वरूपादित्यर्थः रंहसाशीघ्रेणपरिवर्तितेनपरिभ्रमणेनवयसाबाल्यादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्यतृणस्तंबादीनिभूतानिहरतश्चक्रतःसकाशाद्वित्रस्तहृदयःसन्पाखंडदेवताआभिमुख्येनधत्तेइत्यन्वयः अनिमिषतोनिमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतांप्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणिषष्ठ्यः कालचक्रंनिजंनित्यमायुधंयस्य सांकेत्येनमूलप्रमाणशून्येनपाखंडागमेन ॥ २९ ॥

---

१ परमाणुरित्यादिपर्यायलेखनमात्रम् विग्रहस्तुपरमाणुरादिर्द्विपरार्धोपवर्गोंतोयस्यैवंविधोयःकालस्तदेवोपलक्षणंयस्येति तदितिनपुंसकंतूपलक्षणविशेषणत्वात् दर्शितश्चैवंविधोविग्रहश्चक्रवर्त्यादिभिः २ द्विपरार्धापवर्गात्कालोपलक्षणादित्येवंरूपे ३ धत्तेसेव्यत्वेनांगीकरोतीत्यर्थः

तैर्वंचितइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति आत्मनावंचितैरुरुअधिकंवंचितःसन् तेषांब्राह्मणानांयच्छीलमुपनयनादितदरोचयन्शूद्रवद्वर्तते निगमोक्ताचारेअशुद्धितःस्वस्यशुद्ध्यभावात् यस्यशूद्रस्यकेवलंमिथुनीभावःकुटुंबभरणंचव्यापारोनाग्निहोत्रादिः ॥ ३० ॥ तज्जातिरासेनेत्यादिव्याचष्टे तत्रापिनिरवरोधःप्रतिबंधरहितः स्वैरेणस्वेच्छयाक्रीडन्विस्मृतमृत्युकालःसन् ॥ ३१ ॥ द्रुमेषुरंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदितिव्यवायक्षणोमैथुनोत्सवोभवति ॥ ३२ ॥ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे एवमध्वनिसुखदुःखाद्यवरुंधानोगिरिकंदरप्रायेतमसिरोगाद्यापदिपततीति

यदापाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरुवंचितोब्रह्मकुलंसमावसंस्तेषांशीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतोयज्ञपुरुषस्याऽऽराधनमेवतदरोचयन्शूद्रकुलंभजतेनिगमाचारेऽशुद्धितोयस्यमिथुनीभावकुटुंबभरणंयथावानरजातेः॥ ३० ॥ तत्रापिनिरवरोधःस्वैरेणविहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योऽन्यमुखनिरीक्षणादिनाग्राम्यकर्मणैवविस्मृतकालावधिः॥ ३१॥ क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषुगृहेषुरंस्यन्यथावानरःसुतदारवत्सलोव्यवायक्षणः॥ ३२॥ एवमध्वन्यवरुंधानोमृत्युगजभयात्तमसिगिरिकंदरप्राये॥ ३३ ॥ क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानांदुःखानांप्रतिनिवारणेऽकल्पोदुरंतविषयविषण्णआस्ते॥ ३४ ॥ क्वचिन्मिथोव्यवहरन्यत्किंचिद्धनमुपयातिवित्तशाठ्येन ॥ ३५॥ क्वचित्क्षीणधनःशय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनोयावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनिजनादभिलभते॥ ३६॥ एवंवित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोऽपिपूर्ववासनयामिथउद्वहत्यथापवहति॥ ३७॥

शेषः ॥ ३३ ॥ क्वचिच्छीतवातेत्यादिपूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदिपतितःसन्शीतादिभिःक्लिश्यन्नास्तइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवंसिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थंयथास्थानमपकृष्यव्याख्यायक्रमस्थमनुवर्तयितुंपूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्मिथइति वित्तशाठ्येनकदाचिद्यत्किंचिद्धनमुपयाति ॥ ३५ ॥ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्त्वितिव्याचष्टे क्वचित्क्षीणधनइति अप्रतिलब्धंयन्मनोरथेनोपगतंवांछितंतस्याऽदानेस्वीकारेनिश्चितमतिःसन् ॥ ३६ ॥ अन्योऽन्यवित्तव्यतिषंगेनेत्येतद्व्याचष्टे एवंवित्तव्यतिषंगेति अपवहतित्यजति ॥ ३७॥

---

१ स्वकल्पितकुपथगामित्वादात्मनैनवंचितैरितिचक्रवर्ती स्वरक्षणसंदेहाद्यर्थेष्टधनाद्यदानादात्मनावंचितैरितिबालबोधिनीकाराः २ उद्वहतिविवाहादिसंबंधंकरोति

अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादिव्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नआपदंप्राप्तःविपन्नोविनष्टोवायत्रयस्तमितरस्तत्रविसृज्य नह्यमानोवध्यमानः साधु वर्जितःसाधुव्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥ अनावृत्तौहेतुमाह यदिदमिति ॥ ३९ ॥ मनस्विनइत्यादिव्याचष्टे यदपीति येवैराजर्षयस्तेऽपिनावरुंधते किंतुपरंकेवलंमृधेशयीरन् ॥ ४० ॥ प्रसज्जतीत्यादिगिरिकंदरइत्यंतमपकृष्यव्याख्यातंग्रंथमतिक्रम्यवल्लींगृहीत्वेत्यादिग्रंथंव्याचष्टे कर्मव ल्लीमिति एवमुपरिस्वर्गंगतोऽपिनरलोकसार्थमेवोपयाति ॥ ४१ ॥ तदेवंभरतोक्तिंव्याख्यायतच्चरितसंग्रहश्लोकानाह तस्येदंकर्मश्लोकैरुप

एतस्मिन्संसाराध्वनिनानाक्लेशोपसर्गबाधितआपन्नविपन्नोयत्रयस्तमुहवावेतरस्तत्रविसृज्यजातंजात मुपादायशोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन्क्रंदन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानःसाधुवर्जितोनैवावर्ततेऽद्यापियंतआरब्ध एषनरलोकसार्थोयमध्वनःपारमुपदिशंति॥ ३८ ॥ यदिदंयोगानुशासनंनवाएतदवरुंधतेयन्न्यस्तदंडामुन यउपशमशीलाउपरतात्मानःसमवगच्छंति॥ ३९ ॥ यदपिदिगिभजयिनोयज्विनोयेवैराजर्षयःकिंतुपरंमृ धेशयीरन्नस्यामेवममेयमितिकृतवैरानुबंधायांविसृज्यस्वयमुपसंहृता॥ ४० ॥ कर्मवल्लीमवलंब्यततआ पदःकथंचिन्नरकाद्विमुक्तःपुनरप्येवंसंसाराध्वनिवर्तमानोनरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरिगतोऽपि॥ ४१॥ तस्येदमुपगायंति आर्षभस्येहराजर्षेर्मनसाऽपिमहात्मनः ॥ नानुवर्त्मार्हतिनृपोमक्षिकेवगरुत्मतः॥ ४२ ॥ योदुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यंहृदिस्पृशः॥जहौयुवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥ ४३ ॥ योदुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैःसदयावलोकाम् ॥ नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतांमधुद्विट्सेवाऽनु रक्तमनसामभवोऽपिफल्गुः॥ ४४॥

गायंति आर्षभस्यऋषभपुत्रस्य अन्योनृपोऽनुवर्त्मनार्हतिवर्त्मानुगंतुंनशक्नोति ॥ ४२ ॥ तत्रहेतुमाह यइति सुहृद्राज्ययोर्द्वंद्वैक्यम् योदुस्त्य जान्दारादीन्विष्ठामिवजहौतस्यार्षभस्येतिसंबंधः दुस्त्यजत्वेहेतुः हृदिस्पृशोमनोज्ञान् त्यागेहेतुः उत्तमश्लोकेलालसालंपटत्वंयस्य ॥ ४३ ॥ तस्यैवंविषयत्यागोनचित्रमित्याह यएवंभूतोऽसौनृपःसक्षित्यादीन्नैच्छदितियत्तदुचितम् सदयावलोकांभरतस्यदयायथाभवत्येवमवलोको यस्याइतिपरिजनावलोकःश्रियामुपचर्यते यतोमधुद्विषःसेवायामनुरक्तंमनोयेषांतेषांमहतामभवोमोक्षोऽपिफल्गुस्तुच्छएव ॥ ४४ ॥

१ यतआरब्धःप्रवृत्तोयंचाध्वनःपारमुपदिशंतिकथयंतितंप्रतिनावर्ततइत्यर्थः २ अवरुंधतेप्राप्नुवंति

तस्यसेवानुरागमेवाऽऽह यज्ञायेति यज्ञरूपायधर्मपतयेयज्ञादिफलदात्रे विधौनैपुण्यंयस्यतस्मैधर्मानुष्ठात्रे योगोऽष्टांगस्तस्मै सांख्यंज्ञानंतच्छि
रःप्रधानंफलंयस्यतस्मैयोगाय प्रकृतीश्वरायमायानियंत्रे अतएवनारंजीवसमूहःसोऽयनमाश्रयोयस्यसर्वजीवनियंत्रे एवंकर्मज्ञानदेवताकां
डैःप्रतिपादितायहरयेनमइत्युदारमुच्चैर्यःसम्यगुच्चारितवान् मृगत्वंमृगदेहमपिहास्यन्त्यक्ष्यन् यएवंभूतस्तस्यतदुचितमितिवातस्यानुवर्त्मनाऽ
र्हतीतिवासंबंधः ॥ ४५ ॥ भरतचरितश्रवणादिफलमाह यइदमिति भागवतैःसभाजिताअवदाताःशुद्धागुणाःकर्माणिचयस्यतस्यभरतस्या

यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय ॥ नारायणायहरयेनमइत्युदारंहास्यन्मृ
गत्वमपियःसमुदाजहार ॥ ४५ ॥ यइदंभागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्य
यनमायुष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यापवर्ग्यंवाऽनुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदतिचसर्वाएवाशिषआत्मनआशास्ते
नकांचनपरतइति ॥ ४६ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतोपाख्यानेपारोक्ष्यविवरणंनाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीशुकउवाच भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभि
हितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनऋषभपदवीमनुवर्तमानंचानार्याअवेदसमाम्नातांदेवतांस्वमनीषयापापी
यस्याकलौकल्पयिष्यंति ॥ १ ॥ तस्माद्वृद्धसेनायांदेवताजिन्नामपुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥ अथासुर्यांतत्तनयोदेव
द्युम्नस्ततोधेनुमत्यांसुतःपरमेष्ठीतस्यसुवर्चलायांप्रतीहउपजातः ॥ ३ ॥

नुचरितंयोऽनुशृणोतिसआत्मनएवसकाशात्सर्वाआशिषआशास्तेस्वतएवप्राप्नोतिनतुकांचिदपिपरस्मादपेक्षतइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिपं
चमेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीहितम् ॥ ततःपंचदशेतस्यकीर्त्यंतेवंशजानृपाः
॥ १ ॥ ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानंयंदृष्ट्वेतिशेषः यद्वा यंसुमतिमवेदसमाम्नातांदेवतांकल्पयिष्यंति बुद्धोयंसाक्षादवतीर्णइतिमं
स्यंतइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ तत्तनयोदेवताजितःपुत्रः ॥ ३ ॥

---

१ बहुपुस्तकसंमतोयमेत्रपाठः क्वचित्पुस्तकेबृहत्सेनायामितिक्वचिद्ध्रुवसेनायामितिपाठोदृश्यते

आत्मविद्यांबहुभ्यआख्यायव्याख्यानेनैवस्वयंसंशुद्धोऽनुसस्मारापरोक्षतयाऽनुभूतवान् ॥ ४ ॥ प्रतिहर्ताप्रस्तोताउद्गातेतित्रयोयज्ञनिपुणा सूनवआसन् अजनिषातांजातौ ॥५॥ हृदयजःपुत्रः जगतोरिरक्षिषयारक्षितुमिच्छयागृहीतंसत्त्वंयेनतस्यविष्णोःकलांऽशःसन्॥ ७॥महापुरुषत्वमेवाह सवैइति धर्मस्तस्यद्विविधः अभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपिभगवतिसर्वात्मनार्पितःसन्

यआत्मविद्यामाख्यायस्वयंसंशुद्धोमहापुरुषमनुसस्मार॥ ४ ॥ प्रतीहात्सुवर्चलायांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्निज्याकोविदाःसूनवःप्रतिहर्तुःस्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम्॥५॥ भूमऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततःप्रस्तावोदेवकुल्यायांप्रस्तावान्नियुत्सायांहृदयजआसीद्विभुर्विभोरत्यांचपृथुषेणस्तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्गुतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगद्रिरक्षिषयागृहीतसत्त्वस्यकलाऽऽत्मवत्त्वादिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तः॥६॥ सवैस्वधर्मेणप्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषेपरावरेब्रह्मणिसर्वात्मनाऽर्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेवयाऽऽपादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशःपरिभा[1]वितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्यआत्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपिनिरभिमानएवावनिमजूगुपत्॥ ७ ॥ तस्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ॥ ८ ॥ गयंनृपःकःप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाऽभिमानीबहुविद्धर्मगोप्ता॥समागतश्रीःसदसस्पतिःसतांसत्सेवकोऽन्योभगवत्कलामृते॥ ९॥

परमार्थलक्षणस्तेनपरिभावितासंस्कृताऽतिशुद्धामतिर्यस्य अतएवोपरतमनात्म्यदेहाद्यहंभावोयस्मिंस्तस्मिन्नात्मनिचित्तेस्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मण्यात्मानुभवोयस्यतादृशोऽपिनिरभिमानएवाऽवनिमजूगुपत्पालयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥ कर्मभिर्गयंकःप्रतियात्यनुकरोतिनकोपि अत्रहेतुः यज्वादिरूपोभगवत्कलांगयमृतेऽन्यः कइत्यनुषंगः अभिमानीसर्वतोमानास्पदंमनस्वीतिवा समागतासंप्राप्ताश्रीर्येनयमितिवा सतांसदसःसभायाःपतिः सतांसेवकः यद्वा यज्वादिरूपोऽपिभगवत्कलामृतेगयंकोऽन्यःप्रतियातीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

---

१ परिभावितविशुद्धमतिरितिक्वचित्पाठः

सतीःसत्यः सत्याआशिषोयासांताः दक्षकन्याःश्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याः निराशिषोऽपियस्यप्रजानामाशिषःकामान्धराडुदुहे तस्यगुणाएववत्स स्तेनस्नुतमूधोयस्याःपृथिव्याः यच्छब्दानांतंगयंकःप्रतियातीतिसंबंधः ॥१०॥ छंदांसिवेदास्तद्विहितकर्माणिच दुदूहुर्दुदुहुः युधिप्रत्यंचितावा णैःप्रतिपूजितान्नृपायस्यबलिमाजह्रुरर्पयामासुः धर्मेणपालनेनदक्षिणादिभिश्चयदाप्रत्यंचिताविप्रास्तदापरेत्यलोकांतरेआशिषांधर्मफला

यमभ्यषिंचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिः[1]॥यस्यप्रजानांदुदुहेधराऽऽशिषोनिराशिषोगुण वत्सस्नुतोधाः ॥ १० ॥ छंदांस्यकामस्यचयस्यकामान्दुदूहुराजह्रुरथोबलिंनृपाः॥ प्रत्यंचितायुधिधर्मेणवि प्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य॥ ११ ॥ यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपीथे॥ श्रद्धाविशुद्धा चलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार॥ १२ ॥ यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्यात्॥ प्रीयेतसद्यःसहविश्वजीवःप्रीतःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य॥ १३ ॥ गयाद्गयंत्यांचित्ररथःसुगतिरवरोधनइतित्र यःपुत्राबभूवुश्चित्ररथादूर्णायांसम्राडजनिष्ट ॥ १४ ॥ ततउत्कलायांमरीचिर्मरीचेर्बिंदुमत्यांबिंदुमानुदप द्यततस्मात्सरघायांमधुनामाऽभवन्मधोःसुमनसिवीरव्रतस्ततोभोजायांमंथुप्रमंथूजज्ञातेमंथोःसत्यायां भौवनस्ततोदूषणायांत्वष्टाऽजनिष्टत्वष्टुर्विरोचनायांविरजोविरजस्यशतजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविषूच्यां किलजातम् ॥ १५ ॥ तत्रायंश्लोकः ॥ प्रैयव्रतंवंशमिमंविरजश्चरमोद्भवः ॥ अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुः सुरगणंयथा॥ १६॥ ॥इतिश्रीभागवतेम०पंचमस्कंधेप्रियव्रतवंशानुकीर्तनंनामपंचदशोऽध्यायः॥१५॥

नांषष्ठमंशमाजह्रुः पुण्यषड्भागमादत्तेन्यायेनपरिपालयन्निितिस्मृतेः ॥ ११ ॥ उरुसोमपीथेबहुसोमपानेऽध्वरेमघोनिइंद्रेमाद्यतिमदंप्राप्नुवति सतिश्रद्धयाविशुद्धोयोऽचलोभक्तियोगस्तेनसमर्पितमिज्याफलमाजहार अर्हणमिवप्रत्यक्षतःस्वीकृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥ यस्यभगवतःप्री णनात् देवादीनांद्वंद्वैक्यम् तत्सद्यःप्रीयेतप्रीतिंगच्छेत् सविश्वजीवःसर्वांतर्यामीस्वयंप्रीतरूपएवबर्हिषियज्ञेगयस्य हस्फुटंप्रीतिमगात्तृप्तोऽस्मी तिप्रत्यक्षंप्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ॥१३॥१४॥ सुमनसिस्त्रियाम् ॥ १५ ॥ कीर्त्याअतिशयेनालमकरोद्भूषितवान्॥ १६॥ इ०पं०पं॥१५॥

---

१ सरिद्भिःसरिज्जलैः २ यथेप्सिताइतिक०पु०पाठोदृश्यतेसचनश्रीधरसंमतः

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानचिह्नस्वरूपतः ॥ स्पष्टंप्रवक्तुमारब्धापंचाध्यायीततःपरम् ॥ १ ॥ षोडशेऽधस्तथाचोर्ध्वंपरितःसन्निवेशतः ॥ मेरोः स्थितिर्महीकंजकर्णिकाचोपवर्ण्यते ॥ २ ॥ प्रियव्रतचरित्रोक्ताउक्ताद्वीपादिकल्पना ॥ तद्विशेषविजिज्ञासुःकथांतेपरिपृच्छति ॥ ३ ॥ उक्त इति किंपर्यंतमुक्तस्तदाह यावदादित्यस्तपति यत्रचासौशुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैःसहचंद्रमावादृश्यतेतावत् ॥ १ ॥ यतोयेभ्यःसिंधुभ्यः एतस्याभुवः सूचितःसंक्षेपतोदर्शितः ॥ २ ॥ जिज्ञासायाःफलमाह भगवतइति ॥ ३ ॥ यामायागुणविभूतिस्तस्याः काष्ठामंतम् रूपंसंनिवे

राजोवाच उक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्रचासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमावासहदृश्यते ॥१॥तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरिखातैःसप्तभिःसप्तसिंधवउपक्लृप्तायतएतस्याःसप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन्खलुसूचितएतदेवाखिलमहंमानतोलक्षणतश्चसर्वंविजिज्ञासामि॥ २॥ भगवतोगुणमयेस्थूलरूप आवेशितंमनोह्यगुणेऽपिसूक्ष्मतम आत्मज्योतिषिपरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवाख्येक्षममावेशितुंतदुहैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति॥३॥ ऋषिरुवाच नवैमहाराजभगवतोमायागुणविभूतेःकाष्ठांमनसावचसावाऽधिगंतुमलंविबुधायुषाऽपिपुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैवभूगोलकविशेषंनामरूपमानलक्षणतोव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥ योवाऽयंद्वीपःकुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियुतयोजनविशालःसमवर्तुलोयथापुष्करपत्रम् ॥ ५ ॥यस्मिन्नववर्षाणिनवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिःसुविभक्तानिभवंति ॥ ६ ॥

शः लक्षणंचिह्नम् ॥ ४ ॥ कुवलयंभूमंडलंतदेवकमलंतस्यकोशाःसप्तद्वीपास्तेष्वभ्यंतरकोशःप्रथमोजंबूद्वीपोनियुतयोजनविशालोलक्षयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥ नवयोजनसहस्रमायामोयेषाम् आयामोऽत्रविस्तारः एतच्चभद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेणद्रष्टव्यम् तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तुनीलनिषधयोःसंलग्नाग्रयोःसमुद्रप्रवेशमंगीकृत्यतयोरपिसंकुचितत्वेननवसहस्रायामत्वंसंपादयंति संनिवेशश्चवायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थितेज्ञेयेद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे दीर्घाणितत्रचत्वारिचतुरस्रमिलावृतमिति ॥ ६ ॥

---

१ इलावृतस्यनवसहस्रायामत्वंतुमेरोरेकतोबोध्यम् समेरुकस्येलावृतस्यतुचतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनायामत्वमेव

नाभ्यांमध्ये द्वीपस्यायामोलक्षयोजनप्राणंतावान्समुन्नाहउच्छ्रायोयस्य मूलेषोडशयोजनसहस्रंविततः तावताषोडशयोजनसहस्रमा नेन चतुरशीतियोजनसहस्रमानेनचबहिर्दृश्यते एवंलक्षयोजनोन्नाहः ॥७॥ उत्तरोत्तरेणेलावृतमिलावृतस्योत्तरोत्तरतःक्रमेणनीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताःपूर्वतोदीर्घाः क्षारोदएवाऽवधिर्येषाम् द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिकोयोंऽशस्तेनदैर्घ्यएवह्रसंतिनतू च्चत्वेपृथुत्वेवा यथोक्तंविष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौद्वौमध्येदशहीनास्तथाऽपरइति एतच्चस्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् तयोरपियथावन्मध्यमत्वाभावेनल क्षप्रमाणत्वाभावात् ॥ ८ ॥ अयुतयोजनउत्सेधउच्छ्रायोयेषाम् अयंचोत्सेधोनीलादीनामपिद्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वंचैषामपिद्रष्टव्यम् य

एषांमध्येइलावृतंनामाभ्यंतरवर्षंयस्यनाभ्यामवस्थितःसर्वतःसौवर्णःकुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमु न्नाहःकर्णिकाभूतःकुवलयकमलस्यमूर्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसहस्रंतावतांऽतर्भूम्यां प्रविष्टः ॥७॥ उत्तरोत्तरेणेलावृतंनीलःश्वेतःशृंगवानितित्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणांवर्षाणांमर्यादागिरयः प्रागायताउभयतःक्षारोदावधयोद्विसहस्रपृथवएकैकशःपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोदशांशाधिकांशेनदै र्घ्यएवह्रसंति ॥८॥ एवंदक्षिणेनेलावृतंनिषधोहेमकूटोहिमालयइतिप्रागायतायथानीलादयोयुतयोजनो त्सेधाहरिवर्षकिंपुरुषभारतानांयथासंख्यम् ॥ ९ ॥ तथैवेलावृतमपरेणपूर्वेणचमाल्यवद्गंधमादनावानील निषधायतौद्विसहस्रंपप्रथतुःकेतुमालभद्राश्वयोःसीमानंविदधाते॥ १०॥

थासंख्यंमर्यादागिरयइतिशेषः ॥९॥ आनीलनिषधायतौउत्तरतोनीलपर्यंतंदक्षिणतोनिषधपर्यंतंचदीर्घौ पप्रथतुर्विस्तीर्णौभवतः तावेवकेतु मालभद्राश्वयोर्वर्षयोःसीमानंकुर्वाते नन्वेवंसतिपूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितोमेरुर्मध्येनतःपूर्वापरतोगिरिद्वयंवर्षद्वयंचनातःकिंचिदस्ति द क्षिणोत्तररेखायांतुतथैवेलावृतवेष्टितोमध्येमेरुरुभयतस्त्रीणित्रीणिवर्षाणिगिरयश्चषट्तत्कथंसर्वतोलक्षप्रमाणत्वंजंबूद्वीपस्य उच्यते मेरोःषो डशसहस्राणि सर्वतःस्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषांषण्णांचतुष्पंचाशत् गिरीणांषण्णांद्वादशेत्येवंदक्षिणोत्तररेखायांतावल्लक्षम् पूर्वाप ररेखायामपिसमेरोरिलावृतस्यचतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि शेषाणिद्विषष्टिसहस्राणिपूर्वापरवर्षयोरासमुद्रंदैर्घ्यंद्रष्टव्यान्यतोनविरोधः ॥१०॥

१ पूर्वमुक्तंचतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनायामत्वंतुविस्तरेज्ञेयम्

अयुतयोजनप्रमाणौविस्तारोन्नाहौयेषाम् विस्तीर्णमूर्ध्नोमेरोरवष्टंभत्वात्पूर्वपश्चिमौगिरीदक्षिणोत्तरविस्तारौदक्षिणोत्तरौचपूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतोदशयोजनसहस्रविस्तारांगीकारेत्विलावृतलोपात्पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयतीत्यादिविरोधःस्यात् ॥ ११ ॥ अधिसहस्रमेका दशशतानिउन्नाहोयेषाम् तावत्प्रमाणाविटपविततिर्येषाम् शतयोजनंपरिणाहोविस्तारोयेषाम् ॥ १२ ॥ यदुपस्पर्शिनोयत्सेविनः ॥ १३ ॥

मंदरोमेरुमंदरःसुपार्श्वःकुमुदइत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहामेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्लृप्ताः ॥ ११ ॥ चतुर्ष्वेतेषुचूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारःपादपप्रवराःपर्वतकेतवइवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपवि ततयःशतयोजनपरिणाहाः॥ १२ ॥ ह्रदाश्चत्वारःपयोमध्विक्षुरसमृष्टजलायदुपस्पर्शिनउपदेवगणायोगै श्वर्याणिस्वाभाविकानिभरतर्षभधारयंति॥ १३ ॥ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्राजकंस र्वतोभद्रमिति॥ १४ ॥ येष्वमरपरिवृढाःसहसुरललनाललामयूथपतयउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किलविहरंति॥ १५॥ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृत कल्पानिपतंति॥ १६॥ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदानामनदी मंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥ १७॥ यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणांपुण्यजन वधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति॥ १८॥

॥ १४ ॥ ललामोभूषणम् सुरललनानांभूषणभूताःश्रेष्ठायाःस्त्रियस्तासांयूथस्यपतयःसहसंभूययेषुविहरंति ॥ १५॥ एकादशशतयोजन मुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्यशिरसःसकाशात् फलप्रमाणमुक्तंवायुपुराणे अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभि स्तत्त्वदर्शिभिरिति ॥ १६ ॥ अतिमधुरश्चासौस्वतःसुरभिश्चसुगंधिश्च नचान्येषांगंधैरधिवासितः बहुलश्चारुणश्चरसःसएवउदमुदकंतेन ॥ १७ ॥ यदुपजोषणाद्यस्यरसस्यसेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानाम् यत्रनिपततिततश्चारभ्याऽऽत्मनोदक्षिणतःसर्वमिलावृतंव्याप्यवहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तावत्सर्वतःरोधसोस्तटयोः ॥ २० ॥ २१ ॥ आयामोऽत्रव्यामः सचव्यामोबाह्वोःसकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः पंचव्यामाःपरिणाहःस्थौल्यं

एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानांरसेनजंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुंतयोजनादवनितलेनिपतंतीदक्षिणेनाऽऽत्मानंयावदिलावृतमुपस्यंदयति॥ १९ ॥ तावदुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिकातद्रसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदाऽमरलोकाभरणंजांबूनदंनामसुवर्णभवति ॥ २० ॥ यदुहवावविबुधादयःसहयुवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति ॥ २१ ॥ यस्तुमहाकदंबःसुपार्श्वनिरूढोयास्तस्यकोटरेभ्योविनिःसृताःपंचायामपरिणाहाःपंचमधुधाराःसुपार्श्वशिखरात्पतंत्योऽपरेणाऽऽत्मानमिलावृतमनुमोदयंति ॥ २२॥ यात्युपयुंजानानांमुखनिर्वासितोवायुःसमंताच्छतयोजनमनुवासयति ॥ २३ ॥ एवंकुमुदनिरूढोयःशतवल्शोनामवटस्तस्यस्कंधेभ्योनीचीनाःपयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयःसर्वएवकामदुघानदाःकुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति ॥ २४ ॥ यानुपंजुषाणानांनकदाचिदपिप्रजानांवलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषाभवंतियावज्जीवंसुखंनिरतिशयमेव ॥ २५ ॥ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालंजरनारदादयोविंशतिगिरयोमेरोःकर्णिकायाइवकेसरभूतामूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः॥ २६ ॥

यासामित्यर्थः केचित्तुपंचव्यामपरिणाहाइत्येवपठंति ॥ २२ ॥ २३ ॥ नीचीनाअधोमुखाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

---

१ क्वचिद्युताधिकयोजनादितिपा० २ उपस्यंदतीतिक्वचित्पाठः ३ उपजोषमाणानाम्. ४ शितिवासेतिक्वचित्पाठः ५ आदिनामापर्वतः अतएवविंशतीतिसंख्यानियमउक्तः

चतुर्दिक्षुमेरुमूलाद्योजनसहस्रंत्यक्त्वाऽग्रेः परितः परिधयइवजठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रप्रमाणमत्रोक्तम् वैष्णवादिपु
राणेषुपरिमाणादियत्पुनः अन्यथावर्णितंतत्तुकल्पभेदाद्यपेक्षया द्विसहस्रंपृथूचतुंगौच ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथादिशंप्राच्यादिदिक्षु यथारूप
मिंद्रादिवर्णानतिक्रमेण तुरीयमानेनसार्धद्विसहस्रप्रमाणेन नामानिपुराणांतराज्ज्ञातव्यानि यथोक्तम् मेरौनवपुराणिस्युर्मनोवत्यमरावती
तेजोवतीसंयमनीतथाकृष्णांगनापरा ॥ श्रद्धावतीगंधवतीतथाचान्यामहोदया ॥ यशोवतीचब्रह्मेंद्रवह्न्यादीनांयथाक्रममिति ॥ २९ ॥ ॥ इ
तिपंचमेटीकायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ततःसप्तदशेगंगागमनंतच्चतुर्दिशम् ॥ इलावृतेचरुद्रेणसंकर्षणनिषेवणम् ॥ १ ॥ यज्ञलिंगस्यबले

जठरदेवकूटौमेरुंपूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौद्विसहस्रंपृथुतुंगौभवतः एवमपरेणपवनपारियात्रौ
दक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिश्रृंगमकरावष्टभिरेतैःपरिस्तृतोऽग्निरिवपरितश्चकास्तिकां
चनगिरिः ॥ २७॥ मेरोर्मूर्धनिभगवतआत्मयोनेर्मध्यतउपक्लृप्तांपुरीमयुतयोजनसाहस्रींसमचतुरस्रांशात
कौंभींवदंति॥ २८॥तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंतुरीयमानेनपुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः॥ २९
इतिश्रीभा० म० पं० भुवनकोशवर्णनंनामषोडशोऽध्यायः॥ १६॥ श्रीशुकउवाच तत्रभगवतःसाक्षाद्यज्ञ
लिंगस्यविष्णोर्विक्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्यजलधारातच्च
रणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमलासाक्षाद्भगवत्पदीत्यनुप
लक्षितवचोऽभिधीयमानाऽतिमहताकालेनयुगसहस्रोपलक्षणेनदिवोमूर्धन्यवततारयत्तद्विष्णुपदमाहुः॥ १

र्यज्ञोलिंगंत्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतोदक्षिणेनपदाभुवंक्रांत्वावामपदमुत्क्षिपतोवामपादांगुष्ठनखेननिर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागोयस्यांडकटाह
स्यतस्यविवरेणांतःप्रतिष्टायाबाह्यजलधारासादिवोमूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्ययच्चरणपंकजंतस्यावनेजनेनक्षालनेनाऽरुणंतद्गतंकुंकुमंतदेव
किंजल्कास्तैरुपरंजिताअतएवाखिलस्यजगतोऽघमलापहमुपस्पर्शनंयस्यास्तथाऽप्यमलातन्मलसंगशून्यासाक्षाद्भगवत्पदीतियदनुपलक्षितं
जाह्नवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितंवचोनामतेनाभिधीयमाना तस्मिन्समयेभगवत्पदीनामपश्चान्नामांतराणि जातानीत्यर्थः कोऽसौ
दिवोमूर्धांतमाह यदिति ॥ १ ॥

१ क्षालनेनहेतुनाउपरंजितेत्यर्थः अरुणशब्देनलक्षणयातद्गतंकुंकुमंगृह्यते

किंतद्विष्णुपदंतदाह यत्रेति वीरव्रातोदृढसंकल्पः अस्मत्कुलदेवतायाहरेश्चरणारविंदोदकमितिहेतोःपरमादरेणबिभर्तीत्यन्वयः कथंभूतःसन् प्रतिक्षणंवर्धमानेनभगवद्भक्तियोगेनदृढमत्यंतंक्लिद्यमानमंतर्हृदयंयस्य अतएवौत्कंठ्येनविवशमामीलितंयल्लोचनयुगलंतदेवकुड्मलेताभ्यां विगलितममलंबाष्पंतस्यकलयासहाभिव्यज्यमानंरोमपुलकानांकुलंयस्य ॥ २ ॥ ततःसप्तर्षयस्तस्यागंगायाःप्रभावाभिज्ञाःसंतो यांजटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येवनातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः तत्रहेतुः भगवतिसंततंभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिताअन्येपुरुषार्थाआ

यत्रहवाववीरव्रतऔत्तानपादिःपरमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमितियामनुसवनमुत्कृष्य माणभगवद्भक्तियोगेनदृढंक्लिद्यमानांतर्हृदयऔत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामल बाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापिपरमादरेणशिरसाबिभर्ति॥ २॥ ततःसप्तर्षयस्तत्प्र भावाभिज्ञायांननुतपसआत्यंतिकीसिद्धिरेतावतीभगवतिसर्वात्मनिवासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवो पेक्षितान्यार्थात्मगतयोमुक्तिमिवागतांमुमुक्षवइवसबहुमानमद्यापिजटाजूटैरुद्वहंति॥ ३ ॥ ततोऽनेकसह स्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमावार्यब्रह्मसदनेनिपतति॥ ४ ॥ तत्रचतुर्धाभिद्यमा नाचतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदंतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीताऽलकनंदाचक्षुर्भद्रेति ॥ ५ ॥ सीतातुब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधःप्रस्रवंतीगंधमादनमूर्धसुपतित्वांऽतरेणभद्राश्व वर्षंप्राच्यांदिशिक्षारसमुद्रमभिप्रविशति॥ ६॥

त्मज्ञानंचयैः कामिवकइवधारयंति प्रत्यक्षंमुक्तिमिवतामागताम् मुमुक्षवोजनाइवते ॥ ३ ॥ ततोऽनेकसहस्रकोटीनांविमानानामनीकैःसं कुलेनदेवयानेनाऽऽकाशमार्गेणावतरंती सप्तऋषिभ्योऽर्वागेवप्रायशःकर्मिणांगतिरितिततोऽर्वागेवसंकुलत्वमुक्तम् आवार्यआप्लाव्य मेरुमूर्ध स्थेब्रह्मसदनेनिपतति ॥ ४ ॥ अभिस्पंदंतीअभितोगच्छंती ॥ ५ ॥ केसराचलानांमेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमंतेषामादिशिखरेषुमुख्यशृंगेषुप तित्वाततस्तेभ्योऽधोऽधःप्रस्रवंतीसती ॥ ६ ॥

---

१ बहुषुपुस्तकेषु इयंननुतपसइतिमूलपाठोयामित्येतद्रहितट्टीकापाठश्चदृश्यते

माल्यवच्छिखरात्केतुमालाभिमुखंनिष्पतंती चक्षुःसंज्ञा ॥ ७ ॥ गिरिशिखरादिति कुमुदशिखरादुच्चलितानीलशिखरंततउच्चलिताश्वेतशि खरंतदप्यतिहायशृंगवतःशृंगादधःस्रवंती ॥ ८ ॥ अतिरभसतररंहसाअस्खलिततीव्रतरवेगेन ॥ ९ ॥ बहुशोबहुविधाः मेर्वादिगिरीणांदु हितरस्तत्प्रसूताः ॥ १० ॥ दिव्यभौमबिलभेदात्रिविधःस्वर्गः तत्रभौमस्वर्गस्यपदानिस्थानानिव्यपदिशंति ॥ ११ ॥ अयुतंपुरुषमानेनआयु

एवंमाल्यवच्छिखरान्निष्पतंतीततोऽनुपरतवेगाकेतुमालमभिचक्षुःप्रतीच्यांदिशिसरित्पतिंप्रविशति ॥ ७॥[1]
भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसोनिपतितागिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृंगादवस्यंदमानाउत्तरांस्तु कुरूनभितउदीच्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥[2] तथैवालकनंदादक्षिणेनब्रह्मसदनाद्बहूनिगिरिकूटान्य तिक्रम्यहेमकूटाद्धैमकूटान्यतिरभसतररंहसालुठयंतीभारतमभिवर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति[3] यस्यांस्नानार्थंचागच्छतःपुंसःपदेपदेऽश्वमेधराजसूयादीनांफलंनदुर्लभमिति ॥ ९ ॥ अन्येचनदानद्यश्चव र्षेवर्षेसंतिबहुशोमेर्वादिगिरिदुहितरःशतशः ॥ १० ॥ तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गि णांपुण्यशेषोपभोगस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति ॥ ११ ॥ एषुपुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानांनागायुतप्राणानांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैक गर्भकलत्राणांतत्र[4]तुत्रेतायुगसमःकालोवर्तते ॥ १२ ॥

र्वर्षाणियेषाम् वज्रवद्दृढंसंहननंशरीरंतस्मिन्बलवयोमोदास्तैःप्रमुदितानियानिमहासौरतानिमिथुनानितेषांव्यवायापवर्गेसंभोगावसानेएक वर्षशेषेआयुषिधृतएकोगर्भोयैस्तादृशानिकलत्राणियेषाम् त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् कृतयुगेहिसर्वेध्याननिष्ठाः द्वापरादौतुदुःख बहुलाः ॥ १२ ॥

---

१ ततउपरतवेगेतिकेषु॰पु॰पा॰ २ लवणार्णवमितिक्वचित्पाठः ३ हेमकूटादतिरभसतररंहसालुठंतीतिक्वचित्पाठः तत्रलुठंतीभुवंपतंतीसतीत्यर्थः ४ केषु॰पु॰तत्रेतिनास्ति

यत्रहयेषुहिवर्षेषुदेवपतयःस्वैःस्वैःसेवकगणेषुमुख्यैःकृतमहोपचाराःसंतःस्वैरंविहरंतीत्यन्वयः केषुस्थानेषु सर्वेषुऋतुषुकुसुमस्तबकादीनां श्रियासमृद्ध्यात्यंतंनम्यमानाविटपास्तदाश्रितालताश्चयेषुतैर्विटपिभिरुपशुंभमानानिशोभमानानिरुचिराणिकाननानियेषुतेष्वाश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषुच तथाअमलेषुजलाशयेषुविकचानिविकासीनिविविधानिनवानिचयानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदेनमुदितैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणांचाकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेनकलिलैःक्षुभितैर्विलासादिभिराकृष्टंमनोदृष्टिश्चयेषांते ॥ १२ ॥

यत्रहदेवपतयःस्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाःसर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषुविकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैःसुललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासहासलीलाऽवलोकाकृष्टमनोदृष्टयःस्वैरंविहरंति ॥ १३ ॥ नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषःपुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाऽद्यापिसन्निधीयते ॥ १४ ॥ इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशतिभवान्याःशापनिमित्तज्ञोयत्प्रवेक्ष्यतःस्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥ १५ ॥ भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनःसंकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसन्निधाप्यैतदभिगृणन्भवउपधावति ॥ १६ ॥

नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसचासौवक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्त्वव्यूहेनस्वमूर्तिसमूहेनसन्निधीयतेसंनिहितोभवति ॥ १४ ॥ अपरोर्वाचीनः पश्चान्नवमस्कंधे ॥ १५ ॥ भवानीनाथःस्वामिनीयेषांतैःस्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुद्ध्यमानःसर्वतःसेव्यमानः आत्मनःप्रकृतिंकारणम् आत्मनिसमाधिर्ध्यानंयस्यतेनरूपेण एतद्वक्ष्यमाणंमंत्रादिकमभिगृणन्जपन् ॥ १६ ॥

१ प्रवेशादितिप्रविशतइतिचपाठद्वयंपुस्तकद्वये

सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात् स्वयंत्वव्यक्तायाऽप्रमेयाय ॥ १७ ॥ हेभजन्यभजनीयत्वात्वांपरमेश्वरंभजइत्यन्वयः अरणंशरणंपादपंकजंयस्य कृत्स्नस्यभगस्यैश्वर्यादिषाड्गुण्यस्यपरमयनमाश्रयम् भक्तेष्वलमत्यर्थंभावितंप्रकटितंभूतभावनंस्वरूपंयेन भवापहंसंसारहरम् भक्तेष्वित्यनुषंगः भवंभावयतीतितथातम् अर्थादभक्तेष्वितिद्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेनप्रसक्तमनादरंवारयति नयस्येति यस्यनिरीक्षमाणस्यापिदृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः करणैश्चाण्वपीषदपिनाज्यतेनलिप्यते किमर्थंनिरीक्षमाणस्य ईशेईशनायनियमनाय ईशनमीट् संपदादित्वाद्भावेक्विप् अत्रवैधर्म्येदृष्टांतः यथाअजितक्रोधवेगानांनोऽस्माकंदृष्टिरज्यतेनतथेति अतआत्मनइंद्रियाणिजिगीषुर्जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुस्तंकोनमन्येतनाद्रियेत ॥ १९ ॥ ननुसुरामद्याभ्यांमत्तस्यकुतोदृष्टिर्नाज्यतेतत्राह असतीदृष्टिर्यस्यतस्य

श्रीभगवानुवाच[1] ॐनमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायनमइति ॥ १७॥ भजेभजन्यारणपादपंकजंभगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणम् ॥ भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वाभवभावमीश्वरम् ॥ १८॥ नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते॥ ईशेयथानोऽजितमन्युरंहसांकस्तनमन्येतजिगीषुरात्मनः॥ १९ ॥ असद्दृशोयःप्रतिभातिमाययाक्षीबेवमध्वासवताम्रलोचनः॥ ननागवध्वोऽर्हणईशिरेह्रियायत्पादयोःस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः ॥ २० ॥ यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः॥ नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्धसहस्रधामसु॥ २१ ॥

स्वमाययाक्षीबोमत्तइवयोभयंकरःप्रतिभाति मध्वासवाभ्यांताम्रलोचनइवच नागवधूविमोहनेनतथाप्रतिभानंयुक्तमित्याह नेति पादार्चनेयस्यपादयोःस्पर्शनेनधर्षितंमोहितमिंद्रियंमनोयासांताह्रियालज्जयाभुजाद्यर्हणेनईशिरेनशेकुःकस्तंनमन्येतेतिपूर्वेणैवान्वयः ॥ २० ॥ अस्यविश्वस्यस्थितिजन्मसंयमहेतुंयमाहुः अतएवत्रिभिःस्थित्यादिभिर्विहीनमनंतंचयमाहुः ऋषयोमंत्राः छंदोऽनुरोधेनदीर्घपाठेऋकारोदवमातालक्ष्मीःसाचऋषयश्चेत्यर्थः अनंतत्वंदर्शयति मूर्धसहस्रमेवधामानिस्थानानितेषुक्वचिदेकदेशास्थितंभूमंडलंयोनवेद सिद्धार्थंसर्षपमिव तस्मैनमइतिचतुर्थेनान्वयः ॥ २१ ॥

---

१ भगवान्शंकरः २ अत्रछांदसःसोढादेशः

तत्रजन्महेतुत्वंमहदादिद्वारेणप्रपंचयति यस्यगुणनिमित्तोमहान्नामविग्रहआसीत् विज्ञानंसत्त्वंधिष्ण्यमाश्रयोयस्यसः तस्यचित्तरूपत्वेनस त्वप्रधानत्वात् सएवकिलाधिदैवोवासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजोब्रह्मा यत्संभवोयस्माद्ब्रह्मणःसंभूतोऽहंरुद्रः त्रिवृतात्रिगुणेनस्वतेजसा स्वविभूतिरूपेणाहंकारेणवैकारिकंदेवतावर्गंतामसंभूतवर्गमैंद्रियमिंद्रियवर्गंचसृजेसृजामि ॥ २२ ॥ किंच एतेवयंमहदादयःसर्वेयस्यानुग्रहादिदंब्रह्मांडंसृजामः कथंभूताः यस्यमहात्मनोवशेस्थिताःसंतः यतः सूत्रेणक्रियाशक्त्यायंत्रिताःप्रोताः शकुंताःपक्षिणइवलौकिकेनसूत्रेण वयमित्युक्तंतानेवाह महानहंकारश्च वैकृतादयःपूर्वोक्तावर्गाश्च ॥ २३ ॥ स्थितिलयहेतुत्वंदर्शयन्प्रणमति येननिर्मितामेतांमायामेवायंज

यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल ॥ यत्संभवोऽहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे ॥ २२ ॥ एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयंत्रिताः ॥ महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वेयदनुग्रहादिदम् ॥ २३ ॥ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणींमायांजनोऽयंगुणसर्गमोहितः ॥ नवेदनिस्तारणयोगमंजसातस्मैनमस्तेविलयोदयात्मने ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ श्रीशुकउवाच तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयःपुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनूंधर्ममयींहयशीर्षाभिधानांपरमेणसमाधिनासन्निधाप्येदं[1]मभिगृणंतउपधावंति ॥ १ ॥

नोंऽजसावेदनतुतन्निस्तारणयोगमुपायंकर्हिचिदपिवेदेतिस्थितिहेतुत्वंदर्शितम् कीदृशीम् कर्माण्येवपर्वाणिग्रंथयस्तानिनयतिप्रापयतीतितथाताम् प्रलयहेतुत्वमाह विलीयतेऽस्मिन्नितिविलयः उदेत्यस्मादित्युदयः विलयश्चोदयश्चात्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः ॥ २४ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अष्टादशेततोमेरोःपूर्वादिक्रमतस्त्रिषु ॥ त्रिषुचोत्तरवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनम् ॥ १ ॥ भद्रश्रवावर्षपतिः तस्यकुलपतयःसेवकमुख्याश्च ॥ १ ॥

[1] इदंवक्ष्यमाणमोंनमइत्याद्यभिगृणंतोजपंतःसंतउपधावंतिस्तुवंति

भद्रश्रवसऊचुरिति प्राणभृतउपदधातीतिवद्वर्णलक्षणयातद्योगाद्वर्णिषुलिंगसमवायन्यायेनबहुवचनम् ॥ २ ॥ अयंजनोमिषन्नपिपश्यन्नपि
घ्नंतंहिंसंतंनपश्यतिनालोचयतीति भगवद्विचेष्टितमेवतच्चविचित्रम् अदर्शनेलिंगम् पुत्रंबालंपितरंवृद्धंमृतंनिर्हृत्यदग्ध्वास्वयंतदुभयधनैर्जिजी
विषतिजीवितुमिच्छति पाठांतरेतुछंदःसामंजस्यम् किंधर्माद्यर्थम् न यर्हियतोऽसत्तुच्छंविषयसुखंसेवितुंविकर्मपापमेवध्यायन्॥ ३॥नन्वvि
द्वान्नपश्यतिकिमत्रचित्रंतत्राह नश्वरंवदंतिस्मशास्त्रतः पश्यंतिचसमाधौ हेअजतथापिमाययामुह्यंति एतच्चतवकृत्यंचेष्टितंसुविस्मितमतिचि
त्रमतःशास्त्रादिश्रमंविहायतंत्वामजंनतोऽस्मि ॥ ४ ॥ इदमपरंचित्रवत्प्रतीयमानमपित्वयिनचित्रमित्याह विश्वोद्भवादिकर्माकर्तुरप्यप

भद्रश्रवसऊचुः ॐनमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति ॥ २॥ अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंज
नोऽयंहिमिषन्नपश्यति ॥ ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषति ॥ ३॥ वदंतिविश्वंकव
यःस्मनश्वरंपश्यंतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः॥तथाऽपिमुह्यंतितवाजमाययासुविस्मितंकृत्यमजंनतोऽस्मि
त्वम् ॥ ४ ॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः॥ युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्म
निव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ॥ ५॥ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददेवैकवयेऽ
भियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायइति ॥६॥ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्त
रत्राभिधास्येतद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्ला
दोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ॥ ७॥

गताआवृदावरणंयस्मात्तादृशस्यापितेंऽगीकृतंवेदन त्वयितन्नचित्रम् यतोमाययासर्वात्मनिकार्यस्यकारणेस्रष्टरिकर्मयुक्तम् वस्तुतःसर्वव्य
तिरिक्तेनिरुपाधावनावृतत्वमकर्तृत्वंचयुक्तम् ॥ ५ ॥ परमेश्वरत्वेनस्तुत्वाप्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति तमसादैत्येनरूपेणतिरस्कृतानप
नीतान् नाचतुरंगश्चनृतुरंगौतद्रूपोविग्रहोयस्य कवयेब्रह्मणे तदर्थमवितथेहितायसत्यसंकल्पाय ॥ ६ ॥ उत्तरत्रप्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्यगु
णानांभाजनआश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंचयस्य फलसंकल्पेनव्यवधानशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयोभक्ति
योगस्तेनोपास्तेसेवते ॥ ७ ॥

---

१ घ्नतंहिंसंतंमृत्युम् २ जिजीविषुरित्येवंरूपे ३ भाजनशब्देपुंस्त्वमार्षम् केषु० पु० मूलेटीकायांचभाजनमित्येवपा० ४ शंखासुरेणेत्यर्थः

तेजसामपितेजसे आविराविः अतिप्रकटोभव वीप्सावा कर्माशयान्कर्मवासनाः कर्माश्रयानितिपाठेरागादीनूरंधयनिर्दह भूयिष्ठाःभूयाः ॥ ८ ॥ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत्तच्चसाधुपीडांविनानस्यात् अन्योऽन्यममंगलंध्यायतांचभूतानामन्योन्यघातंविनानभवेदि त्याशंक्याह खलःप्रसीदतांप्रसीदतुक्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथःशिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रमुपशमादिकंभजतु नोऽस्माकमपिमतिरपि शब्दाद्भूतानांचमतिरहैतुकीनिष्कामासती ॥ ९ ॥ नःसंगःक्वापिमास्यात् यदिकथंचित्स्यात्तर्ह्यगारादिषुमास्यात्किंतुभगवत्प्रियेष्वेव अगा रादिसंगेदोषमाह यइति इंद्रियप्रियोगृहाद्यासक्तः ॥ १० ॥ भगवत्प्रियसंगेगुणमाह येषांभगवत्प्रियाणांसंगाल्लब्धंमुकुंदविक्रमंश्रुतिभिःश्रव

ॐनमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्र सग्रसॐस्वाहाअभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाॐक्ष्रौम् ॥ ८ ॥ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूता निशिवंमिथोधिया ॥ मनश्चभद्रंभजतादधोऽक्षजआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ॥ ९ ॥ माऽगारदारात्मजवि त्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः ॥ यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः ॥ १० ॥ यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसम् ॥ हरत्यजोंऽतःश्रुतिभिर्गतोंऽगजंकोवैनसेवेत मुकुंदविक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः ॥ हरावभक्तस्यकुतो महद्गुणामनोरथेनासतिधावतोबहिः ॥ १२ ॥

णादिभिःसंस्पृशतांसेवमानानांपुंसामंतर्गतोऽजोमानसंमलंहरति कथंभूतंविक्रमम् निजमसाधारणंवीर्यवैभवंप्रभावातिशयोयस्य तीर्थंतुगं गादिमुहुःसंस्पृशतामंगजंमलंकेवलंहरतिनतुवासनाः तान्कोवैनसेवेतेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचनानिष्का मा मनःशुद्धौहरेर्भक्तिर्भवतिततश्चतत्प्रसादेसतिसर्वेदेवाःसर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिःसहतत्रसम्यगासतेनित्यंवसंति गृहाद्यासक्तस्यतुहरिभक्त्यसंभ वात्कुतोमहतांगुणाज्ञानवैराग्यादयोभवंति असतिविषयसुखेमनोरथेनबहिर्धावतः ॥ १२ ॥

१ अंकितांध्रपुस्त० रंधयेत्यग्रेनमउग्रस्त्वभावायमहात्मनेइत्यधिकम् २ आविशतु ३ अदूराच्छीघ्रमेवसिध्यतिसंसारान्मुच्यते

ननुहरिविमुखस्यगृहाद्यासक्तस्यापिलोकेमहत्त्वंदृश्यते सत्यंदृश्यतेतत्तूपहासास्पदमितिसहेतुकमाह हरिर्हीति यथाझषाणांमीनानामीप्सि
ततोयमेवात्मा तेनविनाजीवनाभावात् महानतिप्रसिद्धोऽपिगृहेयदिसज्जतेतदादंपतीनांमिथुनानांशूद्रादिष्वपिप्रसिद्धंवयसैवकेवलंयन्मह
त्त्वंतदेतस्यभवतिनतुज्ञानादिना मिथुनेषुपूज्यमानेषुस्त्रीभ्यःपुंसांमहत्त्वंबालमिथुनेभ्यश्चवृद्धमिथुनानांमहत्त्वंयथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्मादेवं
तस्माद्गृहंहित्वाकुतोभयंनृसिंहपादंभजतेत्यसुरानुपदिशति कीदृशंगृहम् रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः रजआदीनांमूलंकारणमतएवसंस्र
तीनांजन्ममरणादीनांचक्रवालंमंडलमविच्छेदोयस्मात् ॥ १४ ॥ केतुमालेऽपिकामदेवस्वरूपेणाऽऽस्तइतिशेषः किमर्थमास्तेऽतआह ल

हरिर्हिसाक्षाद्भगवान्शरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितम् ॥ हित्वामहांस्तंयदिसज्जतेगृहेतदामह
त्त्वंवयसादंपतीनाम् ॥ १३ ॥ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ॥ हित्वागृहंसंसृति
चक्रवालंनृसिंहपादंभजताकुतोभयमिति ॥ १४ ॥ केतुमालेऽपिभगवान्कामदेवस्वरूपेणलक्ष्म्याःप्रियचि
कीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांपुत्राणांतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानांयासांगर्भामहापुरुषमहा
स्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवःसंवत्सरांतेविनिपतंति ॥ १५ ॥ अतीवसुललितगतिविलासविल
सितरुचिरहासलेशावलोकलीलयाकिंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रि
याणिरमयते ॥ १६ ॥ तद्भगवतोमायामयंरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवीसंवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहि
तृभिरुपेताऽहस्सुचतद्भर्तृभिरुपास्तेइदंचोदाहरति ॥ १७ ॥

क्ष्म्याइति प्रजापतिःसंवत्सरः संवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेः तस्यदुहितरोरात्र्यभिमानिन्योदेवताःपुत्रादिवसाभिमानिनोदेवास्तेषांचप्रियचि
कीर्षया पुरुषायुषावर्षशतेनयान्यहोरात्राणितैःपरिसंख्यानंगणनायेषाम् षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासांदुहितॄणाम् महापुरुषस्यमहास्त्रं
चक्रंतस्यतेजसा ॥ १५ ॥ रमांरमयन्स्वीयानींद्रियाणिरमयते केनसाधनेनरमयंस्तदाह अतीवसुललितयागत्यायोविलासस्तेनविलसितो
रुचिरोहासलेशोमंदस्मितंतत्सहितोऽवलोकएवलीलातयाकिंचिदुत्तंभितमुत्तुंगितंसुंदरंयद्भ्रूमंडलंतेनसुभगंयद्वदनारविंदंतस्यश्रिया ॥ १६ ॥
तद्भर्तृभिर्दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता ॥ १७ ॥

---

१ तद्वर्षपतीनांदुहितॄणांपुत्राणांचेत्यन्वयः

सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितो लक्षीकृत आत्मा यस्य आकृतीनां क्रियाणाम् चित्तीनां ज्ञानानाम् चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनाम् विशेषाणां तत्तद्विषयाणाम् षोडशकलाअंशाएकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणा यस्य छंदोमयाय वेदोक्तकर्मप्राप्याय अन्नमयाया ऽन्नोपष्टंभ्यत्वात् अमृतमयाय परमानंदाविष्कारत्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् सहसे ओजसे बलाय तद्धेतुत्वात् ॥ १८ ॥ त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वादहं कृतार्थास्मि अन्यकामनया तु त्वामर्चंत्यो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रियइति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतं त्वामाराध्य याः स्त्रियोऽन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामानां हि कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धम् तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः ॥ १९ ॥ अतस्ते पतय एव न भवंतीत्याह स वाइति स चैवंभूतः पतिर्भवानेक एव नान्यो यो भवानात्मलाभात्परमन्यदधिकं न मन्यते इतरथाऽन्याधीनसुखस्य नस्वतंत्रता स्वतंत्रनानात्वे च मं

ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ओं नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय[2] छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र[1] भूयात् ॥ १८ ॥ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य[3] लोके पतिमाशासते ऽन्यम् ॥ तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः ॥ १९ ॥ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं जनम् ॥ स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम् ॥ २० ॥ या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साऽखिलकामलंपटा ॥ तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाञ्चा भगवन्प्रतप्यते ॥ २१ ॥ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रियेधियः ॥ ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित ॥ २२ ॥

ह्लेश्वराणामिवर्मिथो भयं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ किंच निष्कामभजनेऽप्रार्थिता एव सर्वे कामा भवंति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यं चेत्याह यास्त्रीतस्योक्तलक्षणस्य तव पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेन्न फलांतरं साऽखिलेषु कामेषु लंपटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितः फलांतरमाप्तुमपेक्षितः सन्नर्चितश्चेत्तर्हि तदेवैकं रासि ददासि किंच यद्यतः फलभोगानंतरं भग्नायाञ्चायाचितोऽर्थो यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तदेवरासि न तु नित्यम् ॥ २१ ॥ ननु ममार्हणे कुतः सर्वकामप्राप्तिस्त्वमेव कामार्थिभिः सेव्यसे ऽतआह मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यंते कुर्वंति कथंभूताः ऐंद्रियेसुखे धीर्येषाम अलुक्समासः तथाऽपि भवत्पादपरायणादृते मां न विंदंति मत्कटाक्षविलसिता विभूतीर्न लभंत इत्यर्थः यतस्त्वय्येव हृदयं यस्याः साऽहं त्वत्परतंत्रत्वात्त्वदनुवर्तिनमेव विलोकयामि नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

१ उभयत्र बाह्याभ्यंतरे २ छंदानुरोधात् ह्रस्वत्वम् ३ स्वतमाराध्येति क्वचित्पाठः

इदानींकृपांप्रार्थयते सत्वमिति यद्भजनंविनानकश्चित्पुरुषार्थःसत्वम् त्वदितित्वयायत्करांबुजंसात्वतांभक्तानांशीर्ष्ण्यधायिकृपयान्य
स्तंतन्ममापिशीर्ष्णिनिधेहीतिशेषः कथंभूतम् वंदितंसर्वकामवर्षित्वेनसद्भिःस्तुतम् नचमयितवानादरः यतोहेवरेण्यमांवक्षसिलक्ष्मबिभर्षि
अहोचित्रमेतत् मयिकेवलमादरमात्रंभक्तेषुतुपरमाकृपाऽतईश्वरस्यतवयन्माययाईहितंतत्कोवितर्कयितुंसमर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सत्त्वा
यसत्त्वप्रधानाय मुख्यतमायप्राणायसूत्रात्मने ॥ २५ ॥ उरुःस्वनोवेदात्मकोनादोयस्य यइदंविश्वंब्राह्मणादिनाम्नाविधिनिषेधालंबनभूते
नवशेऽनयन्नियमितवान्सत्वमीश्वरः तथाचश्रुतिः तस्यवाकृंतंतिर्नामानिदामानीति ॥ २६ ॥ नन्विंद्रादयोवशंनयंतिलोकपालत्वात्कुतोऽहं

सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्त्वदधायिसात्वताम् ॥ बिभर्षिमांलक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वर
स्येहितमूहितुंविभुरिति ॥ २३ ॥ रम्यके[1]चभगवतःप्रियतमंमात्स्यमवताररूपंतद्वर्षपुरुषस्यमनोः[2]प्राक्[3]प्रदर्शि
तंसइदानीमपि[4]महताभक्तियोगेनाऽऽराधयतीदंचोदाहरति ॥ २४ ॥ ॐनमोभगवतेमुख्यतमायनमःसत्त्वा
यप्राणायौजसेसहसेबलायमहामत्स्यायनमइति ॥ २५ ॥ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपोविचर
स्युरुस्वनः ॥ सईश्वरस्त्वंयइदंवशेऽनयन्नाम्नायथादारुमयींनरःस्त्रियम् ॥ २६ ॥ यंलोकपालाःकिलमत्सरज्व
राहित्वायतंतोऽपिपृथक्समेत्यच ॥ पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपंस्थाणुयदत्रदृश्यते ॥ २७ ॥ भवान्यु
गांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिम् ॥ मयासहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्रा
णगणात्मनेनमइति ॥ २८ ॥

तत्राऽऽह यमिति मत्सरएवज्वरोयेषांते यंहित्वाद्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपंजंगमंस्थाणुस्थावरंचयदत्रदृश्यतेतत्किंचिदपिपातुंनशक्ताःसत्वमेवप्रा
णरूपेणपालकईश्वरश्चेत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीत्यादि ॥ २७ ॥ अवतारचरितमाह भवानिर्मांक्षोणींमया
मनुनासहमत्सहितांधृत्वेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावतिप्रलयार्णवेओजसाक्रमतेविचरति यद्वा पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणींपातुंक्रमते उत्सहत
इत्यर्थः यतोऽजः कीदृशीम् ओषधीनांवीरुधांचनिधिमाश्रयभूताम् तस्मैनमः जगतोयःप्राणगणस्तस्याऽऽत्मनेनियंत्रे ॥ २८ ॥

---

१ रम्यकवर्षस्वामिनः २ इदानींवैवस्वतमनुत्वेनवर्तमानस्य ३ चाक्षुषमन्वंतरेसत्यव्रतराजाऽवस्थायाम् ४ समनुरिदानींमन्ववस्थायाम्

तत्प्रियतमांतांप्रियतमाम् ॥ २९ ॥ अकूपारायकूर्माय सर्वःसंपूर्णःसत्त्वगुणोविशेषणंयस्य नउपलक्षितंस्थानंयस्यवारिचरत्वात् वर्ष्मणेवर्षी
यसेकालानवच्छिन्नाय भूम्नेसर्वगताय अवस्थानायाऽऽधाराय ॥ ३० ॥ निजमाययाऽर्पितंप्रकाशितमेतदर्थस्वरूपंदृश्यंपृथिव्यादियस्यैव
रूपंयतःपृथङ्नास्ति कथंभूतम् बहुभीरूपैरूपितंनिरूपितम् यस्यचसंख्यानास्ति कुतः अयथामिथ्यैवोपलंभनात् नहिमरीचिजलमेताव
दितिसंख्यातुंशक्यते अव्यपदशरूपिणेऽनिरुक्तप्रपंचाकाराय ॥ ३१ ॥ बहुरूपत्वंदर्शयंस्तस्येश्वरादव्यतिरेकमाह जरायुजमिति द्वीपग्रह

हिरण्मयेऽपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणस्तस्यतत्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपति
रुपधावति मंत्रमिमंचानुजपति ॥ २९ ॥ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्त्वगुणविशेषणायनोपल
क्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोऽवस्थानायनमस्ते ॥ ३० ॥ यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थ
स्वरूपंबहुरूपरूपितम् ॥ संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ॥ ३१ ॥ जरायुजंस्वे
दजमंडजोद्भिदंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियम् ॥ द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ३२
यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयम् ॥ संख्याययातत्त्वदृशाऽपनीयतेतस्मैनमःसांख्य
निदर्शनायतइति ॥ ३३ ॥ उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्यज्ञपुरुषःकृतवराहरूपआस्तेतंतुदेवीहैषाभूःसहकुरुभिर
स्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥ ॐनमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगा
ययज्ञक्रतवेमहाध्वरावयवायमहापुरुषायनमःकर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्ते ॥ ३५ ॥

र्क्षमित्यभिधेयस्त्वमेवैकोनत्वद्व्यतिरिक्तोऽस्ति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सप्रपंचतामनूद्यतन्निरासेनप्रणमति यस्मिन्निति
असंख्ययाअनंताविशेषायेषांतानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चयस्यतादृशेयस्मिंस्त्वयिकविभिःकपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्यादिसंख्याकल्पि
तासतीययातत्त्वदृशायेनतत्त्वज्ञानेनापनीयतेतस्मैतेसांख्यसिद्धांतरूपायनमः परमार्थज्ञानरूपायेतिवा ॥ ३३ ॥ एषाभूरुपधावतिहेत्यन्वयः
॥ ३४ ॥ मंत्रैस्तत्त्वेनलिंग्यतइतितथातस्मै यज्ञाअयूपाःक्रतवःसयूपास्तद्रूपाय अतएवमहांतोऽध्वराअवयवभूतायस्य कर्मणाशुक्लायशुद्धा
ययज्ञानुष्ठात्रे त्रियुगायकृतयुगेयज्ञाभावात् यद्वाकलियुगेछन्नत्वात् ॥ ३५ ॥

---

१ मूलेग्रहर्क्षेतीत्यार्षम् २ वक्ष्यमाणंमंत्रम् ३ एतदग्रे महीधरायेति त्रियुगायेत्येतदग्रेचागुणायेत्यधिकमंकितांध्रपु०

कवयोविद्वांसोविपश्चितोनिपुणागुणेषुदेहेंद्रियादिषुमथ्नंतिविचिन्वंति मथ्नाविवेकसाधनेनमनसा क्रियार्थैःकर्मभिस्तत्फलैश्चगूढमप्रकाश मानंदिदृक्षवः एवंमथनेईरितःप्रकटितआत्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः॥ ३६ ॥ मथनमेवदर्शयंत्याह द्रव्येति द्रव्यंविषयः क्रियाइंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनंदेहः ईशःकालः कर्ताऽहंकारः एतैर्मायायागुणैःकार्यैरुपलक्षणैर्वस्तुत्वेननिरीक्षितोयआत्मातस्मै अन्वीक्षयाविचारेणां गैर्यमनियमादिभिरतिशयात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैर्निरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मात्तस्मै ॥ ३७ ॥ तदेवंनिर्गुणरूपेणनत्वापरमेश्वररू

यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसम् ॥ मथ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमई रितात्मने॥ ३६॥ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥ अन्वीक्षयांऽगातिशयात्म बुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतयेनमोनमः॥ ३७॥ करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितमीक्षितुर्गुणैः॥ मायायथाऽयोभ्रमतेतदाश्रयंग्राव्णोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८ ॥ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयोमां रसायाजगदादिसूकरः॥ कृत्वाऽग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतःक्रीडन्निवेभःप्रणतास्मितंविभुमिति ॥ ३९॥ ॥इति श्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच किंपुरुषेवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताऽभिरामंरामंतच्चरणसन्निकर्षाभिरतःपर मभागवतोहनुमान्सहकिंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते॥ १॥

पेणप्रणमति करोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितम् अत्यंतानिच्छायामिक्षणायोगात् स्वार्थंतुनेप्सितम् विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मायाकरोति तस्याजडत्वेपीश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिंदृष्टांतेनाऽऽह यथाऽयोलोहंग्राव्णाऽयस्कांतान्निमिताद्भ्रमति तदाश्रयंतदभिमुखंसत् गुणानांकर्मणांजी वादृष्टानांचसाक्षिणेतस्मैतेनमः ॥ ३८ ॥ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति योजगतामादिःकारणभूतःसूकरोमांपृथ्वीमग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रेकृत्वारसा तलादारभ्योदन्वतःप्रलयार्णवादिभोगजइवनिरगात् ततश्चप्रतिगजतुल्यंदैत्यंप्रमथ्ययःक्रीडन्स्थितस्तंविभुंप्रणताऽस्मीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ इतिपंचमेटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ऊनविंशेकिंपुरुषेभारतेचोपवर्ण्यते ॥ सेव्यसेवकभावश्चभारतश्रैष्ठ्यमेवच ॥ १ ॥ १ ॥

१ तत्पदमितिमूलपाठःटीकायांचतंविभुमित्यत्रतत्पदमितिपा०क०

भर्ताचासौभगवांश्चतस्यकथाम् ॥ २ ॥ आर्याणिलक्षणानिशीलंव्रतंचयस्मिन् उपशिक्षितात्मनेसंयतचित्ताय उपासितोऽनुसृतोलोकोयेन साधुवादःसाधुत्वप्रसिद्धिस्तस्यनिकषणायनिकषाश्मवन्निर्धारस्थानायपरमसीम्नइत्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रीरामंपरमार्थरूपेणप्रणमति यदेकंवेदांतेषुप्रसिद्धंतत्त्वंतत्प्रपद्ये तत्कथंभूतम् विशुद्धश्चासावनुभवश्चसएवमात्रास्वरूपंयस्य विशुद्धत्वेहेतुः प्रशांतम् तत्रापिहेतुः स्वतेजसास्वरूपप्रकाशेनध्वस्तागुणानांविविधाजाग्रदाद्यवस्थायस्मिन् अनुभवमात्रत्वेहेतुः प्रत्यक्दृश्यादन्यत् तत्कुतः अनामरूपम् ननुवस्तुतएवंभूतस्यापि

आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्तृभगवत्कथांसमुपशृणोतिस्वयंचेदंगायति ॥ २ ॥ ॐ नमोभगवतेउत्तमश्लोकायनमआर्यलक्षणशीलव्रतायनमउपशिक्षितात्मनउपासितलोकायनमःसाधुवादनिकषणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ॥ ३ ॥ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनंह्यनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ॥ ४ ॥ मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः ॥ कुतोऽन्यथास्यांद्रमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥

जीवस्योक्तसर्वविपर्ययोदृश्यतेतत्राऽऽह निरहम् अहंकाराभावान्नतथावैपरीत्यमित्यर्थः ननुश्रीरामस्यस्वरूपंनैवंप्रतीयतेतत्राऽऽह सुधियापुंसाउपलभ्यतइत्युपलंभनम् शुद्धचित्तेनब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ कथंतर्हिदशरथपुत्रत्वंतत्राऽऽह विभोर्मर्त्यावतारस्तुरक्षसोरावणस्यवधायतस्यमनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् नकेवलमेतावत्किंत्विहसंसारेस्त्रीसंगादिकृतंदुःखंदुर्वारमितिमर्त्यानांशिक्षणंच शिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथास्वेस्वरूपेरममाणस्यजगदात्मनःसीताविरहकृतानिव्यसनानीतिकुतःस्यात् ॥ ५ ॥

१ स्यूरमतेतिपाठस्त्वंकितपुस्तकातिरिक्तेषुबहुषुपुस्तकेषुनोपलभ्यतेऽतोव्यसनानीतिबहुवचनानुरोधेनकल्पितःसइतिभाति अतएवश्रीधरस्वामिभिरितिकुतःस्यादितीतिशब्दमध्याहृत्यव्याख्यातम् एकस्मिन्पुस्तकेटीकायामितिशब्दाध्याहारमंतरैववचनव्यत्ययेनस्युरितिव्याख्यानंदृश्यते दर्शितश्चवचनव्यत्ययश्चक्रवर्तिबालबोधिनीकाराभ्याम्

विषयासक्त्यभावेनव्यसनानर्हत्वमुपपादयति नवैसभगवांस्त्रिलोक्यांकापिसक्तः यतआत्मवतांधीराणामात्मासुहृत्तमश्च अतोनस्त्रीकृतंमो
हंप्राप्नुयात् नलक्ष्मणंचेति देवदूतेनश्रीरामंसंमंत्रयताविज्ञापितमत्रागतस्त्वयावध्यइतितंदैवद्वारिस्थितंलक्ष्मणंदुर्वाससमागतंविज्ञापयितुंप्रवि
ष्टंहंतुमुद्यतोवसिष्ठवाक्यात्तत्याजतच्चनयुज्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतःश्रीरामएवसर्वैःसेव्यइतिवक्तुंनतस्यतोषहेतुःसत्कुलजन्मादिकिंतुभक्तिरेवे
त्याह नजन्मेति महतःपुरुषाज्जन्म महतःश्रीरामस्येतिवा सौभगंसौंदर्यम् आकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टांस्त्यक्तानपिनोवनच

नवैसआत्माऽऽत्मवतांसुहृत्तमःसक्तस्त्रिलोक्यांभगवान्वासुदेवः ॥ नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचा
पिविहातुमर्हति ॥ ६ ॥ नजन्मनूनंमहतोनसौभगंनवाङ्नबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः॥तैर्यद्विसृष्टानपिनोवनौकस
श्चकारसख्येबतलक्ष्मणाग्रजः॥७॥ सुरोऽसुरोवाऽप्यथवानरोनरःसर्वात्मनायःसुकृतज्ञमुत्तमम्॥भजेतरा
मंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोशलान्दिवमिति ॥ ७॥ भारतेऽपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यआकल्पां
तमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायाऽऽत्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्च
रति ॥ ९ ॥ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनु
भावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरति इदंचाभिगृणाति ॥ १० ॥ ॐनमोभगवतेउप
शमशीलायोपरतानात्म्यायनमोऽकिंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआत्मा
रामाधिपतयेनमोनमइति ॥ ११ ॥

रान्बतअहोलक्ष्मणस्याग्रजोऽपिसखित्वेकृतवान् ॥ ७ ॥ तस्मात्सुरोवाऽन्योवायःकोऽपिश्रीराममेवसर्वप्रकारेणभजेत् सुकृतज्ञमल्पीयस्य
पिभजनेबहुमानिनम् उत्तरान्कोशलानयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥ उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलभ्यतेयेनतत्तपश्चरति तत्रोपशमइंद्रियाणांसं
यमः उपरमोनिरहंकारता आत्मवतामनुग्रहायनस्वार्थम् ईश्वरत्वात् ॥ ९ ॥ भगवदनुभावउपवर्ण्यतेयेनपंचरात्रेणतत् सावर्णेर्मनोः उपसर
तिसेवते ॥ १० ॥ उपरतानात्म्यायनिरहंकाराय ॥ ११ ॥

---

१ उपचितैर्वर्धितैः

असक्तश्चासौविविक्तश्चसाक्षीचतस्मैनमः असक्तत्वंदर्शयति अस्यविश्वस्यसर्गादिषुकर्ताऽपियोनबध्यतेऽहंकर्तेतिनमन्यते विविक्तत्वमाह
देहगतोऽपिदैहिकैःक्षुत्पिपासादिभिर्योनहन्यतेनाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्यद्रष्टुरपिसतोदृष्टिर्गुणैर्दृश्यैर्नविदूष्यतेनविक्रियते ॥ १२ ॥ यो
गकौशलंनिरूपयन्योगंप्रार्थयते इदमितित्रिभिः हेयोगेश्वरहिरण्यगर्भोयद्योगनैपुणंजगाद इदमेवतत् किम् जन्मप्रभृतिभक्त्यांऽतकालेपु
मांस्त्वयिमनोधारयेदितियत् कथंभूतःसन् उज्झितंदुष्कलेवरंतदभिमानोयेन ॥ १३ ॥ अन्यथातस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोव्यर्थइत्याह यथै

गायतिचेदम् कर्ताऽस्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदेहगतोऽपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैन
मोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२ ॥ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवाञ्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयि
निर्गुणेमनोभक्त्याऽऽदधीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥ १३ ॥ यथैहिकामुष्मिककामलंपटःसुतेषुदारेषुधनेषुचिंतय
न् ॥ शंकेतविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् ॥ १४ ॥ तन्नःप्रभोत्वंकुकलेवरार्पितांत्वन्मा
ययाहंममतामधोक्षज ॥ भिंद्यामयेनाऽऽशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनःस्वभावमिति ॥ १५ ॥ भारते
प्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाःसंतिबहवोमलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूटऋषभःकूटकःकोल्लकःसह्योदेवगिरिर्ऋ
ष्यमूकःश्रीशैलोवेंकटोमहेंद्रोवारिधारोविंध्यःशुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्धनोरैवत
कःककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलःकामगिरिरितिचान्येचशतसहस्रशःशैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्च
संत्यसंख्याताः ॥ १६ ॥ एतासामपोभारत्यःप्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति ॥ १७ ॥

हिकामुष्मिककामेषुलंपटोमूर्खःसुतादिषुयोगक्षेमंचिंतयन्कुत्सितस्यकलेवरस्यात्ययान्मृत्योःशंकते तथाविद्वानपिसन्यःशंकेततस्ययत्नः
शास्त्रश्रवणादिःश्रमएव ॥ १४ ॥ यस्माद्विदुषोऽपीयमेवदशातत्तस्माद्धेप्रभोअधोक्षजत्वमेवनोयोगंविधेहि कीदृशम् त्वयिस्वभावंसहजवा
सनारूपम् येनयोगेनवयंत्वन्माययानःकुकलेवरेऽर्पितामहंममतांशीघ्रंभिंद्यामत्यजेम सुदुर्भिदामुपायांतरैःसर्वथात्यक्तुमशक्याम् ॥ १४ ॥
इलावृतवदस्मिन्नपिवर्षेसरितःशैलाश्चसंति नितंवप्रभवास्तटेभ्यःसंभूताः ॥ १६ ॥ आत्मनाचदेहेनाप्युपस्पृशंति ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ लब्धंजन्मयेस्तैःपुरुषैःसात्त्विकादिनास्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगतयआत्मनोविधीयंतेसाध्यंते हियस्मात् सर्वाएवगतयःकर्मानुसारेणसर्वेषांभवंति यस्यवर्णस्ययद्विधानंमोक्षप्रकारःसंन्यासवनस्थत्वादिस्तदनतिक्रमेणास्मिन्नेववर्षेनृणामपवर्गश्चभवति एतच्चकर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तंनत्वन्यत्रापवर्गाभावेन तदुपर्यपिबादरायणःसंभवादितिदेवानामपिमोक्षस्यसूचितत्वात् ॥ १९ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह योऽसाविति अनात्म्येआत्मनिभवमात्म्यंरागादितद्रहिते अनिरुक्तेवाचामगोचरे अनिलयनेऽनाधारे अनन्यनिमित्तोऽहैतुकोभक्ति

चंद्रवशाताम्रपर्णीअवटोदाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणीपयस्विनीशर्करावर्तातुंगभद्राकृष्णावेण्याभीमरथीगोदावरीनिर्विंध्यापयोष्णीतापीरेवासुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुरंधःशोणश्चनदौमहानदीवेदस्मृतिर्ऋषिकुल्यात्रिसामाकौशिकीमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतीसरयूरोधस्वतीसप्तवतीसुषोमाशतद्रूश्चंद्रभागामरुद्वृधावितस्ताअसिक्नीविश्वेतिमहानद्यः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्मभिःशुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति ॥ १९ ॥ योऽसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताऽविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगः ॥ २० ॥ एतदेवहिदेवागायंति अहोअमीषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः॥ यैर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहाहिनः॥ २१ ॥

योगएवलक्षणंस्वरूपंयस्य कथंभवति नानागतीनांनिमित्तंयोऽविद्याग्रंथिस्तस्यरंधनंछेदनंतद्वारेण महापुरुषपुरुषाविष्णुभक्तास्तैःप्रकृष्टःसंयोगोयदाभवतितदा ॥ २० ॥ एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसाधनंगायंति अमीषामेभिः उतस्वित् अथवास्वयमेवसाधनंविनैवहरिरेषांप्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात् भारताजिरेभारतांगणेनःकेवलंस्पृहैव यत्रतन्मुकुंदसेवोपयोगिनृषुजन्मयैर्लब्धम् ॥ २१ ॥

---

१ क्वचित्पयस्वतीतिपाठः अंकितांध्रपु०एतदग्रेपयोदाऽधिका २ कृष्णवेणीतिकृष्णावेणीतिचक्वचित्पाठः ३ अंकितांध्रपु०रेवाशिलासुरसेतिपा० ४ केषुचित्पुस्तकेषुनर्मदेतिनास्तितत्सत्त्वेतुतच्चर्मण्वत्याविशेषणम् अतोरेवयानपौनरुक्त्यम् ५ क्वचित्पुस्तकेसिंधुरितिनास्ति ६ सरयूरोघवतीतिक्वचित्पाठः ७ अत्रसुखोदेतिक्वचित्पाठः ८ विश्वाभद्रेतिक्वचित्पाठः

स्पृहामेवाहुः किमित्यादिसप्तभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुनातुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किंचित्फलम् कुतः यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रत्युतातिशयितामिंद्रियाणामुत्सवाद्भोगात्प्रमुष्टाऽभूत् ॥ २२ ॥ क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् वरत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं सम्यग्यांति ॥ २३ ॥ अतो यत्र वैकुंठकथामृतनद्यो न संति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशाय ज्ञेशस्य मखाश्च पूजाः स सुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यताम् ॥ २४ ॥ अमुमुक्षून्नरान्निंदति प्राप्ता इति ज्ञानं च तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानिद्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां पूर्णाम् अपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रम

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना॥ न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेंद्रियोत्सवात्॥ २२॥ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम्॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः॥ २३॥ न यत्र वैकुंठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः॥ न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम्॥ २४॥ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम्॥ न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनम्॥ २५॥ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः॥ २६॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः॥ स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम्॥ २७

त्ता विहरंति तर्हि यथा बध्यंते तद्वत् ॥ २५ ॥ अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः यैरिति अग्नये जुष्टं निर्वपामि इंद्राय जुष्टं निर्वपामीत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक्कृतम् कथम् विधिना प्रकारेण मंत्रेण च वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च मम न इदमिति स्वीकृत्य त्यागानंतरमश्नातीत्यर्थः पृथगिंद्रादिनामभिराहुत आहूतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः ॥ २६ ॥ तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याहुः सत्यमिति प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यद्यस्माद्यतो दत्तादनंतरं पुनरप्यर्थिता भवति ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशंक्याऽऽहुः अनिच्छतां निष्कामानां तु इच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति ॥ २७ ॥

१ क० पु० न याति सेव्यतामिति मूलपाठः एवंविधः सुरेशस्य ब्रह्मणोपि लोकः सेव्यतां न यातीति टीका च २ अयमेव पाठो बहुपुस्तकसंमतो युक्तश्च अंकितपुस्तके तदुत्थानामिति पाठस्त्वयुक्तः

स्विष्टस्यसम्यग्यजनस्य सूक्तस्यप्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापिकर्मणः स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषितंयदिकिंचिदस्तितेनाजनाभेवर्षेनोऽस्मा

यद्यत्रनःस्वर्गसुखावशेषितंस्विष्टस्यसूक्तस्यकृतस्यशोभनम् ॥ तेनाजनाभेस्मृतिमज्जन्मनःस्याद्वर्षेहरिर्यद्भजतांशंतनोति ॥ २८ ॥ (अंतोपिदेवाइच्छंतिजन्मभारतभूतले ॥ संचितुंसुमहत्पुण्यमक्षय्यममलंशुभम् ॥१॥ कदावयंहिलप्स्यामोजन्मभारतभूतले ॥ कदापुण्येनमहताप्राप्स्यामःपरमंपदम् ॥ २ ॥ दानैर्वाविविधैर्यज्ञैस्तपोभिर्वाब्धिशायिनम् ॥ पूजयित्वाकदायामोयद्रष्टपश्यंतिसूरयः ॥ ३ ॥ हरिकीर्तनशीलोवातद्भक्तानांप्रियोऽपिवा ॥ शुश्रूषुर्वाविमहतांसवंद्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ४ ॥ वेदार्थश्रवणेबुद्धिःपुराणश्रवणेतथा ॥ सत्संगेऽपिहियस्यास्तिसवंद्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५ ॥ संप्राप्यभारतेजन्मसत्कर्मसुपराङ्मुखः ॥ पीयूषकलशंहित्वाविषभांडंसइच्छति ॥ ६ ॥ वासुदेवार्चनंहित्वादुष्कर्माणिकरोतियः ॥ कामधेनुमतिक्रम्यअर्कक्षीरंसइच्छति ॥ ७ ॥ एवंभारतभूभागंप्रशंसंतिदिवौकसः ॥ तंप्राप्यविषयासक्तास्तेमुष्टामाययाहरेः ॥ ८ ॥) श्रीशुकउवाच जंबूद्वीपस्यचराजन्नुपद्वीपानष्टौहैकउपदिशंतिसगरात्मजैरश्वान्वेषणइमांमहींपरितोनिखनद्भिरुपकल्पितान् ॥ २९ ॥ तद्यथास्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनोरमणकोमंदरहरिणःपांचजन्यःसिंहलोलंकेति ॥ ३० ॥ एवंतवभारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षविभागोयथोपदेशमुपवर्णितइति ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेजंबूद्वीपवर्णनंनामएकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कंजन्मस्यात् कीदृशम् स्मृतिमत् हरिरेवसेव्यइत्यनुसंधानयुक्तम् यतोहरिर्भजतांशंसुखंतनोति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

१ अंतो गीत्यादयोष्टौश्लोकाः किंचिट्टिप्पणीसहिताःप्राचीनपुस्तकद्वयेयद्यप्युपलब्धास्तथाप्येतेप्रक्षिप्ताः श्रीधरस्वामिभिःकिंदुष्करैरितिद्वाविंशश्लोकमवतारयद्भिःस्पृहामेवाहकिमित्यादिसप्तभिरितोत्युक्तत्वात् २ यथोद्देशमितिक्वचित्पाठः

विंशेप्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाहसहार्णवैः ॥ लोकालोकस्थितिश्चांतर्बहिर्भागादिमानतः ॥ १ ॥ १ ॥ तावतालक्षविस्तारेणपरिक्षिप्तःपरिवे
ष्टितः उपास्तेतिष्ठति आकलय्यसमर्प्य ॥ २ ॥ अभिज्ञाताःप्रसिद्धाःसप्तैव अन्येचपर्वतानद्यश्चसहस्रशःसंतीत्यर्थः मानसोत्तरस्यमंडला
कारत्वोक्तेरेतेषुप्लक्षादिपंचद्वीपेषुवर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकाराउभयतोऽब्धिस्पृशइतिगम्यते अन्यथासप्तभिःसप्तवर्षविभागासंभवात् वैष्णवेवर्षा

श्रीशुकउवाच अतःपरंप्लक्षादीनांप्रमाणलक्षणसंस्थानतोवर्षविभागउपवर्ण्यते ॥ १ ॥ जंबूद्वीपोऽयं
यावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारोदधिनापरिवेष्टितोयथामेरुर्जंब्वाख्येन लवणोदधिरपिततोद्विगुणविशा
लेनप्लक्षाख्येनपरिक्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेन प्लक्षोजंबूप्रमाणोद्वीपाख्याकरोहिरण्मयउत्थितोयत्रा
ग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजइध्मजिह्वःस्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्यसप्तवर्षनामभ्यआत्म
जेभ्यआकलय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥ शिवंयवयसंसुभद्रंशांतंक्षेममम्तृतमभयमितिवर्षाणि
तेषुगिरयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥ मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यष्ठीवोमेघमा
लइतिसेतुशैलाः अरुणानृम्णांगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभराइतिमहानद्यः यासांजलोपस्प
र्शनविधूतरजस्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजन
नाःस्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते ॥ ४ ॥ प्रत्नस्यविष्णोरूपंयत्सत्यस्यर्तस्यब्रह्म
णः ॥ अमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ५ ॥

णांपूर्वादिक्रमोक्तेश्च ॥ ३ ॥ जलोपस्पर्शनेनविधूतंरजस्तमश्चयेषाम् हंसादयोब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमंसंदर्शनंक्लमस्वेदादिरहितंरूपं
प्रजननमपत्योत्पादनंचयेषाम् ॥ ४ ॥ विगीताअपिद्वीपमंत्राव्याख्यायंते प्रत्नस्यपुराणपुरुषस्यविष्णोर्यद्रूपंतंसूर्यमीमहिशरणंव्रजेमकथं
भूतम् सत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारम् तत्रसत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः ऋतंप्रमीयमाणोधर्मः ब्रह्मणस्तद्बोधकस्यवेदस्य अमृतस्यशुभफलस्य
मृत्योरशुभफलस्य ॥ ५ ॥

१ सप्तधाविभज्येतिक्र०पा० २ यवसमितिबहु०पु०पा० ३ विगीताःमूलस्थत्वेनानिश्चिताः

॥ ६ ॥ ७ ॥ सुपर्णोऽसिगरुत्मान्त्रिवृत्ते शिरइत्यादिश्रुतेश्छंदोभिःस्वावयवभूतैःश्रीविष्णुंस्तौतीतिच्छंदःस्तुत्तस्यगरुडस्य निलयनंस्थानम्

साशाल्मली द्वीपस्यहूतयेव्यपदेशाय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥११ ॥ स्वगोभिःस्वरश्मिभिः अंधोऽन्नम् सोमोनोराजा आस्तुआभिमुख्येनभव

प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रमइतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेण वर्तते॥ ६॥ प्लक्षःस्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथातथाद्वीपोऽपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेना वृतःपरिवृंक्ते[1]॥ ७ ॥ यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतःपतत्रिराज स्यसाद्वीपहूतयेउपलक्ष्यते॥८॥ तद्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तव र्षाणिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्ष[2]पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति॥ ९॥ तेषुवर्षाद्रयोनद्य श्चसप्तैवाभिज्ञाताः॥ स्वरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदो[3]मुकुंदःपुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति अनुमतिःसिनीवालीस रस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति ॥ १० ॥ तद्वर्षपुरुषाश्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममा त्मानंवेदेनयजंते॥ ११ ॥ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोः॥ प्रजानांसर्वासांराजांऽधःसोमोन आस्त्विति॥ १२ ॥एवंसुरोदाद्बहिस्तद्विगुणःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वःकुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेव कृतस्तद्वीपाख्याकरोज्वलनइवापरःस्वशष्परोचिषादिशोविराजयति[1] ॥ १३॥ तद्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजन्हिर ण्यरेतोनामस्वंद्वीपंसप्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआतिष्ठतवसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तु[4] त्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः॥ १४॥

तु ह्रस्वपाठेत्वविवक्षयासंध्यभावः ॥ १२ ॥ एवंसुरोदाद्बहिर्घृतोदेनाऽऽवृतःकुशद्वीपइत्यन्वयः स्वशष्पाणिस्वकोमलशिखास्तेषांरोचिषा ॥ १३ ॥ १४॥

---

१ सर्वतोविराजते २ देवबर्हंपारिबर्हमाप्यायनमभिज्ञातमित्यंकितांध्रपु०पा० ३ कुमुदोमुकुंदइतिकुंदःकुमुदइतिचपाठद्वयंकेषुचित्पु० ४ सत्यव्रतेतिक०पा० ५ विप्रेत्यं कितांध्रपु०पाठः

॥ १५ ॥ १६ ॥ हेजातवेदस्त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणोहरेर्हव्यवाडसि अतोदेवानांयज्ञेनपुरुषंहरिमेवयज अंगानांनाम्नादत्तमंगिनेसमर्पयेत्यर्थः

तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तसप्तैवचक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमाद्रविणइति रसकुल्यामधुकुल्यामित्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेति ॥ १५ ॥ यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदसरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते ॥ १६ ॥ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोऽसिहव्यवाट् ॥ देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति॥ १७॥ तथाघृतोदाद्बहिःक्रौंचद्वीपोद्विगुणःस्वमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तोवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेनयस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्तकआस्ते ॥ १८ ॥ योऽसौगुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव ॥ १९ ॥ तस्मिन्नपिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिःस्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतः परमकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम ॥ २० ॥ आमोमधुरुहोमेघपृष्ठःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्धमानोभोजनउपबर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्रइति अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीवृत्तिरूपवतीपवित्रवतीशुक्लेति ॥ २१ ॥ यासामंभःपवित्रममलमुपयुंजानाःपुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णेनांजलिनायजंते ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ उपक्लृप्तोवेष्टितः यथाकुशद्वीपोघृतोदेनवृतः ॥१८॥ गुहस्याकार्तिकेयस्यप्रहरणेनायुधेनोन्मथितानितंबाःकुंजानिचयस्य ॥१९॥ स्वयंभगवानूज्ञानी परमकल्याणंयशोयस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ आपोमयमम्मयम् ॥ २२ ॥

---

१ बुभुरित्यंकितांभपु०पा० २ उपबर्हणइ०क०पा० ३ केषुचि०पु०रूपवतीत्येवपाठः

हेआपः पुरुषवीर्याईश्वराल्लब्धसामर्थ्याः स्थभवथ अतएवभूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यंपुनंत्यस्ताभवत्योनोऽस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वतांभुवःशरीराणिपुनंतु यतआत्मनास्वरूपेणैवामीवघ्नीःपापहंत्र्यः ॥ २३ ॥ दध्नोमंडंरसःसएवोदकंयस्य यस्यपर्णान्यंतःखरस्पर्शानिबहिर्मृदुस्पर्शानिसशाको

आपः पुरुषवीर्यास्थपुनंतीर्भूर्भुवःसुवः ॥ तानःपुनीतामीवघ्नीःस्पृशतामात्मनाभुवइति ॥ २३ ॥ एवंपुरस्तात्क्षीरोदात्परितउपवेशितःशाकद्वीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरीतोयस्मिन्शाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहमहासुरभिगंधस्तंद्वीपमनुवासयति ॥ २४ ॥ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोऽपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाय्याधिपतीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश ॥ २५ ॥ एतेषांवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्चसप्तसप्तैव ईशानउरुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइतिअनघाऽऽयुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६ ॥ तद्वर्षपुरुषाऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधुतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंते ॥ २७ ॥ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ अंतर्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटम् ॥ २८ ॥ एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकेनसमुद्रेणबहिरावृतोयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतंभगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितम् ॥ २९ ॥

नामवृक्षः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मकेतुभिःप्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥ ज्वलनशिखावदमलानांकनकपत्राणामयुतानामयुतानियस्यतत् ॥ २९ ॥

---

१ इदमितिपाठःकेषु॰पु॰तत्रइदंजगत् स्फुटमितिपाठेजगदित्यध्याहृत्ययद्वशेइदंजगदस्तीतिस्फुटमित्यर्थः

देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ब्रह्मरूपिणंकमलासनमूर्तिम् सकर्मकेनब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन ॥ ३२ ॥ कर्ममयंकर्मफलरूपम ब्रह्मलिंग्यतेयस्मात् एकस्मिन्नेवपरमेश्वरेंऽतोनिष्ठायस्यतदतएववस्तुतोऽद्वैतम ॥ ३३ ॥ ततःशुद्धोदात्पर स्तात् लोकःसूर्याद्यालोकवान्देशःअलोकस्तद्रहितस्तयोरंतरालेमध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ततःपरस्तादित्युक्तंतदेवकियतांऽत रेणत्यपेक्षायांतदंतर्वर्तिनींभूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंसार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटिपरिमितंतावतीभूःशुद्धोदात्पराऽस्ति तत्रचप्राणिनो

तद्दीपमध्येमानसोत्तरनामैकएवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचत स्त्रषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्राद्दीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिभ्रमतःसंवत्सरात्मकंचक्रंदे वानामहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ॥ ३० ॥ तद्दीपस्याप्यधिपतिःप्रैयव्रतोवीतिहोत्रोनामैतस्याऽऽत्मजौरमण कधातकिनामानौवर्षपतीनियुज्यसस्वयंपूर्वजवद्भगवत्कर्मशीलएवाऽऽस्ते ॥ ३१ ॥ तद्वर्षपुरुषाभगवंतंब्रह्म रूपिणंसकर्मकेनकर्मणाऽऽराधयंतीदंचोदाहरंति ॥ ३२ ॥ यंत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोऽर्चयेत् ॥ एकांत मद्वयंशांतंतस्मैभगवतेनमइति ॥ ३३ ॥ ऋषिरुवाच ततःपरस्ताल्लोकालोकनामाऽचलोलोकालोकयो रंतरालेपरितउपक्षिप्तः ॥ ३४ ॥ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंतावतीभूमिःकांचन्यन्याऽऽदर्शतलोपमायस्यांप्र हितःपदार्थोनकथंचित्पुनःप्रत्युपलभ्यतेतस्मात्सर्वसत्वपरिहृताऽऽसीत् ॥ ३५ ॥

ऽपिसंति ततःकांचनीभूमिरन्याऽस्तीत्यर्थः साचैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिताज्ञेया एवंहिसतिमेरुलोकालोकयोरंतरंसार्धद्वाद शकोटिपरिमितंवक्ष्यमाणमुपपन्नंभवति एतदेवशैवतंत्रेषूक्तम् कोटिद्वयंत्रिपंचाशल्लक्षाणिचततःपरम् पंचाशच्चसहस्राणिसप्तद्वीपाःससा गराः ततोहेममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने देवानांक्रीडनार्थायलोकालोकस्ततःपरमिति अत्रचदशकोटित्वंपूर्वोक्तभूम्यासहद्रष्टव्यम् सर्व सत्त्वपरिहृतेतिदेवव्यतिरेकेणेतिविज्ञेयम् देवानांक्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ॥ ३५ ॥

---

१ तत्प्रसिद्धम् कर्ममयम् ब्रह्मलिंगम् एकांतमद्वयंशांतंचयल्लिंगंमूर्तिंजनोर्चयेत्तस्मैब्रह्ममूर्तिरूपायभगवतेनमइत्यन्वयः अर्चयेदित्यत्र अर्चतीतिबहुषुपु०पाठः २ ऋषिःशुकः बहुषुपु०इदंनास्ति ३ उपक्लृप्तइतिपाठोबहु०पु० ४ केषुचित्पु०कांचन्यादर्शेत्येवपाठः ५ प्रहितोऽवगलितइतिबाल०

॥ ३६ ॥ लोकत्रयस्यांतेपरितोमर्यादारूपोविहितः यस्मात्प्रतिबंधकात् सूर्यआदिर्येषाम् ध्रुवोपवर्गोऽतोयेषाम् आवितन्वानाःसमंतात्प्रका
शयंतःपरतोगंतुंनशक्नुवंतितावदुन्नहनमुत्सेधस्तदनुरूपआयामश्चविस्तारोयस्य ध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूतइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सोऽ
यंतुलोकालोकाचलस्तुरीयभागश्चतुर्थोंऽशःसार्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकतइतिद्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥ आशासुदिक्षुयेऽधिनिवेशितास्तेआसते

लोकालोकइतिसमाख्यायदनेनाचलेनलोकालोकस्यांतर्वर्तिनाऽवस्थाप्यते ॥ ३६ ॥ सलोकत्रयांतेपरितई
श्वरेणविहितोयस्मात्सूर्यादीनांध्रुवापवर्गाणांज्योतिर्गणानांगभस्तयोऽर्वाचीनांस्त्रींल्लोकानावितन्वानान
कदाचित्पराचीनाभवितुमुत्सहंतेतावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥ एतावाँल्लोकविन्यासोमानलक्षणसंस्थाभिर्वि
चिंतितःकविभिःसतुपंचाशत्कोटिश्चगणितस्यभूगोलस्यतुरीयभागोऽयंलोकालोकाचलः ॥ ३८ ॥ तदुपरिष्टा
च्चतस्रष्वाशास्वात्मयोनिनाऽखिलजगद्गुरुणाऽधिविवेशितायेद्विरदपतयऋषभःपुष्करचूडोवामनोऽपरा
जितइतिसकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥ तेषांस्वविभूतीनांलोकपालानांचविविधवीर्योपबृंहणायभगवा
न्परममहापुरुषोमहाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनोविशुद्धसत्त्वंधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं
विष्वक्सेनादिभिःस्वपार्षदप्रवरैःपरिवारितोनिजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैःसंधारयमाणस्तस्मिन्गि
रिवरेसमंतात्सकललोकस्वस्तयआस्ते ॥ ४० ॥

॥ ३९ ॥ तेषांदिग्गजानांस्वविभूतीनांस्वांशभूतानांमहेंद्रादीनांचविविधवीर्योपबृंहणायसकललोकस्वस्तयेचभगवांस्तस्मिन्नास्तेइत्यन्वयः
किंकुर्वन् आत्मनःस्वस्ययद्विशुद्धंसत्त्वंतत्संधारयमाणआविष्कुर्वन् कीदृशम् धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणंयस्यतत् दोर्दंडैरुपल
क्षितःसन्महाविभूतेःपरमैश्वर्यस्यपतित्वादेकयैवमूर्त्यासमंतादास्ते ॥ ४० ॥

नन्वंतर्यामिणांऽतःस्थेनैवसर्वंकर्तुंशक्यंकिंतस्यबहिःसमंतादवस्थानेनेत्याशंक्यतस्यार्थंस्वयमेवव्याचष्टे आत्मनोयोगमाययाविरचितायावि
विधलोकयात्रातस्यागोपीथायरक्षणायएषभगवानेवंभूतमाकल्पंवेषंगतोलीलयाभ्रामइतिसमंतादास्तइत्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥ अलोकपरि
माणंचमेरोरेकतःसार्धद्वादशकोट्यः ततोलोकालोकात् अलोकाद्वापरस्तात् विशुद्धांद्विजपुत्रानयनेऽर्जुनस्यश्रीकृष्णेनप्रदर्शिताम् ॥ ४२ ॥
विस्तरेणोक्तंब्रह्मांडमानंसर्वतोऽपिनिरूपयति अंडमध्यगतः किंतन्मध्यंतदाह द्यावाभूम्योःपूर्वोत्तरकपालयोर्यदंतरंमध्यस्थानम् सर्वतःपंच

आकल्पमेवंवेषंगतएषभगवानात्मयोगमाययाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः[1] ॥ ४१॥योऽत
विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंचव्याख्यातंयद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततःपरस्ताद्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदा
हरंति ॥ ४२ ॥ अंडमध्यगतःसूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरम् ॥ सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यःस्युःपंचविंशतिः ॥ ४३॥
मृतेंऽडएषएतस्मिन्यदभूत्ततोमार्तंडइतिव्यपदेशः हिरण्यगर्भइतियद्धिरण्यांडसमुद्भवः ॥ ४४ ॥ सूर्येणहि
विभज्यंतेदिशःखंद्यौर्महीभिदा ॥ स्वर्गापवर्गौनरकारसौकांसिचसर्वशः ॥ ४५ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणांसरी
सृपसवीरुधाम्[2] ॥ सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्मादृगीश्वरः ॥ ४६ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कं
धेभुवनकोशवर्णनेसमुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥छ॥

विंशतिकोट्यः ॥ ४३ ॥ अंडमध्यावस्थानेकारणंतन्नामनिर्वचनेनाऽऽह मृतेऽचेतनेएषसूर्योवैराजरूपेगयस्मात्प्रविष्टः ॥४४ ॥ किंच सूर्येणै
वविभज्यंतेदिशः खमंतरिक्षम् भिदाअन्योऽन्यविभागः स्वर्गापवर्गौभोगमोक्षदेशौ रसौकांस्यतलादीनि ॥ ४५ ॥ उपासनार्थमाह देवा
दीनांसूर्यआत्मादृगीश्वरोनेत्राधिष्ठाताच ॥ ४६ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायांविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

१ अयमेवपाठष्टीकाकारसंमतइति भाति गोपीथायेतीत्यंतःपाठोऽपिकेषु०पु०दृश्यते. २ सरीसृपखगवीरुधामितिपाठोऽकितांध्रपु०

एवमध्यायविंशत्याभूमर्यादानिरूपिता ॥ अतःपरंद्युमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥ एकविंशेरवेःकालचक्रेणभ्रमतोऽन्वहम् ॥ स्वगत्या राशिसंचारैर्लोकयात्रानिरूप्यते ॥ २ ॥ एतावान्विस्तारेणकोट्यःपंचाशत् उत्सेधेनपंचविंशतिः ॥ १ ॥ द्विदलयोर्मध्येयथैकस्यमानेनापर स्यमानमुपदिश्यतेतद्वत् तेअंतरेणतयोर्मध्येतदुभयसंधितंताभ्यामुभयतःसंलग्नम् ॥ २ ॥ उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदक्षिप्रसमगतिभिर्यथाकाल मारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ॥३॥ तत्प्रपंचयति यदेति अत्यंतवैषम्याभावा

श्रीशुकउवाच एतावानेवभूवलयस्यसन्निवेशःप्रमाणलक्षणतोव्याख्यातः ॥१॥ एतेनहिदिवोमंडलमानंत द्विदउपदिशंतियथाद्विदलयोर्निष्पावादीनांतेअंतरेणांतरिक्षंतदुभयसंधितम् ॥२॥ यन्मध्यगतोभगवांस्तप तांपतिस्तपनआतपेनत्रिलोकींप्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा सएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मां द्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहो रात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ॥ ३ ॥ यदामेषतुलयोर्वर्ततेतदाऽहोरात्राणिसमानानिभवंतियदावृष भादिषुपंचसुचराशिषुचरतितदाऽहान्येववर्धंतेह्रसतिचमासिमास्येकैकाघटिकारात्रिषु ॥४॥ यदावृश्चिका दिषुपंचसुवर्ततेतदाऽहोरात्राणिविपर्ययाणिभवंति ॥ ५ ॥ यावद्दक्षिणायनमहानिवर्धंतेयावदुदगयनंरा त्रयः ॥ ६ ॥

त्समानानीत्युक्तम् सर्वथासाम्यंत्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपिवृषभमिथुनयोरेवाह्नांवृद्धिःकर्कटादिषुह्रासस्तथाऽपिरात्र्यपेक्षयाऽधिकत्वाद्वर्धं तइत्युक्तम् एवंरात्रिवृद्धावपिदिनापेक्षयाह्रसतीत्युक्तम् एकैकेतिस्थूलदृष्ट्योक्तम् वृद्धिह्रासयोःप्रतिमासवैषम्यात् ॥ ४ ॥ विपर्ययाणीति अहानिन्यनानिरात्रयोऽधिकाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तद्वृद्धिह्रासकालमाह यावदिति ॥ ६ ॥

एवंमंदादिगतिभिः नवकोटयइति मेरोरुभयतोमानसोत्तरस्यांतर्विस्तारेणपंचदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेद्वंपरिमंडलमानमुन्नेयम् एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपित्रैराशिकगणितेनतत्तन्मानमुन्नेयम् अत्रापेक्षितोविशेषःपुराणांतरादवगंतव्यः तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणेदर्शितानि सर्वग्रहाणांत्रीण्येवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजरद्गवंमध्यंतथैरावतमुत्तरम् वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिहतत्त्वतइति तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयंप्रत्येकंवीथीत्रयेणत्रिधाभिद्यते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथीगजवीथीऐरावतीचेत्युत्तरमार्गेवीथीत्रयम् आर्षभीगोवीथीजरद्गवीचेतिवैषुवतेमध्यममार्गेवीथीत्रयम् अजवीथीमृगवीथीवैश्वानरीचेतिदक्षिणमार्गेवीथीत्रयम् तदप्युक्तंतत्रैव अश्विनीकृत्तिकायाम्यानागवीथीतिशब्दिता रोहिण्यार्द्रामृगशिरोगजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैरावतीस्मृता एतास्तु वीथयस्तिस्रउत्तरोमार्गउच्यते तथाद्वेचापिफाल्गुन्यौमघाचैवार्षभीमता हस्तश्चित्रातथास्वातीगोवीथीतितुशब्दिता ज्येष्ठाविशाखाऽनुराधावीथीजारद्गवीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते मूलाषाढोत्तराषाढाअजवीथ्यभिशब्दिता श्रवणंचधनिष्ठाचमार्गीशतभिष

एवंनवकोटयएकपंचाशल्लक्षाणियोजनानांमानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंतितस्मिन्नैंद्रींपुरींपूर्वस्मान्मेरोर्देवधानींनामदक्षिणतोयाम्यांसंयमनींनामपश्चाद्वारुणींनिम्लोचनींनामउत्तरतःसौम्यांविभावरींनामतासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीतिभूतानांप्रवृत्ति[1]निवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७॥

स्तथा वैश्वानरीभाद्रपदेरेवतीचैवकीर्तिता एतास्तुवीथयस्तिस्रोदक्षिणोमार्गउच्यतइति याम्याभरणी आदित्याअदितिदेवताकापुनर्वसुः मार्गीमृगवीथी एवंस्थितेउत्तरायणेध्रुवेणयुगाक्षकोटिनिबद्धवायुपाशद्वयाकर्षणेरथस्यारोहणम् तदाभ्यंतरमंडलप्रवेशोगतिमांद्यंचेतिदिनवृद्धीरात्रिह्रासश्च दक्षिणायनेचपाशप्रेरणादवरोहणेबहिर्मंडलप्रवेशोगतिशैघ्र्यंचेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवतेतुपाशसाम्यात्समावस्थानेमध्यमंडलप्रवेशोगतिसाम्यंचेत्यहोरात्रयोःसाम्यमिति तथाचपुराणांतरम् आकृष्यतेयदातौतुध्रुवेणसमधिष्ठितौ तदाभ्यंतरतःसूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनारश्मियुगेनतु तथैवबाह्यतःसूर्योभ्रमतेमंडलानिचेति तदेतदुक्तम् यदामेषतुलयोरित्यादिना उदयास्तादिकंवक्तुमाह तस्मिन्मानसोत्तरेमेरोःपूर्वतऐंद्रींपुरीमुपदिशंतीत्यनुषंगः तासुपुरीषूदयादीन्युपदिशंति चतुर्दिशमित्युक्तेयेमेरोर्दक्षिणेदेशेतेषामैंद्रीमारभ्यपूर्वादयः येपश्चिमेतेषांयाम्यामारभ्य येउत्तरेतेषांवारुणीमारभ्य येपूर्वेतेषांसौम्यामारभ्य ॥ ७ ॥

---

१ उदयमध्याह्नयोःप्रवृत्तिनिमित्तत्वंअस्तमननिशीथयोर्निवृत्तिनिमित्तत्वम्

तत्रत्यानांमेरुस्थानाम् सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतयास्वगत्यामेरुंवामतःकुर्वन्नपिप्रदक्षिणावर्तप्रवहाख्यवायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात्स्व त्यहंदक्षिणतःकरोति अतश्चक्रगतिवशादतिदूरतोभूसंलग्नस्येवदर्शनमुदयः आकाशमारूढस्येवदर्शनंमध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येवदर्शनमस्तमयः ततोऽतीवदूरगमनेनिशीथइति समुद्रतीरस्थदृष्ट्याचअद्भ्योवाएषप्रातरुदेत्यपःसायंप्रविशतीतिश्रुतिव्यवहारोनवस्तुतः तदुक्तंवैष्णवे उदयास्तमयेचैवसर्वकालंतुसंमुखे दिशास्वशेषासुतथामैत्रेयविदिशासुच यैर्यत्रदृश्यतेभास्वान्सतेषामुदयःस्मृतः तिरोभावंचयत्रेतितत्रैवास्तमनंरवेः नैवास्तमनमर्कस्यनोदयःसर्वदासतः उदयास्तमनाख्यंहिदर्शनादर्शनंरवेः शक्रादीनांपुरोतिष्ठन्स्पृशत्येषपुरत्रयम् विकर्णौद्वौविकर्णस्थ

तत्रत्यानांदिवसमध्यंगतएवसदादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ॥ ८ ॥ यत्रोदेतितस्यहसमानसूत्रनिपातेनिम्लोचतियत्रक्वचनस्यंदेनाभितपतितस्यहैषसमानसूत्रनिपातेप्रस्वापयतितत्रगतंनपश्यंतियेतंसमनुपश्येरन् ॥ ९ ॥ यदाचैंद्र्याःपुर्याःप्रचलतेपंचदशघटिकाभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसार्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति ॥ १० ॥ एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनस्तथाऽन्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेसमभ्युद्यंतिसहवानिम्लोचंति ॥ ११ ॥ एवंमुहूर्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयीमयोऽसौचतसृषुपरिवर्ततेपुरीषु ॥ १२ ॥

स्त्रीन्कोणान्द्वेपुरेतथेति अतएवतत्रैवोक्तम् तस्माद्दिक्षुत्तरस्यांवैदिवारात्रिःसदैवहि सर्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरोरुत्तरतःस्थितिरिति यतोयत्रयःपश्यतिसैवतस्यप्राची तस्यचवामतोमेरुस्तिष्ठतीति ॥ ८ ॥ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमंदर्शयति यत्रोदेतीत्यादिना स्यंदेनस्वेदोद्गमेन प्रस्वापयतिनिशीथंकरोति येतंसमनुपश्येरन्प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः ॥ ९ ॥ साधिकानिपंचविंशतिसहस्राधिकानि ॥ १० ॥ सहवासहैव यद्यपिवस्तुतःसूर्यस्यापिनक्षत्रैःसहैवोदयास्तमयौतथाऽपितस्यतत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेवतत्साहित्यमुक्तम् ॥ ११ ॥ त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थम् ॥ १२ ॥

---

१ सव्येनचलन्दक्षिणेनेतिप्राचीनएकस्मिन्पु०पा० अयमेवश्रीधरसंमतःअग्रिमाध्यायस्थप्रथमगद्यव्याख्यायाम् ‘ उपवर्णितंसव्येनचलन्दक्षिणेनकरोतीतिवदता ’ इतितेनकृतस्यानुवादस्यबहुषुपुस्तकेषूपलंभात् अत्रमेरुमितिप्रक्रमाल्लभ्यम् अंकितांध्रपु० दक्षिणेनाचलं चलन्निति पाठोत्रोत्तरत्रावतरणे च

द्वादशमासाअरायस्य षड्तवोनेमयोयस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्य कृतइतरभागोयस्य मानसोत्तरगिरौलक्षार्धादुपरिवायुबद्ध भूमावितिद्रष्टव्यम् चक्रंवातावदुच्छ्रितमितिमंतव्यम् अन्यथाऽयुतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्यमेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्यसाम्यानुपपत्तेः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नक्षेचक्रप्रोतिकृतमूलोनिबद्धपूर्वभागःप्रथमाक्षोमेरुमानसोत्तरायतःसार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणस्तस्यतुर्य

यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्नेमित्रिणाभिसंवत्सरात्मकंसमामनंति तस्याक्षोमेरोर्मूर्धनिकृतोमानसोत्तरेकृतेतरभागोयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति॥ १३॥तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेनसंमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागः॥ १४॥रथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमादित्यम्॥ १५॥ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलाऽऽस्ते ॥ १६ ॥ तथावालखिल्याऋषयोंऽगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति ॥ १७ ॥ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथङ्नानामानःपृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते॥ १८॥

मानेनसार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेन ध्रुवेकृतोवायुपाशेननिबद्धउपरिभागोयस्य ॥ १४ ॥ नीडउपवेशस्थानम् गायत्र्यादिच्छंदोनामानः अरुणेनयोजिताःसंतोदेवंवहंति ॥ १५ ॥ पुरस्तात्स्थितोऽपिपश्चात्प्रत्यङ्मुखआस्ते यद्वा यत्सूर्यस्यपुरस्तात्तस्यैवपश्चिमत्वात्पश्चादित्युक्तम् अश्वस्थानंचवायुनोक्तम् सप्ताश्वरूपच्छंदांसिवहंतेवामतोरविम् चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति॥ १६॥ सूक्तवाकायसुभाषिताय ॥ १७ ॥ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशःसप्तगणाःसंतोमासिमास्युपासतइत्यन्वयः ॥ १८ ॥

---

१ अयंपाठएकस्मिन्प्राचीनपु० आत्मानंपृथङ्नामानःपृथक्कर्मभिरितिपाठस्तुब०पुस्तकेषु २ पूर्वोक्ताऋष्यादयोद्वौद्वाववगंतव्याविितितात्पर्यम् अतएवद्वादशे (अ०११ श्लो० २८) संयुक्तानामधीश्वरैरित्युक्तम् अधीश्वरैस्तत्तत्पतिभिःसंयुक्तानामित्यर्थः

गव्यूतिः क्रोशद्वयम् सगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमेटीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥छ ॥ ॥ छ ॥
द्वाविंशेसोमशुक्रादेःस्थानमाहोत्तरोत्तरम् ॥ तत्तद्गत्यनुसारेणइष्टानिष्टेतथानृणाम् ॥ १ ॥ राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणंचोपवर्णितंसव्येनच
लन्दक्षिणेनकरोतीतिवदता अमुष्यवयंकथमनुमिमीमहिएतत्कथंज्ञास्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ चक्रवशात्स्वतश्चगतिद्वयमविरुद्ध

लक्षोत्तरंसार्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते ॥ १९ ॥
इतिश्रीभा० म० पंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥
राजोवाच यदेतद्भगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमुखंप्रचलितंचाप्र
दक्षिणंभगवतोपवर्णितममुष्यवयंकथमनुमिमीमहीति ॥ १ ॥ सहोवाच यथाकुलालचक्रेणभ्रमता
सहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेवंनक्षत्रराशिभिरुप
लक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणां
गतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् ॥ २ ॥ सएषभगवानादिपुरुषएवसाक्षान्नारायणोलो
कानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिचवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्य
षट्सुवसंतादिषुऋतुषुयथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ॥ ३ ॥ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारा
नुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोऽञ्जसाश्रेयःसमधिगच्छंति ॥ ४ ॥

मितिपरिहारार्थः ॥ २ ॥ तत्तत्कालनियमेनकर्मणांविशुद्धेःसाद्गुण्यस्यनिमित्तभूतमात्मानंविभज्य विजिज्ञास्यमानोवितर्क्यमाणः यथोप
जोषंयथाकर्मभोगम् ऋतुगुणान्शीतोष्णादीन् ॥ ३ ॥ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनःपुरुषास्त्रय्याआम्नातैःकर्मभिरिंद्रादिरूपंयोगवितानैश्चध्याना
दिभिरंतर्यामिरूपंपूजयंतः ॥ ४ ॥

१ गव्यूतिरूपंयदुत्तरमधिकंतत्सहितंयथाभवतितथेत्यर्थः

सएवस्वगत्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह सएषलोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येयन्नभोवलयमंतरिक्षंतस्यमध्येयत्कालचक्रं तद्गतः राशिभिर्मेषादिभिःसंज्ञायेषाम् चैत्रादिसंज्ञास्तुचांद्रमासानाम् मासमाह पक्षद्वयंमासइतिचांद्रेणमानेन सपादंमहानक्षत्रद्वयंसौरेण दिवानक्तंचाहोरात्रमितिपित्र्येण षष्ठमंशंराशिद्वयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ मंडलाभ्यांसहभुंजीत सहसहिसूर्यः यदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवतित दासौरचांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषड्दिनानिवर्धंतेचांद्रमानेनषड्क्षंतीतिद्वादशदिनव्यवधानादुभयो

अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुंक्तेराशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मासःपक्षद्वयंदिवानक्तंचेतिसपादर्क्षद्वयमुपदिशंतियावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयवः ॥ ५ ॥ अथचयावताऽर्धेननभोवीथ्यांप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ॥ ६ ॥ अथचयावन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकात्स्न्र्येनसहभुंजीततंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिःसमामनंति ॥ ७ ॥ एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोऽर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ॥ ८ ॥ अथचापूर्यमाणाभिश्चकलाभिरमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितॄणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वानःसर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ॥ ९ ॥ यएषषोडशकलःपुरुषोभगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति ॥ १० ॥

रप्यपश्चाद्भावोभवति एवंपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः ततःपुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति तदेवमवांतरभेदेनसंवत्सरादिपंचकंसमामनंति ॥ ७ ॥ सोमादीनामपिस्थानंकार्यंचाऽऽह एवंचंद्रमाइति अर्कगभस्तिभ्योमंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यांसपाददिनद्वयेन ॥ ८॥ सर्वेषां जीवनिवहानांप्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ॥ ९ ॥ तदेवाऽऽह यएषइति ॥ १० ॥

---

१ सपादर्क्षद्वयंदिवानक्तंचेत्युपदिशंतीतिपाठोव्याख्यानानुरोधीतिभाति दृष्टश्चायमंकितांभपु० २ इद्वत्सरमितिक्वचित्पाठः

दक्षिणेनैवनतुतेषांपृथगन्यागतिरस्तीत्यर्थः कालायनेकालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रंफलविशेषेणपृथक्कल्पितंतेनसह तथा चश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइति ॥ ११ ॥ पुरतःसूर्येणभोक्ष्यमाणेनक्षत्रे पश्चाद्भुक्ते सहैवभुज्यमाने चारेणक्रमस्थनक्षत्रात्यतिक्रमेण वृष्टेर्विष्टंभःस्तंभनंयस्माद्ग्रहात्तमुपशमयतीतितथा ॥ १२ ॥ बुधोव्याख्यातःपुरतःपश्चात्सहैववाचरतीति

ततउपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताऽष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैववाऽर्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरतिलोकानांनित्यदाऽनुकूलएवप्रायेणवर्षयंश्चारेणानुमीयतेसवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः॥ १२ उशनसाबुधोव्याख्यातस्ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदाऽर्काद्व्यतिरिच्येततदाऽतिवाताऽभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते॥ १३ ॥ अतऊर्ध्वमंगारकोऽपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वादशानुभुंक्तेयदिनवक्रेणाभिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः॥ १४॥ ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौपरिवत्सरंपरिवत्सरंचरतियदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य॥ १५॥ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौत्रिंशन्मासान्विलंबमानःसर्वानेवानुपर्येतितावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउपलभ्यंतेयएवलोकानांशमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति॥ १७॥ इतिश्रीभा० महापुराणेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रवर्णनेद्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

किंचिद्विशेषंचाऽऽह ततइत्यादिना आशंसतेसूचयति ॥ १३ ॥ अघशंसोदुःखसूचकः यदिनवक्रेणाभिवर्ततेतर्हित्रिभिस्त्रिभिःपक्षैः ॥ १४॥ यदिनवक्रःस्यात्तर्हिपरिवत्सरम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिभागवतेपंचमेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥७॥

---

१ क०परिवत्सरंचरतीत्येवपा० अयमेवयुक्तश्लोकानुरोधादितिभाति

त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्राश्रयं ततः॥ शिशुमारस्वरूपेण हरेश्च स्थितिरुच्यते॥ १॥ यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोः पदम् यत्र ध्रुव उपास्ते तिष्ठतीत्यन्वयः समकालमेव युज्यंत इति तथा तैर्नक्षत्ररूपैः ॥ १॥ २॥ मेढीस्तंभे बद्धा धान्याक्रमणपशवो बलीवर्दाः कर्मसारथिः सहायो येषाम् ॥ ३॥ ईश्वराधा

श्रीशुक उवाच अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदंति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेंद्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः॥ १ ॥ स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते ॥ २ ॥ यथा मेढीस्तंभ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंत्येवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पांतं परिचंक्रमंति नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तंते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतंति॥ ३॥ केचनैतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति॥ ४ ॥ यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयस्तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवंति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगंगा चोदरतः ५

रत्वात्पतनशंकैव नास्तीति वक्तुं मतांतरमाह केचनेति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रम् योगधारणायां स्थितमिति शेषः ॥ ४ ॥ लांगूले अग्रादधोभागे उदगयनान्यभिजिदादीनि पुनर्वस्वंतानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीन्युत्तराषाढांतानि चतुर्दश वामपार्श्वे ॥ ५ ॥

१ कल्पजीविनामवांतरकल्पे वर्तमानानां मर्त्यलोकांतरिक्षलोकादिलोके जीवतामाजीव्य आश्रयभूतः महर्लोकाद्युपरिस्थानां भूमेरधस्थानां च तद्विनापि स्थितिसंभवादितिनालबो० २ चतुर्थस्कंधे ३ वायुवशा मेघाः कर्मसारथयः श्येनाश्च यथेत्यन्वयः

तदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना पुनर्वसुरुदगयनांत्यंनक्षत्रम् पुष्योदक्षिणायनस्याद्यम् आर्द्राश्लेषतयोर्निरंतरे अभिजिदुत्तराषाढेउत्तरदक्षिणायनयोराद्यंतनक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढेतयोरुत्तरपूर्वे धनिष्ठामूलंचतयोरप्युत्तरपूर्वे मघादीनियान्यनुराधांतानि दक्षिणायनान्यष्टतानिवामपार्श्ववंक्रिषुवामपार्श्वास्थिषु मृगशीर्षादीनिप्रातिलोम्येनपूर्वाभाद्रपदांतानियान्युदगयननक्षत्राण्यष्टतानिदक्षि

पुनर्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोःश्रोण्योरार्द्राऽऽश्लेषेचदक्षिणवामयोःपश्चिमयोःपादयोरभिजिदुत्तराषाढेद क्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यंश्रवणपूर्वाषाढेदक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलंचदक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्ववंक्रिषुयुंजीततथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षि णपार्श्ववंक्रिषुप्रातिलोम्येनप्रयुंजीतशतभिषाज्येष्ठेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥६॥ उत्तराहनावगस्तिर धराहनौयमोमुखेषुचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिः ककुदिवक्षस्यादित्योहृदयेनारायणोमनसिचंद्रोना भ्यामुशनास्तनयोरश्विनौबुधःप्राणापानयोराहुर्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेतारागणाः॥ ७॥ एतदुहैवभ गवतोविष्णोःसर्वदेवतामयंरूपमहरहःसंध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेतनमोज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायाभिधीमहीति ॥८॥ ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकंपापापहंमंत्रकृतां त्रिकालम् ॥ नमस्यतःस्मरतोवात्रिकालंनश्येततत्कालजमाशुपापम् ॥ ९॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे पंचमस्कंधेशिशुमारसंस्थानवर्णनंनामत्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥ २३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

णपार्श्ववंक्रिषु शतभिषग्ज्येष्ठेउत्तरदक्षिणायनयोर्येऽवशिष्टेतेस्कंधयोः ॥ ६ ॥ यमोनक्षत्ररूपः तथानारायणोऽश्विनौच ककुदिगलपृष्ठ श्रृंगे ॥ ७ ॥ ज्योतिषोलोकायाश्रयाय कालायनायकालचक्ररूपाय नमोभिधीमहीतिमंत्रेणोपतिष्ठेत ॥ ८ ॥ मंत्रकृतांपूर्वोक्तंमंत्रंजपता म् ॥ ९ ॥ ॥ इतिपंचमेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७ ॥

एवंत्रिभिर्ध्रुमर्यादापालनंवर्णितंतथा ॥ अधोभुवनमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते ॥१॥ चतुर्विंशेरवेरर्वाक्स्वर्भान्वादिस्थितिःक्रमात् ॥ अतला दिबिलस्वर्गमर्यादाःसप्तवर्णिताः ॥ २ ॥ सूर्यमारभ्यध्रुवांतंसंनिवेशंनिरूप्येदानींसूर्यादधस्तान्निरूपयति अधस्तादिति स्वर्भानूराहुःअलभ तलेभे सिंहिकायाःपुत्रः ॥ १ ॥ ग्रहणंवक्तुमाह यददःप्रतपतस्तरणेर्मंडलम् अमृतपानेमध्यप्रवेशेनतयोर्व्यवधानंकरोतीतितथा अतएवैता

श्रीशुकउवाच अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वंग्रहत्वंचाऽलभतभगवदनुकंपयास्वयमसुरापसदःसैंहिकेयोह्यतदर्हः तस्यतातजन्मकर्माणिचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यःपर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधःसूर्याचंद्रमसावभिधावति ॥ २ ॥ तन्निशम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रंतत्तेजसादुर्विषहंमुहुःपरिवर्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्ततेतदुपरागमितिवदंतिलोकाः॥३॥ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ॥ ४ ॥ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुःप्रवातियावन्मेघाउपलभ्यंते॥ ५॥ ततोऽधस्ाच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयःपतत्रिप्रवराउत्पतंतीति ॥ ६ ॥ उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराएकैकशोयोजनायुतांतरेणायामविस्तारेणोपकॢप्ताः अतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपातालमिति॥ ७॥

भ्यांसूचितत्वाद्वैरमनुबध्नातीतितथा ॥ २ ॥ भागवतंचक्रंपरिवर्तमानंपरिभ्रमदभिअभिमुखंमुहूर्तमवस्थितःसन् इत्येवमंतरातदवस्थानमुपरागंग्रहणंवदंति तत्रचक्रजुवक्रस्थितिभ्यांसर्वथासासर्वथासौनतुवस्तुतोयासोऽस्तिदूरांतरत्वात् ॥ ३ ॥ तावन्मात्रेयोजनायुते ॥ ४ ॥ अंतरिक्षंग्रहहीनम् तस्यावधिमाह यावद्वायुःप्रवातितीव्रोवाति तस्याप्यवधिमाह यावन्मेघाः ॥ ५ ॥ पृथिव्याउपरिभूर्लोकावधिमाह याव द्धंसादयःपार्थिवाविकाराः ॥ ६ ॥ योजनायुतांतरेणप्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामोयःकटाहस्यतावद्विस्तारेण ॥ ७ ॥

१ अष्टमस्कंधे

सामान्येनविवराणिवर्णयति एतेष्वित्यादिनाअथातलइत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन एतेषुदैत्यादयोनिवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु अधिकःकामभोग श्चऐश्वर्यानंदश्चविभूतिश्चसंपत्तिस्तैः[1] सुसमृद्धाभवनादयोयेषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिताअनुरक्ताःकलत्रादयोयेषाम् नप्रतिहतःकामोयेषाम् माययाविनोदोयेषाम् ॥ ८ ॥ किंच हेमहाराजयेषुमयेननिर्मिताःपुरश्चकासतीत्यन्वयः कथंभूताः नानायेमणिप्रवरास्तेषांप्रवेकामुख्या स्तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवनादिभिस्तथाविवरेश्वराणांगृहोत्तमैश्चसमलंकृताः कीदृशैर्गृहोत्तमैः नागाश्चासुराश्चमिथुनभूताःपारावतादयश्चतै राकीर्णाःकृत्रिमाभूमयोयेषुतैः पाठांतरेनानास्वनत्वंमिथुनविशेषणम्[2] ॥ ९ ॥ उद्यानानिचातितराममरलोकश्रियमतिशयितानियेषुचका

एतेषुहिबिलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः[4] सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषुदैत्यदा नवकाद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्यप्रतिहतकामामायावि नोदानिवसंति ॥ ८ ॥ येषुमहाराजमयेनमायाविनाविनिर्मिताःपुरोनानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचि त्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमि भिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैःसमलंकृताश्चकासति ॥ ९ ॥ उद्यानानिचातितरांमनइंद्रियानंदिभिःकुसुमफलस्तबक सुभगकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनांलतांऽगालिंगितानांश्रीभिःसमिथुनविविधविहंगमजलाशया नाममलजलपूर्णानांझषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिव नेषुकृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि १०

सतीत्यन्वयः काभिः श्रीभिः केषाम् कुसुमफलस्तबकाश्चसुभगकिसलयानिचतैरवनतारुचिराविटपायेषांतेषांविटपिनाम् लतानामंगैरालिं गितानांश्रीभिः तथासमिथुनाश्चक्रवाकादिमिथुनसहितायेविविधाविहंगास्तद्युक्तानांजलाशयानांचश्रीभिः कीदृशानाम् अमलैर्जलैःपू र्णानाम् पुनरपिकैरतिशयितानि झषकुलोल्लंघनेनक्षुभितंयज्जलाशयानांनीरंतस्मिन्यानिनीरजादीनितेषांवनेषुकृतंनिकेतनंयैस्तेषामर्थात्प क्षिणामेकोऽखंडोयोविहारस्तेनाकुलाश्चतेमधुराश्चविविधाःस्वनादयस्तैर्येइंद्रियोत्सवास्तैश्च यद्वा समिथुनेत्यादेरुत्तरेणैवसंबंधः मनइंद्रि यानंदिभिरितिस्वनादीनांविशेषणम् तत्रनीरजंसामान्येनकमलम् लोहितंशतपत्रंतद्विशेषः ॥ १० ॥

१ पुल्लिंगस्यशेषात्तैरिति २ नानास्वनमिथुनेत्येवंरूपे ३ अतिक्रांतानि ४ प्राचीनपुं०द्वये आनंदसूतिविभूतिभिरितिमूलपाठः सूतिःसंततिःविभूतिःसंपत्तिरितिटीकायांपाठश्च

अहोरात्रादिभिर्यद्भयंतन्नोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्लमःश्रमः ग्लानिरनुत्साहः ॥ १३ ॥ कल्याणानांमंगलरूपाणाम् ॥ १४ ॥ यस्मिन्भगवत्तेजसिप्रविष्टे पुंसवनानिगर्भाः आचतुर्थाद्भवेत्स्रावःपातःपंचमषष्ठयोरितिस्रावपातौज्ञेयौ ॥ १५॥ सवर्णेरताःस्वैरिण्यः

यत्रहवावनभयमहोरात्रादिभिःकालविभागैरुपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ यत्रहिमहाहिप्रवरशिरोमणयःसर्वंतमः प्रबाधंते ॥ १२॥ नवाएतेषुवसतांदिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरितिवयोवस्थाश्चभवंति ॥ १३ ॥ नहितेषांकल्याणानांप्रभवति कुतश्चनमृत्युर्विनाभगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥ १४ ॥ यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनांप्रायःपुंसवनानिभयादेव स्रवंतिपतंतिच ॥ १५॥ अथातलेमयपुत्रोऽसुरोबलोनिवसतियेनहवाइहसृष्टाःषण्णवतिर्मायाःकाश्चनाद्यापिमायाविनोधारयंतियस्यचजृंभमाणस्यमुखतस्त्रयस्त्रीगणाउदपद्यंतस्वैरिण्यःकामिन्यःपुंश्चल्यइतियावै बिलायनंप्रविष्टंपुरुषंरसेनहाटकाख्येनसाधयित्वास्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरंकिलरमयंतियस्मिन्नुपयुक्तेपुरुषईश्वरोऽहंसिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानःकत्थते मदांधइव ॥ १६॥ ततोऽधस्ताद्वितलेहरोभगवान्हाटकेश्वरःस्वपार्षद्भूतगणावृतःप्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवोभवान्यासहमिथुनीभूतआस्ते यतःप्रवृत्तासरित्प्रवराहाटकीनामभवयोर्वीर्येणयत्रचित्रभानुर्मातरिश्वनासमिध्यमानओजसापिबतितन्निष्ठ्यूतंहाटकाख्यंसुवर्णभूषणेनासुरेंद्रावरोधेषुपुरुषाःसहपुरुषीभिर्धारयंति ॥ १७॥

कामिन्यस्त्वसवर्णेऽपि तत्राप्यतिचंचलाःपुंश्चल्यः बिलायनंबिलायतनम् साधयित्वासंभोगसमर्थंकृत्वा स्वेयेअसाधारणाविलासास्तत्पूर्वकोऽवलोकस्तेनानुरागयुक्तंस्मितंतेनसंलापउपगूहनंचतदादिभिः यस्मिन्हाटकाख्येरसेउपयुक्तेसेविते॥ १६॥ भवयोर्भवस्यभवान्याश्च चित्रभानुरग्निः तेननिष्ठ्यूतंफूत्कृत्यत्यक्तम् असुरेंद्राणामवरोधेष्वंतःपुरेषु पुरुषीभिःस्त्रीभिः॥ १७॥

१ देहवैवर्ण्यादिसहिताग्लानिरितिमध्यमपदलोपीसमासः २ चक्रनाम्नोभगवत्तेजसोविना ३ अंकितांध्रपु०प्रा०पु० भवइतिनास्ति तथासतिहरपदेननपौनरुक्त्यम् तत्सत्वेचान्यतरद्विशेषणत्वेनयोज्यम् ४ मिथुनीभूयेत्यपिक०पा० ५ भूषणेनरत्नालंकारेणसहसुवर्णंधारयंतीत्यन्वयः

सुतलेबलिरधुनाऽप्यास्तइत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्यप्रियंकर्तुमिच्छताभगवताप्रथमंपराक्षिप्तमपह्नतंलोकत्रयंयस्यसः पुनर्भगवतोऽनुकंपयै वतत्रप्रवेशितःसन् कीदृशेन योऽदितेःसकाशाद्भूत्वाबटुवामनरूपेणलब्धकायस्तेन ॥ १८ ॥ केचित्तस्यसुतलराज्यंभूमिदानफलंमन्यंतेतन्नि राकरोति नोएवैतदिति यद्बिलनिलयेविवरस्थानेऐश्वर्यमेतद्भूमिदानस्यसाक्षात्कारःफलंनभवत्येव कुतइत्यपेक्षायामेवंभूतस्यदानस्यसाक्षाद

ततोऽधस्तात्सुतलउदारश्रवाःपुण्यश्लोकोविरोचनात्मजोबलिर्भगवतामहेंद्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादिते र्लब्धकायोभूत्वाबटुवामनरूपेणपराक्षिप्तलोकत्रयोभगवदनुकंपयैवपुनःप्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासु समृद्धयाश्रियाऽभिजुष्टःस्वधर्मेणाराधयंस्तमेवभगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वसआस्तेऽधुनापि॥ १८॥ नोएवैतत्साक्षात्कारोभूमिदानस्ययत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवासुदेवेती र्थतमेपात्रउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिल यैश्वर्यम्॥ १९॥ यस्यहवावक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविवशःसकृन्नामाभिगृणन्पुरुषःकर्मबंधनमंजसावि धुनोतियस्यहैवप्रतिबाधनंमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते॥ २०॥ तंद्भक्तानामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मदआ त्मतयैव॥ २१॥

पवर्गहेतुत्वादित्याह यत्तत्प्रसिद्धंदानंतस्य तदेवाऽऽह भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतश्चासावात्मभूतश्चसर्वजीवनियंताचासावात्माराम श्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपादितस्य ॥ १९ ॥ किंच यस्यनामक्षुतादिषुचविवशोऽपिसकृदपिगृणन्कर्मबंधंविधुनोति कथंभूतम् यस्यप्रतिबा धनंत्विहमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते यन्निवृत्त्यर्थंयोगसांख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तंकर्मबंधंत्यजति ॥ २० ॥ तत्तस्मिन्भगवतिभक्तानां ज्ञानिनांचयथायथमात्मन्यात्मदेज्ञानदेचात्मतयैवसमर्पितस्यभूमिदानस्यनतत्फलमितिपूर्वेणैवसंबंधः ॥ २१ ॥

---

१ तीर्थतमेइत्यस्याग्रे 'सर्वजीवनियंतर्यात्मारामेच' इत्यधिकंपुस्तकद्वयेउपलभ्यतेतदयुक्तम् टीकायांजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेइत्यस्यैवतादृशार्थकथ नाद्बहुषुपुस्तकेष्वनुपलंभाच्च २ केषुचित्पुस्तकेषु तद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मदआत्मतमेचेतिमूलपाठः तत्तस्मिन् भगवतांभक्तानांज्ञानिनांचयथायथमात्मदे ज्ञानदेहरावात्मतमेचेतिटीकापाठश्चदृश्यते अत्रसारासारविवेचनंकुर्वंतुसुधियः ३ यस्यनामउच्चारयन्पुरुषःकर्मबंधंविधुनोतितस्मिन्भगवतिसमर्पितस्येत्यर्थः

किंच नेदंभगवदनुकंपाफलमपिकिंत्वेकांतभक्तस्यतस्यांतरायमात्रमित्याह नेति भगवानमुष्यअमुनैवानुगृहीतवान् तत्रहेतुः यदुतेति आत्मनईश्वरस्यानुस्मृतिंमुष्णातीतितथा तदुक्तम् वासुदेवेमनोयस्यजपहोमार्चनादिषु तस्यांतरायोमैत्रेयदेवेंद्रत्वादिकंफलमिति ॥ २२ ॥ तस्यैकांतभक्तिंसप्रपंचामाह यत्तदतिप्रसिद्धमितिवक्ष्यमाणमुवाचहेत्यन्वयः कथंभूतः अनधिगतोऽन्यउपायोयेनतेनभगवतायाञ्चाच्छलेनापहृतंस्वशरीरमात्रावशेषितंलोकत्रयंयस्य सम्यक्प्रतिमुक्तोबद्धः अपविद्धःप्रक्षिप्तोऽपिसन् ॥२३॥ बतेतिखेदे भगवान्विद्वानपियोऽसाविंद्रोयस्यैकांतेनबृहस्पतिःसचिवःसहायोयतोमंत्रार्थंवृतःसोऽपिपुरुषार्थेषुनूनंननिष्णातोननिपुणः यतउपेंद्रेणद्वारभूतेनतमुपेंद्रंविहायाऽऽत्मानंमां

नवैभगवान्नूनममुष्यानुजग्राहयदुतपुनरात्मानुस्मृतिमोषणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति॥२२॥यत्तद्भगवताऽनधिगतान्योपायेनयाञ्चाच्छलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्चसंप्रतिमुक्तोगिरिदर्याचापविद्धइतिहोवाच॥२३॥नूनंबतायंभगवानर्थेषुननिष्णातोयोऽसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृतएकांततोबृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपेंद्रेणाऽऽत्मानमयाचताऽऽत्मनश्चाऽऽशिषोनोएवतद्दास्यमतिगंभीरवयसःकालस्यमन्वंतरपरिवृत्तंकियल्लोकत्रयमिदम्॥ २४॥ यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहःकिलवव्रेनतुस्वपित्र्यंयदुताकुतोभयंपदंदीयमानंभगवतःपरमितिभगवतोपरतेखलुस्वपितरि ॥ २५ ॥ तस्यमहानुभावस्यानुपथममृजितकषायःकोवाऽस्मद्विधःपरिहीणभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति॥ २६॥

लोकत्रयमयाचत तंमंत्रप्रदंबृहस्पतिमतिहायेतिवा तस्मिन्प्रसन्नेसएववरणीयोनलोकत्रयंयतस्तदतितुच्छमित्याह अतिगंभीरमनंतंवयोयस्यतस्यकालस्ययन्मन्वंतरंतेनपरिवृत्तंविपर्यस्तंलोकत्रयमिदंकियत् ॥ २४ ॥ प्रह्लादस्त्वेकएवार्थेनिष्णातइत्याह यस्यानुदास्यमिति स्वपितरिउपरतेमृतेसतिस्वपित्र्यंपदंभगवतादीयमानमपिभगवतःखलुपरमन्यदितिकृत्वानतुजग्राहेत्यर्थः ॥ २५॥ ननुत्वमतिवीरःकुतस्तमेवबहुमन्यसेतत्राऽऽह तस्यानुपथमनुवर्त्म अमृजिताअक्षीणाःकषायारागादयोयस्य परिहीणोभगवदनुग्रहोयस्य सकोवाउपगंतुमिच्छतीति॥२६॥

---

१ अतिहायातिक्रम्य २ उपेंद्रेणातदर्हमात्मानमित्यंकितांभपु०पा०आत्मनःस्वस्याशिषालोकत्रयरूपाअयाचतनोएवतद्दास्यमित्यन्वयः

अथशुकोक्तिः नन्वेवंभूतश्चेद्बलिस्तर्हितस्यैवचरितंविस्तरेणकथ्यतांतत्राऽऽह तस्यबलेरनुचरितमुपरिष्टादष्टमेविस्तरिष्यते यस्यद्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपितंकृतानुकंपंहृदयंयस्य द्वारपालकर्मदर्शयति येनश्रीनारायणेनबलेर्द्वारिविशन्दशकंधरउच्चाटितः केन पदा तत्राप्यंगुष्ठेनेव ॥ २७ ॥ यथाहरिणास्वभक्तोबलिःसुतलेनिहितःसुखमास्तेएवंमहादेवभक्तोऽपिमयस्तलातलेसुखमास्तइत्याह ततइति लब्धंपदंस्थानंयेन महीयतेपूज्यते ॥ २८ ॥ नैकशिरसामनेकफणानांगणोऽस्ति एतत्प्रपंचयति कुहकेति महाभोगवंतोमहाकायाः पुरुषवाहाद्गरुडा-

तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते यस्यभगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयोयेनांगुष्ठेनपदादशकंधरोयोजनायुतायुतंदिग्विजयउच्चाटितः ॥ २७ ॥ ततोऽधस्तात्तलातलेमयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवतापुरारिणात्रिलोकीशंचिकीर्षुणानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदोमायाविनामाचार्योमहादेवेनपरिरक्षितोविगतसुदर्शनभयोमहीयते ॥ २८ ॥ ततोऽधस्तान्महातलेकाद्रवेयाणांसर्पाणांनैकशिरसांक्रोधवशोनामगणःकुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतःपतत्त्रिराजाधिपतेःपुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाःस्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेनक्वचित्प्रमत्ताविहरंति॥ २९ ॥ ततोऽधस्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनामनिवातकवचाःकालेयाहिरण्यपुरवासिनइतिविबुधप्रत्यनीकाउत्पत्त्यामहौजसोमहासाहसिनोभगवतःसकललोकानुभावस्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतबलावलेपाबिलेशयाइववसंतियेवैसरमयेंद्रदूत्यावाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति॥ ३० ॥

नात् ॥ २९ ॥ विबुधप्रत्यनीकादेवशत्रवः सकलेष्वपिलोकेष्वनुभावोयस्यतस्यैवतेजसासुदर्शनेनप्रतिहतोबलावलेपोवीर्यमदोयेषाम् बिलेशयाःसर्पाइव इंद्रदूत्याप्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवंहिवैदिकमाख्यानम् पणिभिरसुरैर्निगूढांगामन्वेष्टुंसरमांदेवशुनीमिंद्रेणप्रहितांसंधिमिच्छंतःपणयःप्राहुः किमिच्छंतीसरमेत्यादि साचसंधिमनिच्छंतींद्रस्तुतिपूर्वकंतान्प्रतिपरुषमाह हताइंद्रेणपणयःशयध्वमित्यादि तेचतच्छ्रुत्वाबिभ्यतीति ॥ ३० ॥

---

१ उत्तरस्मादितिपाठेप्युपरिष्टादित्येवार्थः

महाभोगिनोमहाफणाः महानमर्षःक्रोधोयेषाम् पंचादिसंख्यानिशीर्षाणियेषाम् शीर्ष्णामितिवक्तव्येशीर्षाणामित्यार्षः ॥३१॥ इतिपंचमे टीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ पंचविंशेततोऽधस्तादाहशेषस्यसंस्थितिम् ॥ संजिहीर्षोरिदंकालेयंत्ररुद्रसमुद्भवः ॥ १ ॥ तस्यपातालस्य कोऽसावनंतः सात्वतीयाःसात्वततंत्रनिष्ठाश्चतुर्व्यूहोपासनेयंसंकर्षणमित्याचक्षते तथाख्यानेहेतुःद्रष्टृदृश्ययोःसम्य

ततोऽधस्तात्पातालेनागलोकपतयोवासुकिप्रमुखाःशंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकं बलाश्वतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंतियेषामुहवैपंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणांफणासुवि रचितामहामणयोरोचिष्णवःपातालविवरतिमिरनिकरंस्वरोचिषाविधमंति॥३१॥ ॥इतिश्रीभागवतेम हापुराणेपंचमस्कंधेराह्वादिस्थितिबिलस्वर्गमर्यादानिरूपणंनामचतुर्विंशतितमोऽध्यायः॥ २४॥ ॥७॥ श्रीशुकउवाच तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजनसहस्रांतरआस्तेयावैकलाभगवतस्तामसीसमाख्याताऽनंतइति सात्वतीयाद्रष्टृदृश्ययोःसंकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणंयंसंकर्षणमित्याचक्षते॥१॥ यस्येदंक्षितिमंडलंभग वतोऽनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मिन्नेवशीर्षणिध्रियमाणंसिद्धार्थइवलक्ष्यते॥ २ ॥ यस्यहवाइदंकालेनोप संजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखंशूलमुत्तंभ यन्नुदतिष्ठत्॥३॥

क्कर्षणमेकीकरणंयेन तत्कृतः अहमित्यभिमानोलक्षणंचिह्नमधिष्ठातुर्यस्य अहंकाराधिष्ठानेनद्रष्टृदृश्यसंकर्षणात्संकर्षणइत्यर्थः ॥ १ ॥ अनं तत्वमाह यस्येदमिति यच्छब्दानांसएषभगवाननंतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥ तामसत्वमाह यस्येदंविश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेणविरचिते कुटिलीकृतेरुचिरीकृते भ्रमंत्यौभ्रुवौतयोर्मध्ये उत्तंभयन्नुन्नमयन् ॥ ३ ॥

---

१ क०यतइतिपाठः २ क०संकर्षणोनामेत्यपिपाठः ३ अमर्षेणविरचितेकुटिलीकृतेअतएवरुचिरेभ्रमंत्याविस्यंकितांपु०पा० प्रा०पु०द्वयेतुरुचिरशब्दरहितोमूलपाठः विरचितेकुटिलीकृतेइतिटीकापाठश्च

सुभगत्वमाह यस्यांघ्रिकमलयुगलेऽरुणाविशदानखाएवमणयस्तेषांषंडःसमूहस्तस्यमंडलेषु परिस्फुरतांकुंडलानांप्रभयामंडितानिगंडस्थलानियेषुतानि ॥ ४ ॥ चारुण्यंगवलयेविलसिताश्चतेविशदाश्चविपुलाश्चधवलाश्चसुभगाश्चरुचिराश्चभुजाएवरजतस्तंभास्तेष्वगुरुचंदनकुंकुमानांपंकएवानुलेपस्तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथितेत्हृदयेमकरध्वजस्यावेशेनरुचिरंचललितंचस्मितंयासांताः तस्यानुरागेनमदेनचमुदितंचतन्मदेनविघूर्णितेप्रचलितेचआईषदरुणेकरुणावलोकयुक्तेनयनेयस्मिंस्तद्वदनारविंदंविलोकयंति ॥ ५ ॥ अमर्षोऽसह

यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषंडमंडलेष्वहिपतयःसहसात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमनसःखलुविलोकयंति ॥ ४ ॥ यस्यैवहिनागराजकुमार्यआशिषआशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणाऽवलोकनयनवदनारविंदंसव्रीडंकिलविलोकयंति ॥ ५ ॥ सएवभगवाननंतोऽनंतगुणार्णवआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगोलोकानांस्वस्तयआस्ते ॥ ६ ॥ ध्यायमानःसुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनःसुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानःस्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियंवैजयंतींस्वांवनमालांनीलवासाएककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरभुजोभगवान्माहेंद्रोवारणेंद्रइवकांचनींकक्षामुदारलीलोबिभर्ति ॥ ७ ॥

नम् रोषःक्रोधः उपसंहृतस्तयोर्वेगोयेन ॥ ६ ॥ उपासनार्थमाह सुरादिभिर्ध्यायमानश्चिंत्यमानः अनवरतंमदेनमुदितश्वासौविकृतविह्वललोचनश्च सुललितेनमुखरिकाऽमृतेनवचनामृतेनस्वपार्षदान्विबुधयूथपानांपतींश्चाप्यायमानोहर्षयन् नीलेवाससीयस्य एकमेवकुंडलंयस्य हलस्यककुदिपृष्ठेकृतोन्यस्तःसुभगश्चसुंदरश्चभुजोयेन उदारालीलायस्यसः नपरिम्लानोरागःकांतिर्यस्यास्तस्यानवतुलसिकायाआमोदमध्वासवेनसुरभिमधुरसेनमाद्यतांमधुकराणांयेव्रातास्तेषांमधुरगीतेनश्रीर्यस्यास्तांवनमालाम् कक्षांवरत्राम् ॥ ७ ॥

---

१ अंगमंडले क्वचि० अंगदवलयेइतिमूलपाठः चारुण्यंगदानिवलयानिचतैर्विलसिताइतिटीकापाठश्च

संश्लोकयामासवर्णयामास ॥ ८ ॥ अस्यजगतउत्पत्त्यादिहेतवोगुणायस्येक्षयाकल्पाःस्वस्वकार्यसमर्थाआसन् यस्यतुरूपंध्रुवमनंतमकृत मनादि तत्रहेतुः यदेकमेवसदात्मन्यात्मनिनानाकार्यप्रपंचमधात् तस्यब्रह्मरूपस्यवर्त्मतत्त्वंजनःकथमुहवेद नैववेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तर्हिकथम सौमुमुक्षुभिःसेव्यतेतत्राऽऽह मूर्तिमिति यत्रेदंसदसद्विभातिसनोऽस्माकंभक्तानांबहुकृपयासंशुद्धंसत्त्वंमूर्तिबभार स्वजनानांमनांस्यादातुंवशी कर्तुंकृतांयस्यलीलांमृगपतिःसिंहआददेअशिक्षत् यतः उदाराणिवीर्याणियस्य तस्मादन्यंमुमुक्षुःकमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वाकृपयेत्य

यएषएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्त्वरजस्त मोमयमंतर्हृदयंगतआशुनिर्भिनत्तितस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवोनारदःसहतुंबुरुणासभायांब्रह्मणःसं श्लोकयामास ॥ ८ ॥ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्यकल्पाःसत्त्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयाऽऽसन् ॥ यद्रूपंध्रु वमकृतंयदेकमात्मन्नानाऽधात्कथमुहवेदतस्यवर्त्म ॥ ९ ॥ मूर्तिंनःपुरुकृपयाबभारसत्त्वंसंशुद्धंसदसदिदं विभातियत्र ॥ यल्लीलांमृगपतिराददेऽनवद्यामादातुंस्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥ यन्नामश्रुतमनुकीर्त येदकस्मादार्तोवायदिपतितःप्रलंभनाद्वा ॥ हंत्यंहःसपदिनृणामशेषमन्यंकंशेषाद्भगवतआश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ॥ ११ ॥ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ॥ आनंत्यादनिमितविक्रमस्यभूम्नः कोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥

त्रहेतुः यद्यस्मात्स्वजनानांमनांस्यादातुंलीलामाददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः यद्वामृग्यंतइतिमृगाःकामप्रदास्तेषांपतिर्मुख्यः ॥ १० ॥ किंच आस्तांतस्यकृपयावपुर्धारणंतद्भजनंवातन्नामौदार्यमेवातिचित्रमित्याह यस्यनामयदिपतितोमहापातक्यप्यनुकीर्तयेत्तर्हिसशुद्ध्येदिति किमुवक्तव्यम् यतोऽसावेवनृणामशेषमंहःसद्योहंति कथमनुकीर्तयेत् अन्यतःश्रुतंवाऽकस्माद्वाआर्तोवासन्प्रलंभनाद्वापरिहासात् तस्माच्छे षादन्यम् ॥ ११ ॥ गिर्यादिसहितंभूगोलम् सत्त्वानिप्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपिकोगणयेत् ॥ १२ ॥

---

१ श्लोकैस्तुष्टावेत्यर्थः २ अनुभावमित्यपिक०पा० ३ कामप्रदाब्रह्मादयइत्यर्थः

दुरंतवीर्यंबलंयस्य उरवोगुणाअनुभावश्चयस्यसचसच रसायाभूमेर्मूलेस्थितस्तिष्ठति आत्मतंत्रआत्माधारः ॥ १३ ॥ उक्तस्यलोकविभाग स्योपयोगंवदन्नुपसंहरति एतास्त्वेवेहकामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्याइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तस्यप्रपंचः एतावत्योविपाकगतयःफलभूतागत यस्ताव्याचख्येव्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥ ॥ इतिभा० पंचमेटीकायांपंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ षड्विंशेतुततोऽध स्तान्नरकस्थितिरुच्यते ॥ पापिनोयत्रदह्यंतेयमदूतैर्यथायथम् ॥ १ ॥ पुंसोगतयउच्चावचाविसदृशाइतिभोगवैचित्र्यमुक्तंतदेतत्कुतइतिपृ

एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूलेरसायाःस्थितआत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितये बिभर्ति ॥ १३ ॥ एतास्त्वेवेहनृभिरुपगंतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्मितायथोपदेशमनुवर्णिताःकामान्काम यमानैः ॥ १४ ॥ एतावतीर्हिराजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नं व्याचख्येकिमन्यत्कथयामइति ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभूविवरविध्युपवर्णनं नामपंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच महर्षएतद्वैचित्र्यंलोकस्यकथमिति ॥ १ ॥ ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धयाकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभवंति ॥ २ ॥ अथे दानींप्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवतियाह्यनाद्यविद्ययाकृ तकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयःसहस्रशःप्रवृत्तास्तासांप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥

च्छति महर्षइति ॥ १ ॥ कर्मणःसमानत्वेऽपिश्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमितिपरिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्त्विक्याश्रद्धयाकर्तुःसुखित्वंरा जस्यासुखित्वंदुःखित्वंचतामस्यादुःखित्वंमूढत्वंच तत्रापितासांश्रद्धानांतारतम्यात्सुखादितारतम्यंसर्वेषामित्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतिषिद्धंप्रतिषेधः सएवलक्षणंप्रमाणंयस्याधर्मस्यकर्तुः श्रद्धावैसादृश्यंतमसस्तारतम्यात् तत्रापिकारणंदर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानांकामानांयाःसृतयो नरकास्तासांताः अथेदानींताःप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः ॥ ३ ॥

१ कर्तरिक्तः

किंभूमावेवदेशविशेषाः त्रिलोक्याब्रह्मांडाद्बहिर्वा आवरणेषुमध्येंऽतरालेवाभूमिव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्मदोषमनतिक्रम्यदोषमेवदमं

राजोवाच नरकानामभगवन्किंदेशविशेषाअथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ॥४॥ ॥ ऋषिरुवाच अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशिदक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्चजलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयःपितृगणादिशिखानांगोत्राणांपरमेणसमाधिनासत्याएवाशिषआशासानानिवसंति ॥ ५ ॥ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यंदोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति ॥ ६ ॥ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंति अथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामस्तामिस्रोंऽधतामिस्रोरौरवोमहारौरवःकुंभीपाकःकालसूत्रमसिपत्रवनंसूकरमुखमंधकूपःकृमिभोजनःसंदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंचक्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकोऽवटनिरोधनःपर्यावर्तनःसूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाविविधयातनाभूमयः[2] ॥ ७॥ [3]तत्रयस्तुपरवित्तापत्यकलत्राण्यपहरतिसहिकालपाशबद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रेनरकेबलान्निपात्यते [4]अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्छामुपयातितामिस्रप्राये ॥ ८ ॥

पापफलंदंडंकरोति नउल्लंघितंभगवच्छासनंयेन ॥ ६ ॥ मतांतरेणाष्टाविंशतिमाह किंचेति ॥ ७ ॥ पापभेदेनचतत्तन्नरकयातनाभेदंप्रपंचयति तत्रयस्त्वित्यादिना यात्यमानःपीड्यमानः एकदैवतदैव ॥ ८ ॥

१ जलाशयाद्गर्भोदकात् २ एतदग्रे 'पापकर्मिणाम्' इत्यधिकमेकस्मिन्प्रा०पु० ३ क्व०मूलेटीकायांचयस्त्विहेतिपा० ४ अनशनाद्रिपातनलगुडताडनेतिपाठोंकितांध्रपुस्तके अनशनानिपानदंडनताडनेत्यादिःपाठःप्रा०पु०

पुरुषंपतिंवंचयित्वा ॥ ९॥ एतच्छरीरमहमितिइदंधनादिममेतिमत्वास्वंचकुटुंबमेवपुष्णाति तेनाशुभेन ॥ १० ॥ रुरवोभूत्वेति कर्माण्येवतथा

एवंमेवांधतामिस्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्तेयत्रशरीरीनिपात्यमानोयातनास्थोवेदनयानष्टमति
र्नष्टदृष्टिश्चभवतियथावनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रंतमुपदिशंति ॥ ९ ॥ यस्त्विहवाएतदहमिति
ममेदमितिभूतद्रोहेणकेवलंस्वकुटुंबमेवानुदिनंप्रपुष्णातिसतदिहविहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति॥
॥ १० ॥ येत्विहयथैवामुनाविहिंसिताजंतवःपरत्रयमयातनामुपगतंतएवरुरवोभूत्वातथातमेवविहिंसंतित
स्माद्रौरवमित्याहुःरुरुरितिसर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११ ॥ एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंपुरुषंक्रव्या
दानामरुरवस्तंक्रव्येणघातयंतियःकेवलंदेहंभरः ॥ १२ ॥ यस्त्विहवाउग्रःपशून्पक्षिणोवाप्राणतउपरंधयतित
मपकरुणंपुरुषादैरपिविगर्हितममुत्रयमानुचराःकुंभीपाकेतप्ततैलेउपरंधयंति ॥ १३ ॥ यस्त्विहपितृविप्रब्र
ह्मध्रुक्सकालसूत्रसंज्ञकेनरकेअयुतयोजनपरिमंडलेताम्रमयेतप्तखलेउपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमा
नेऽभिनिवेशितःक्षुत्पिपासाभ्यांचदह्यमानांतर्बहिःशरीरआस्तेशेतेचेष्टतेऽवतिष्ठतिपरिधावतिचयावंतिप
शुरोमाणितावद्वर्षसहस्राणि ॥ १४ ॥ यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतःपाखंडंचोपगतस्तमसिपत्रवनं
प्रवेश्यकशयाप्रहरंतितत्रहासावितस्ततोधावमानउभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगोहाह
तोऽस्मीतिपरमयावेदनयामूर्छितःपदेपदेनिपततिस्वधर्महापाखंडानुगतंफलंभुंक्ते ॥ १५ ॥

परिणामंप्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरस्यभारश्रृंगाख्यस्यसत्त्वस्यापदेशःसंज्ञा ॥ ११ ॥ क्रव्येणनिमित्तेनमांसार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्राणतःसजी
वान् उपरंधयतिपचति अपकरुणंनिष्कृपम् ॥ १३ ॥ खलेसमेदेशे ॥ १४ ॥ स्वधर्महाधर्मत्यागी ॥ १५ ॥

---

१ यस्तुपुरुषंवंचयित्वादारादीनुपयुंक्तेसएवमेवांधतामिस्रेनिपात्यतइत्यन्वयः २ यावंतीत्यारभ्यसहस्राणीत्यंतोग्रंथःपूर्वस्मिन्गद्येउपरंधयंतीत्येतदग्रेऽपेक्षितइतिभा
तिपूर्वत्रपश्वपकारस्योल्लेखादत्रचतदनुल्लेखात् ३ पाखंडानुकूलम् क्वचित्पाषंडानुगतइतिपाठः

स्वनयन्रुदन्कश्मलंमोहमुपगतोभवति अदृष्टदोषास्तेनोपरुद्धाःसंतोयथाकश्मलमुपगतास्तद्वत् ॥ १६ ॥ ईश्वरेणोपकल्पितामनुष्यरक्तपा नादिलक्षणावृत्तिर्येषांमत्कुणादीनाम् नविविक्ताविज्ञातापरव्यथायैरविवेकिभिस्तेषाम् पुरुषेणब्राह्मणादिभावेनविधिनिषेधपूर्वकमुपक ल्पितावृत्तिर्यस्य विविक्तापरव्यथायेनविवेकिना अभिदुग्धाहिंसिताः विहतानिद्रारूपानिर्वृतिर्यस्य नलब्धमवस्थानंयेन सतमसिपरिक्रा

यस्त्विहवैराजाराजपुरुषोवा अदंड्येदंडंप्रणयतिब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेऽमुत्रसूकरमुखेनिपत तितत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवोयथैवेहेक्षुखंडआर्तस्वरेणस्वनयन्क्वचिन्मूर्छितःकश्मलमुपगतोय थैवेहादृष्टदोषाउपरुद्धाः॥१६॥यस्त्विहवैभूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानांस्वयंपुरुषोप कल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपततितत्रहासौतैर्जंतुभिःपशुमृ गपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्येकेचाभिद्रुग्धास्तैःसर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसिविहतनि द्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानःपरिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः॥१७॥यस्त्विहवाअसंविभज्याश्नातियत्किंचनो पनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायससंस्तुतःसपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपततितत्रशतसहस्रयोजनेकृमिकुंडे कृमिभूतःस्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानंयातयते॥१९॥ यस्त्विहवैस्तेयेनबलाद्वाहिरण्यरत्नादीनिब्राह्मणस्यवाऽपहरत्यन्यस्यवाऽनापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरु षाअयस्मयैरग्निपिंडैःसंदंशैस्त्वचिनिष्कुषंति ॥ १९ ॥ यस्त्विहवाअगम्यांस्त्रियमगम्यंवापुरुषंयोषिदभिग च्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तिग्मयासूर्म्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्म्या॥२०॥

मति॥१७॥ यत्किंचनभक्ष्यादिकमुपनतंप्राप्तंतदसंविभज्य नर्निर्मिताःपंचयज्ञायेन अतएववायसैःसंस्तुतःसमत्वेनवर्णितः कृमिभोजनःकृमी नेवभुंजानः यावत्तत्यावंतियोजनानितत्कृमिकुंडंतावंतिवर्षाणियावद्वातत्पातकमित्यर्थः अप्रत्तमसंविभक्तमप्रहुतंचाऽत्तीतितथासः अनि र्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् ॥ १८ ॥ निष्कुषंतिछिंदंति ॥ १९ ॥ तिग्मयातप्तया सूर्म्याप्रतिमया ॥ २० ॥

---

१ क्व०इक्षुदंडइतिपा० २ संदंशाख्येनरकइत्यर्थः ३ एतदग्रेतर्जयंतइत्यधिकमंकितांप्रपु० ४ तप्तसूर्म्याख्येनरकेइत्यर्थः

सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता ॥ २१ ॥ अपाखंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीयांतपाठे सेतुविशेषणम् नद्यां विशिनष्टि विण्मूत्रेति ॥ २२ ॥ पशुचर्यां स्वेच्छाचारम् ॥ २३ ॥ अतीर्थे विहितादन्यत्र विध्यंतीति प्राणनिरोधो दर्शितः ॥ २४ ॥ निरयपतयो यमपुरुषाः ॥ २५ ॥ लालाभक्षमाह

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षंति ॥ २१ ॥ ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखंडा धर्मसेतून्भिंदंति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंतो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते ॥ २२ ॥ ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति ॥ २३ ॥ ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति ॥ २४ ॥ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिँल्लोके वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसंति ॥ २५ ॥ यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति ॥ २६ ॥ ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपंति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति ॥ २७ ॥ यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

यस्त्विति रेतःपानं कारयंति ॥ २६ ॥ यमदूता ये श्वानः सरभसं ससंभ्रमम् ॥ २७ ॥ द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचिशब्दार्थमाह यत्रेति वीचिस्तरंगस्तद्रहितत्वादवीचिः ॥ २८ ॥

---

१ अपाखंडा नित्येवंरूपे २ आत्मना शरीरेणासुभिश्चावियुज्यमानः ३ पूयोदाख्ये नरके इत्यर्थः ४ पातयित्वेति मारयित्वेति चक्र०पा० ५ प्रा०पु०द्वये 'सवर्णां भार्यामपहाय द्विजो रेतः पातयति' इति पाठः तत्र काममोहितः सन्सवर्णां भार्यां परित्यज्यान्यवर्णास्वेव स्त्रीषु रेतःपातनकर्तेत्यर्थः ६ सारमेयादनोयं नरकः

योविप्रस्तत्कलत्रंवासुरांपिबत्यन्योऽपिवाव्रतस्थःसन्राजन्योवैश्योवासोमपीथःकृतसोमपानइत्यन्वयः तयोःसोमस्थानेफलचमसविधाना त्सोमपाननिषेधाच्च तथाचश्रुतिः न्यग्रोधस्तिभीराल्हत्यताः संपिष्यदधन्युपमृज्यतमस्मैभक्षंसंप्रयच्छेन्नसोममिति ॥ २९ ॥ सपूर्वमपिमृतक

यस्त्विहवैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथस्तत्कलत्रंवासुरांव्रतस्थोऽपिवापिबतिप्रमादतस्तेषांनिरयंनीता नामुरसिपदाक्रम्यास्येवह्निनाद्रवमाणंकार्ष्णायसंनिषिंचंति ॥ २९ ॥ अथचयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्व यमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेऽवाक् शिरानिपातितोदुरंतायातनाह्यश्नुते ॥ ३० ॥ येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशून्खादंतितां श्चतेपशवइवनिहतायमसदनेयातयंतोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनाऽवदायासृक्पिबंतिनृत्यंतिचगा यंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः[2] ॥ ३१ ॥ येत्विहवाअनागसोऽरण्येग्रामेवावैश्रंभकैरुपसृतानुपविश्रंभय्य जिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनकतयायातयंतितेऽपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यांचाऽभिहताःकंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति[4] ॥ ३२ ॥ येत्विहवै भूतान्युद्वेजयंतिनराउल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेऽपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंतियत्रनृपदंदशूकाःपं चमुखाःसप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाबिलेशयान् ॥ ३३ ॥ येत्विहवाअंधावटकुसूलगुहादिषुभूतानिनिरुं धंतितथाऽमुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति[6] ॥ ३४ ॥ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागतान्वागृहप तिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानिरीक्षतेतस्यचाऽपिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राःकंक काकवटादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति[7] ॥ ३५ ॥ एवसन्मृत्वा ॥ ३० ॥ पुरुषस्यमेधेनहिंसयाभैरवादीन्यजंते याश्चस्त्रियो नरमांसंभक्षयंति कामरूपारक्षोगणाभूत्वा यथेहतेपुरुषादाःसंतःपूर्वमनृत्यंततद्वत् ॥ ३१ ॥ वैश्रंभकैर्विश्वासोपायैः उपविश्रंभय्यविश्वास्य ॥ ३२ ॥ बिलेशयान्मूषकान् ॥ ३३ ॥ सगरेणसविषेण ॥ ३४ ॥ अतिथयोऽज्ञातपूर्वाअभ्यागताज्ञातपूर्वास्तान् पापेनवक्रीकृतेन ॥ ३५ ॥

१ अयःपानाख्योयंनरकः २ रक्षोगणभोजनोयंनरकः ३ काककंकबकादिभिरितिकाकवटगृध्रादिभिरितिचपाठद्वयंपुस्तकद्वये ४ शूलप्रोताख्योयंनरकः ५ यथेह निरुंधंतितथेत्यर्थः तानितिशेषः तानमुत्रेत्येवकेषुचित्पु०पा० ६ अवटनिरोधनोयंनरकः ७ पर्यावर्तनाख्योयंनरकः

आढ्याभिमतिर्धनगर्वितः अहंकृतिःश्रेष्ठोऽहमितिमानी तिर्यक्प्रेक्षणंयस्य सर्वतोगुर्वादेरपिधनंचोरयिष्यंतीतिविशंकमानः परिशुष्यमाणं हृदयंवदनंचयस्य अनवगतोऽप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिःशमलंगृह्णातीतितथा परिवयंतिसूत्रप्रोतंकुर्वंति ॥ ३६ ॥ इतरत्रस्वर्गादौ इह मर्त्यलोके पुनर्भवेपुनर्जन्मनिमित्तम् उभयोर्धर्माधर्मयोःशेषाभ्याम् ॥ ३७ ॥ आदावेवद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयातीत्यादिना उपगेयमौपनि

यस्त्विहवाआढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणःसर्वतोऽभिविशंकीअर्थव्ययनाशचिंतयापरिशुष्यमाणहृदयवदनोनिर्वृतिमनवगतोग्रहइवार्थमभिरक्षतिसचापिप्रेत्यतदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहःसूचीमुखेनरकेनिपततियत्रहवित्तग्रहंपापपुरुषंधर्मराजपुरुषावायकाइवसर्वतोऽगेषुसूत्रैःपरिवयंति॥ ३६ ॥ एवंविधानरकायमालयेसंतिशतशःसहस्रशस्तेषुसर्वेषुचसर्वएवाधर्मवर्तिनोयेकेचिदिहोदिताअनुदिताश्चावनिपतेपर्यायेणविशंतितथैवधर्मानुवर्तिनइतरत्रइहतुपुनर्भवेतउभयशेषाभ्यांनिविशंति॥ ३७॥ निवृत्तिलक्षणमार्गआदावेवव्याख्यातःएतावानेवांडकोशोयश्चतुर्दशधापुराणेषुविकल्पितउपगीयतेयत्तद्भगवतोनारायणस्यसाक्षान्महापुरुषस्यस्थविष्ठंरूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतःपठतिशृणोतिश्रावयतिसउपगेयंभगवतःपरमात्मनोऽग्राह्यमपिश्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद॥ ३८॥ श्रुत्वास्थूलंयथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः॥ स्थूलेनिर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदिति ॥ ३९ ॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था॥ गीतामयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकलजीवनिकायधाम॥ ४०॥ इति श्रीभा॰म॰पारमहंस्यांसंहितायांपं॰नरकानुवर्णनंनामषड्विंशतितमोऽध्यायः॥ २६॥ स॰पं॰स्कंधः॥ ५॥

षदंरूपम् श्रद्धाभक्तिभ्यांविशुद्धाबुद्धिर्यस्य ॥ ३८ ॥ यथायथावच्छ्रुत्वा ॥ ३९ ॥ कथंभूतासंस्था सकलानांजीवनिकायानांधामआश्रयभूतंवपुः ॥ ४० ॥ पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपनैः ॥ प्रीयतांपरमानंदनृहरिर्बालभाषितैः ॥ १ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेश्रीधरस्वामिविरचितायांपंचमस्कंधटीकायांषड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ समाप्तोयंपंचमःस्कंधः ॥ ५ ॥ ॥छ॥

---

१ गुर्वादेरपिसकाशाद्विशंकमानः २ व्ययःकुटुंबपोषणादौ नाशश्चोरादिभिः क॰अर्थविनाशचिंतयेत्येवपा॰ ३ ग्रहोयक्षःसइव

॥ इति श्रीमद्भागवते पंचमस्कंधः समाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 14:16
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 14:39:58
,PAGES=131
,TYPE=STD
,NAME=S0003194
,Book Name=M-2890-SHRIMAD BHAGWAT PANCHAM SKANDH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF